

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (лютий 2014 — лютий 2024 рр.). СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

**ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ
(лютий 2014 — лютий 2024 рр.).
СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ**

Київ 2024

УДК 355.48(470+571:477)"2014/2024"(0.064)
ББК Ц35(4УКР)64,0
В72

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 2 від 28 лютого 2024 р.)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); к. і. н. В. Бідний; к. ю. н. Л. Бобрицький; д. н. держ. упр., с. н. с. О. Боков; к. і. н., доц. Ю. Бураков; д. ю. н., проф. О. Ващук; д. і. н., проф. Д. Веденєєв; к. е. н., доц. Л. Германенко; к. і. н., доц. І. Десятніков; д. н. держ. упр., проф. О. Дегтяр; В. Дикун; к. філос. н., доц. Ю. Доброносова; М. Драпогуз; к. соц. н., доц. М. Єнін; В. Здановська; А. Іляш; PhD А. Кириченко; к. і. н., с. н. с. М. Ковальчук; О. Кожин; к. філос. н., доц. М. Колесніченко; д. філос. н., проф. А. Колодний; С. Корот; О. Котилевський; к. і. н. В. Куравський; к. військ. н. С. Левченко; В. Ленець; А. Лещенко; д. і. н., проф. О. Лисенко; А. Матвійчук; к. ю. н. Д. Мінченко; к. і. н., доц. О. Надтока; О. Онищук; д. і. н., проф. І. Патриляк; к. і. н., с. н. с. І. Печенюк; К. Подолець; М. Полякова; к. філол. н., доц. В. Посмітна; к. і. н. К. Романова; PhD А. Рудик; д. і. н., проф. С. Сегеда; д. психол. н., проф. В. Стасюк; д. і. н., с. н. с. О. Стасюк; С. Теницький; к. військ. н. В. Ткаченко; Н. Ткаченко; д. і. н., проф. С. Троян; к. ю. н., проф. А. Туманянц; к. філос. н. Г. Филипович; д. філос. н., проф. Л. Филипович; д. і. н., проф. І. Фурман; Б. Шопинський.

Рецензенти:

*Дорошко М., доктор історичних наук, професор
Корновенко С., доктор історичних наук, професор
Титаренко В., доктор філософських наук, професор*

**В72 Війна Росії проти України (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Стратегії
репрезентації. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 276 с.**

ISBN 978-617-8272-05-0

Російсько-українська війна, що триває від 2014 р., а особливо її кульмінаційна фаза — широкомасштабне вторгнення Росії в Україну, сформувала не тільки принципово новий історичний, геополітичний, цивілізаційний, міжнародно-правовий, глобально-безпечковий контекст, а й визначила нову парадигмальність духовно-культурної царини — світоглядну, ідеологічну, екзистенційну, наукову, інформаційну, комунікативну тощо. Ця реальність породила не лише нові виклики, але й обумовила відповідні суспільні запити глобального, національного, державного, особистісного рівнів. Відтак перед науковими колами постав складний комплекс проблем щодо переосмислення усталених принципів, матриць і критеріїв формування контенту, інформаційно-методологічних парадигм, осмислення подієвої історії тощо. На часі вироблення власного національного наративу власними зусиллями — вільного від наві'язаних країною-агресором інформаційних дискурсів; насиченого актуальними ідентифікаціями українців, із артикульованою національною ідеєю; достатньо стійкого для протистояння ворожим пропагандистським технологіям; культурно- й ціннісно-місткого, аби сприяти національній солідарності й відбудові державі у повоєнні часи.

Монографію сформовано за наданими текстами учасників наукової конференції «Війна Росії проти України (лютий 2014 — лютий 2024 рр.). Реценція війни». Пропоновані матеріали репрезентують широкий спектр дослідницьких рефлексій в царинах військового, інформаційного, політичного, економічного, культурно-освітнього тощо просторів війни.

Видання розраховане на науковців, студентів, освітян, військовослужбовців ЗСУ і ТрО, фахівців військової справи, усіх зацікавлених воєнно-історичною проблематикою та історією України.

ISBN 978-617-8272-05-0

©Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2024

ЗМІСТ

Осмислюючи війну (Передмова) (<i>Киридон Алла</i>).....	7
---	---

РОЗДІЛ І

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР

Російсько-українська війна: сутнісні характеристики і сенси (<i>Лисенко Олександр</i>)	14
Формування воєнно-наукової історіографії широкомасштабної російсько-української війни (<i>Сегеда Сергій, Веденєєв Дмитро, Левченко Сергій</i>).....	20
Російсько-українська війна в історичній ретроспективі (<i>Стасюк Олександра</i>)	27
Російсько-українська війна: передумови виникнення (<i>Стасюк Василь, Дикун Володимир, Кириченко Андрій</i>)	32
«Газові війни» як елемент російської експансіоністської політики проти України (<i>Котилевський Олег</i>)	38

РОЗДІЛ ІІ

ОРГАНІЗАЦІЯ СПРОТИВУ

Слобожанська наступальна операція Сил оборони України: перебіг та результати (06.09–01.10.2022 р.) (<i>Надтока Олександр, Шопинський Богдан</i>)	48
--	----

Зміцнення рубежів оборони вздовж Державного кордону України в Північно-Західній операційній зоні після вигнання російських військ (2022–2023 рр.) (<i>Ковальчук Михайло</i>)	58
Участь приватної військової компанії «Вагнер» в окупації Криму та у бойових діях на Сході України (2014–2015 рр.) (<i>Онищук Олександр</i>)	65
Зарубіжний досвід виконання завдань територіальної оборони (<i>Матвійчук Андрій</i>)	73
Національний спротив: проблеми реалізації чинного законодавства (<i>Бобрицький Леонід</i>)	80
Досвід організації та проведення воєнно-історичної роботи у країнах-членах НАТО (на прикладах США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Польщі) (<i>Бідний Віталій, Куравський Віталій, Патрияк Іван</i>)	85

РОЗДІЛ III ВИКЛИКИ ВІЙНИ

(Не)усвідомлена загроза: чинник Росії у сприйнятті учасників Революції гідності (<i>Романова Катерина</i>)	92
Маніпулятивна пропаганда: зміст поняття, види, сучасні особливості (<i>Посмітна Вікторія</i>)	102
Інформаційний тероризм як один з ключових інструментів інформаційної війни Росії проти України (<i>Ткаченко Володимир, Іляш Анастасія, Ткаченко Наталія</i>)	108
Рішення ЄСПЛ у справах «Україна проти Росії» та їхній вплив на захист порушених прав людини (<i>Мінченко Дар'я</i>)	115
Продовження строку тримання під вартою в умовах воєнного стану: прецедентна практика Європейського суду з прав людини та вітчизняні реалії (<i>Туманянц Ануш</i>)	122
Психологічні аспекти полону. Виклики та вирішення (<i>Колесніченко Максим</i>)	128
Особливості спеціальної психологічної підготовки військовослужбовців Протиповітряної оборони Збройних сил України до сучасних умов війни (<i>Корон Сергій</i>)	134

РОЗДІЛ IV

РЕЛІГІЯ, КУЛЬТУРА, ОСВІТА В УМОВАХ ВІЙНИ

Біблійне бачення війни як джерело сучасних інтерпретацій російської агресії проти України (<i>Колодний Анатолій</i>)	142
Роль релігії та церкви в ідентифікаційних процесах українських військовослужбовців під час російсько-української війни (<i>Филипович Георгій</i>)	152
Індикатори ефективності роботи військового капелана в підрозділах як інструмент ефективного менеджменту Служби військового капеланства (<i>Драгогуз Михайло</i>)	160
Рецепція російсько-української війни в художній літературі (<i>Подолець Катерина</i>)	167
Художники й війна: повсякдення київського мистецького кола після початку повномасштабного вторгнення (<i>Полякова Марина</i>)	176
Військово-історичні музеї Збройних сил України в умовах російсько-української війни (2014–2024) (<i>Бураков Юрій, Теницький Сергій</i>)	182
Публічні бібліотеки: виклики та наслідки глобального злочину (<i>Здановська Валентина</i>)	188
Синергія освіти і духовності: виклики в умовах війни (<i>Филипович Людмила</i>)	191
Російська експансія в Україні у сфері освіти (2014–2024) (<i>Фурман Ігор, Печенюк Ігор</i>)	199
Вплив війни на систему освіти: виклики та можливості (<i>Лещенко Анжеліка</i>)	206

РОЗДІЛ V

НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ. СТРАТЕГІЇ ПЕРЕМОГИ

Війна Росії проти України (2014–2024): проблеми конструювання (нео)постбіполярного світу (<i>Троян Сергій, Киридон Алла</i>)	210
«Корейський сценарій» завершення російсько-української війни (<i>Кожин Олег, Германенко Людмила, Десятніков Іван</i>)	225

Питання «фінляндизації» або «австріїзації» України як політичний міф Російської Федерації (<i>Рудик Андрій</i>)	231
З досвіду повоєнної відбудови Японії (<i>Ленець Володимир</i>)	237
Проблемні питання людського капіталу: пріоритетні напрями його відновлення та розвитку у післявоєнний період (<i>Боков Олександр, Дегтяр Олег</i>).....	243
Реєміграція громадян України у перспективі повоєнного відновлення (у теоретичній моделі міграції «притягування–виштовхування») (<i>Єнін Максим</i>)	250
Екзистенціаль надії як орієнтир самоздійснення особистості в умовах російсько-української війни (<i>Доброносова Юлія</i>).....	257
Як кожен українець може допомогти перемозі: особисті стратегії (<i>Ващук Олеся</i>).....	264
Відомості про авторів.....	270

ОСМИСЛЮЮЧИ ВІЙНУ...

Перетин людством помежів'я другого і третього тисячоліть не зняв загрози війн як засобу кардинального розв'язання антагонізмів. 2024 року виповнюється 110 років від початку Першої світової війни, яка стала своєрідним вододілом у розвитку людства (підсумувавши «довге» XIX ст. і водночас значною мірою окресливши основні вектори розвитку світу впродовж наступних десятиліть¹), і десятиріччя російсько-української війни. Американці називали Першу світову Європейською війною, аж доки самі в неї не вступили. В Європі ж її іменували Великою війною. Лише майже через рік після її завершення американський президент Вудро Вільсон рекомендував називати цю війну світовою².

Як ми назвемо війну Російської Федерації проти України, яка триває від 2014 р.? Ця війна має низку схожих рис з попередніми світовими та іншими війнами і локальними збройними конфліктами. Водночас вона характеризується багатьма специфічними рисами: гібридний характер протистояння (що хронологічно виходить за рамки воєнних дій і тимчасової окупації окремих регіонів нашої країни), масштаби вимушених і примусових міграцій наших співгромадян, геноцидальні дії РФ, санкційний тиск на Кремль та інші³. Нинішня війна актуалізувала міжнародні зусилля щодо консолідованої протидії агресору. Одним із найяскравіших виявів солідарності з народом України стала політична, фінансово-економічна та військово-технічна допомога з боку держав, які ввійшли до антипутінської коаліції.

Понад десятирічна війна, а особливо її кульмінаційна фаза — широко-масштабне вторгнення Росії в Україну, сформувала не тільки принципово новий історичний, геополітичний, цивілізаційний, міжнародно-правовий,

¹ Реєнт О., Янишин Б. Сучасна українська історіографія Першої світової війни: основні напрямки наукового пошуку // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; Відповід. ред.: О. Реєнт, О. Лисенко; Відповід. секретарі: О. Андрощук, Н. Залеток, Д. Ніколайчук. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. С. 41.

² Логвиненко Б. Передмова // Як ми назвемо цю війну? / Упоряд. Богдан Логвиненко, Віталій Побережний; передм. Богдана Логвиненка. Київ : Українер, 2024. С. 6.

³ Реєнт О., Лисенко О. Війна як екзистенційна сучасна реальність // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; Відповід. ред.: О. Реєнт, О. Лисенко; Відповід. секретарі: О. Андрощук, Н. Залеток, Д. Ніколайчук. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. С. 36.

глобально-безпековий контекст, а й стала карколомним суспільним потрясінням, визначила нову парадигмальність духовно-культурної царини — світоглядну, ідеологічну, екзистенційну, наукову, інформаційну, комунікативну тощо. Нова реальність породила не лише нові виклики, але й обумовила відповідні суспільні запити глобального, національного, державного, особистісного рівнів. У складних умовах воєнного часу відбуваються серйозні світоглядні зрушення у свідомості українців, значно прискорюється процес деколонізації та деімперіалізації свідомості в умовах екзистенційного переживання громадянами загрози власному буттю, коли доля індивіда вплітається в історичну перспективу всієї нації. Війна впливає на емоційний стан, побут і повсякдення, громадську думку, міжлюдські відносини, соціально-економічне становище, зайнятість, громадську активність тощо. У сучасних реаліях війни «виникають нові та втрачають соціальний простір і час старі ідентифікаційні комплекси. Значна частина громадян позбавлена чітких цілей і цінностей, має місце дифузія ідентичності, що характеризується тривожним психологічним станом»⁴. Масштаб цих змін є безпрецедентним як для України, так і для Європи у перспективі десятиліть. Досвід російсько-української війни потребує всебічного осмислення.

Звісно ми свідомі надзвичайної складності наративізації війни в реальному історичному часі, в умовах її тривання, коли чимало явищ і процесів далекі від завершення. Водночас актуальні для сучасників внутрішні смисли подій, особливості ставлення до війни і миру потребують належного виявлення і фіксації «по гарячих слідах», оскільки такі сенси, на відміну від матеріальних артефактів, — швидкоплинні та змінні. Характерним для такої фіксації є емоційне маркування «своїх» та «чужих» в пам'яттєвих смислах та історіописанні (дихотмія «свій» — «чужий» в умовах війни трансформується у формулу «свій» — «ворог»). Сукупності смислів, пов'язаних з війною, надалі модифікуються й перетворюються на стійкі наративи, які забезпечують спадковість колективної пам'яті та спрямовані на підтримку ідентичностей спільнот. Розуміння смислу подій тими, хто пише історію, може значно відрізнитися від уявлень тих, хто її творить»⁵.

⁴ Верменич Я. «Війни ідентичностей»: українсько-російське цивілізаційне протистояння у когнітивно-дискурсивному вимірі. Нарис / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. С. 6.

⁵ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. С. 10

Проблематика російсько-української війни вже має значну історіографічну базу⁶. Спостерігаємо поступ в осмисленні різноманітних аспектів

⁶ Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство. Київ : Парламентське вид-во, 2023. 336 с.; Війна: держава, суспільство, особа. 36. наук. статей / Гол. ред. В. Смолій; Відповід. ред.: О. Реєнт, О. Лисенко; Відповід. секретарі: О. Андрощук, Н. Залеток, Д. Ніколайчук. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 805 с.; Герої України. Російсько-українська війна / Упоряд.: к.і.н. Н. Гаврилишина, д.і.н., проф. А. Киридон; кер. автор. колективу та заг. ред А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. Вип. 1. 214 с.; Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // Український історичний журнал. 2023. № 2. С. 5–33; Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України / Відп. ред. В. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 602 с.; Лисенко О. Є., Маєвський О. О. Дегуманізація образу українців у російському пропагандистському дискурсі: Нарис / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 82 с.; Киридон А. М., Троян С. С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Породження війни з безсилля миру. Смысловая логика войны. 23.09.2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/porodzhennya-viyny-z-bezsyllya-myru-smyslova-lohika-viyny>; ПЕРЕЛІОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 1 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 802 с.; ПЕРЕЛІОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 803–1526 с.; ПЕРЕЛІОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. Кн. 3 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь, С. Блещук. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. 844 с.; Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022–24.02.2023). У 4-х кн. / Голова робочої групи: В. Залужний; Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ : Вид-во Ліра-К, 2023. Кн. 1. 270 с.; Кн. 2. 198 с.; Рік Незламності: крах операції Z / В. М. Грицюк, Д. В. Веденєєв, І. Г. Євсєєв, М. В. Журавльов, С. М. Іваненко; Нац. ун-т оборони України, Науково-дослідний центр воєнної історії ; за заг. ред. М. В. Коваль. Київ : НУОУ, 2023. 296 с.; Сегеда С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії // Український історичний журнал. 2022. № 4. С. 148–158; Степиго М. Т. Трансформації ідентичностей громадян України в умовах російської агресії // Стратегічна панорама. 2022. № 2. С. 76–84; Удод О. Російсько-українська історіографічна війна / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 28 с.; Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій // Український історичний журнал. 2022. № 4. С. 139–147; Харук А. Харківська оборонна операція (24 лютого – 14 травня 2022 р.) // Український історичний журнал. 2023. № 5. С. 23–34; Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. – 8 липня 2023 р. війна / Укладачі: к.і.н. С. Грік, д.і.н., проф. А. Киридон; за заг. ред А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 260 с.; Якубова Л. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ : Вид-во «Кліо», 2023. 432 с. Ясь О. На зламах історичного часу, або Темпоральні образи сучасної російсько-української війни / За ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. 68 с.; Kapitonenko M. Why Did Russia Invade Ukraine? Plausible Theoretical Explanations // Стратегічна панорама 2002. № 2. С. 5–11 та ін.

дослідження російсько-української війни, осмислення досвіду, випрацювання понятійно-категоріального апарату тощо. Досліджуючи теорію історичного часу, німецький дослідник Р. Козеллек зауважував: «У часи війни дискурсивний простір та основні історико-соціальні поняття не є лише «індикаторами» суспільних та історичних процесів, вони мають здатність безпосередньо впливати на характер історичних змін та фактори цих процесів»⁷. Водночас варто наголосити, що й сама сучасна українська історична наука переживає стан пошуку нових дослідницьких парадигм для осягнення минулого, створення відповідного наративу трактування історії, устійнення в світовому співтоваристві тощо. У часи війни теоретичні проблеми сутності війни та миру набувають практичного виміру. Дискурсивні практики реалізуються крізь призму наративів, а інтерпретації війни безпосередньо залежать від форм та вимірів їх концептуалізації. Представники гуманітарних наук багатьох країн світу намагаються осягнути причини і передумови цього цивілізаційного протистояння, пояснити мотивації та дії сторін, передбачити можливі сценарії розвитку подій. Як зауважив директор Інституту історії України НАН України В. Смолій: «Дослідники воєнної історії покликані вибудувати логічні ряди складних суспільних явищ, завдяки яким можна зрозуміти історичні витоки антиукраїнської політики Росії, її основні напрями і ви-яви»⁸.

Монографію «Війна Росії проти України (лютий 2014 — лютий 2024 рр.). Стратегії репрезентації» сформовано за наданими текстами учасників наукової конференції «Війна Росії проти України (лютий 2014 — лютий 2024 рр.). Рецепція війни». До осмислення різних аспектів 10-річного досвіду війни долучилися історики, філософи, юристи, соціологи, культурологи, філологи та ін. Відразу зауважимо: ми свідомі глибини, багатоаспектності, багатогранності й складності порушеної проблеми. Відтак у п'яти розділах видання («Російсько-українська війна: передумови, причини, характер», «Організація спротиву», «Виклики вій-

⁷ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Київ : Дух і Літера, 2006. С. 340–341.

⁸ Смолій В. Вступне слово // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій; Відповід. ред.: О. Реєнт, О. Лисенко; Відповід. секретарі: О. Андрощук, Н. Залеток, Д. Ніколайчук. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2023. С. 6.

ни», «Релігія, культура, освіта в умовах війни», «Наслідки для України та світу. Стратегії перемоги») Читач віднайде лише підказки до осмислення порушених проблем у першому наближенні, орієнтири до подальших роздумів, дискусій, обговорень. У монографії лише марковано окремі проблеми, подано авторське бачення різних просторів війни. При цьому варто нагадати, що дослідник завжди має можливість конструювання історії і писання історичних текстів, які репрезентують його власну версію «того, що було насправді»⁹. Інтерпретація ж завжди є лише перенесенням власного досвіду на минулий, залишається «суб'єктивною» правдою¹⁰.

У складі авторського колективу: д. і. н., проф. А. Киридон (заг. ред., керівник авторського колективу); к. і. н. В. Бідний; к. ю. н. Л. Бобрицький; д. н. держ. упр., с. н. с. О. Боков; к. і. н., доц. Ю. Бураков; д. ю. н., проф. О. Ващук; д. і. н., проф. Д. Веденєєв; к. е. н., доц. Л. Германенко; к. і. н., доц. І. Десятніков; д. н. держ. упр., проф. О. Дегтяр; В. Дикун; к. фі-лос. н., доц. Ю. Доброносова; М. Драпогуз; к. соц. н., доц. М. Єнін; В. Здановська; А. Іляш; PhD А. Кириченко; к. і. н., с. н. с. М. Ковальчук; О. Кожин; к. фі-лос. н., доц. М. Колесніченко; д. філос. н., проф. А. Колодний; С. Короп; О. Котилевський; к. і. н. В. Куравський; к. військ. н. С. Левченко; В. Ленець; А. Лещенко; д. і. н., проф. О. Лисенко; А. Матвійчук; к. ю. н. Д. Мінченко; к. і. н., доц. О. Надтока; О. Онищук; д. і. н., проф. І. Патриляк; к. і. н., с. н. с. І. Печенюк; К. Подолець; М. Полякова; к. філол. н., доц. В. Посмітна; к. і. н. К. Романова; PhD А. Рудик; д. і. н., проф. С. Сегеда; д. психол. н., проф. В. Стасюк; д. і. н., с. н. с. О. Стасюк; С. Теницький; к. військ. н. В. Ткаченко; Н. Ткаченко; д. і. н., проф. С. Троян; к. ю. н., проф. А. Туманянц; к. фі-лос. н. Г. Филипович; д. фі-лос. н., проф. Л. Филипович; д. і. н., проф. І. Фурман; Б. Шопинський.

Сподіваємось, що об'єднання зусиль дослідників різних царин науки сприятиме осмисленню викликів і загроз, що постали з початком російської збройної агресії проти України, виробленню нових підходів до оцінки сучасних суспільно-політичних явищ і процесів, розробленню

⁹ Зашкільняк Л. О. Про свободу і обмеження в пізнанні минулого: українська історіографія на початку XXI століття // Харківський історіографічний збірник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. Вип. 15. С. 14–27.

¹⁰ Ankersmit F. Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii / pod redakcją i ze wstępem Ewy Domańskiej. Kraków, 2004. S. 33–49.

пропозицій щодо подолання наслідків війни, забезпечення суспільної інтеграції та консолідації тощо.

Видання розраховане на науковців, студентів, освітян, військово-службовців ЗСУ і ТрО, фахівців військової справи, усіх зацікавлених воєнно-історичною проблематикою та історією України в умовах викликів та загроз російсько-української війни 2014–2024 рр.

Доктор історичних наук, професор
Алла Киридон

РОЗДІЛ І

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА СЕНСИ

Незважаючи на продовження десятирічної війни, яку веде проти України Російська Федерація (далі — РФ), а також незавершеність багатьох суспільно-політичних, економічних і соціогуманітарних процесів, уже сьогодні виникає підґрунтя для певних констатацій, асоціацій та узагальнень. Зупинимося на кількох позиціях, що передають іманентні особливості цього цивілізаційного протистояння.

1. Аби отримати стереоскопічне уявлення про цю війну, необхідно розпочати з глибинних сенсів і мотивів агресора. Для нинішньої правлячої верхівки РФ її задекларованою ідеологічною оболонкою є збереження т. з. «російської цивілізації» та виконання нею свого «покликання і місії». Серцевину цієї «місії» вже випробували на собі Чечня, Грузія, Молдова, Сирія, а тепер і Україна. Прагнення сконструювати «русский мир» на теренах сусідніх суверенних держав, що вважається органічною частиною цього проекту, насправді виявилось брутальною імперською політикою. Оскільки євразійська ідея так і не стала зрозумілим дороговказом, у Кремлі за сприяння Російської православної церкви (РПЦ) створили нову світську релігію з еклектичних частин шовіністичних імпульсів, ксенофобських «лякалок», антизахідної риторики і пустопорожніх політичних меседжів «патріотичного» звучання. Завдяки пластичній хірургії, а точніше пропагандистській лоботомії, вона накладається на ресентимент і невинуваті очікування «глибинного російського народу» та породжує ту «тримучу суміш», яка є типовою для світогляду і моделей поведінки росіян. Ось ця соціальна база путінського режиму і перемелюється у жорнах збройного протистояння як «гарматне м'ясо».

Цю війну значною мірою ведуть в ідеологічній площині. Рашистська ідеологічна субстанція спрямована на те, щоб: а) довести право РФ на т. з. «російські історичні землі»; б) показати, що Україна є державою, «яка не відбулася»; в) демонізувати патріотично налаштовану частину українського суспільства як «нацистів», «бандерівців», «бузувіврів»; г) позбавити народ України волі до спротиву, залякати його.

2. Сучасна Росія разом із правонаступництвом СРСР успадкувала всі його вади. Коли йдеться про стан російського соціуму, то це, насамперед, — відсутність громадянського суспільства, чіткого усвідомлення

представниками різних соціальних груп власних інструментів і засобів їхнього відстоювання, поваги до загальнолюдських цінностей і демократичних свобод, правовий нігілізм та політична інертність, а також хвороблива залежність від офіційних інформаційних ресурсів. Російські еліти презирливо називають росіян «глибинним народом», заганяючи його у своєрідну «клітку» й штучно відчужуючи від влади й унеможливлюючи вплив на неї. Завдяки тотальній пропаганді у росіян постійно стимулюються почуття зверхності, «переваги» над іншими народами, гордість за володіння гігантськими територіями, ресентимент за втраченою величчю СРСР, а також нагнітається страх перед «загрозами» від Заходу.

Використовуючи іманентні властивості ментальності переважної більшості росіян, правляча верхівка успішно застосовує мобілізаційні технології з метою досягнення своїх економічних і політичних інтересів усередині країни і за її межами. Психолог Олександр Асмолов вважає ставлення російських громадян до війни проти України результатом психологічних установок у вигляді своєрідних «фільтрів», крізь які вони сприймають дійсність. РФ охопила інфодемія, що супроводжується насиченням інформаційного простору фейками і тенденційними інтерпретаціями подій, спотворенням причинно-наслідкових зв'язків. Там продукування і трансляція інформації покладається на купку надреферентних осіб зі штучно сформованим статусом і авторитетом. Групове мислення формує фанатичні настрої й утопічні очікування. Російські громадяни за аналогією з нацистською Німеччиною середини 1930-х рр. перетворюються на «штурмовиків 21 ст.». Усе це в сукупності спричиняє швидкоплинний процес розлюднення / дегуманізації росіян. Регуманізація є тривалим процесом і можлива тільки за умови існування відкритої свідомості, культури інформації, яка надходить від «значущих інших». Натомість у Росії таких людей переслідують і цькують як «іноагентів». Так, лауреата Нобелівської премії, головного редактора «Нової газети» Дмитра Муратова облили фарбою з вигуками «Муратов, ось тобі за наших пацанів!».

3. Після повномасштабного вторгнення російської армії в Україну війна стала набирати обрисів світового гібридного протистояння. Де-факто формується дві коаліції: Росія та низка диктаторських режимів, які підтримують її економічно й у військовому озброєнні, з одного боку, та Україна і група демократичних держав, — з іншого. Така ситуація є новою геополітичною реальністю. За визначенням відомого дипломата Валерія

Чалого, уже нині є підстави говорити про «Європейську війну». Водночас агресивна політика Москви активує «гарячі точки» і латентні антагонізми в інших регіонах світу, що загрожує сповзанням у Третю світову війну.

Постійно підвищуючи ставки, В. Путін і його оточення на певний час паралізували політичну волю колективного Заходу до протидії агресивним діям Москви. Однак два роки з початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну підштовхнули західні демократії до рішучих кроків і навіть неспеціалісти можуть відстежити еволюцію в номенклатурі видів зброї, що надходить в Україну. Серед європейських політиків усе більше зростає стурбованість розвитком подій на полі бою і наміри, пов'язані з подоланням «червоних ліній», які постійно прокреслює кремлівський диктатор.

Водночас закулісні політичні розрахунки та економічний і політичний егоїзм деяких впливових політиків ставлять Україну на межу оборонних спроможностей.

4. Російсько-українська війна набуває рис тотальної за залученням фінансових, матеріальних і людських ресурсів для її ведення. Рівень воєнної екстремі є таким, що змушує нашу державу і суспільство задіювати приховані ресурси, про які в мирний час не могло бути й мови. Випробування такої складності загартовують громадян і виявляють вади державного управління, на подолання яких суспільство і політикум мають спрямовувати свої сили і тепер, і в майбутньому. Ідеться насамперед про корупцію, особливо у військових структурах, що за режиму воєнного стану мало би каратися вкрай суворими санкціями.

А от українська політична нація з честю тримає удар. Феномен масового волонтерського руху ще стане об'єктом комплексного вивчення, адже він засвідчив високу здатність мешканців країни до соціальної самоорганізації і солідарності. Крім того, у горнилі війни кристалізується їхня колективна ідентичність як членів української політичної нації. Вказана обставина дає підстави вважати подолання рубікону, своєрідної точки не повернення в деколонізаційних процесах в Україні. Це зводить імперські зусилля Москви нанівець.

5. У російсько-українському збройному протистоянні простежуються елементи війн 4, 5, 6-го поколінь. Однак новою рисою стало масоване застосування дронів, роль яких на полі бою стає одним із вирішальних чинників успіху як на суходолі, так і на морі.

Викладач стратегії та оборонного аналізу у військово-морській аспірантурі США Джонні Аркілла сформулював три основні правила, щоб виграти сучасну війну:

- грамотні дії на рівні відділень, яким передано повноваження автономно надавати накази мобільним групам, та застосування «розумної» зброї;
- ефективне виявлення місць розташування супротивника;
- сучасна війна — не гра великих чисел, а змагання у техніці й ефективності знищення каналів забезпечення ворога.

Попри ведення війни конвенційними засобами, керівництво РФ погрожує застосуванням ядерної зброї, чого не спостерігалось з часів Карибської кризи. Письменник і журналіст П. Померанцев у своєму інтерв'ю «Українській правді» з цього приводу сказав: «Ось якраз про це у Вашингтоні лише тепер стали замислюватися: що робити з ядерною державою, яка веде себе як шизофренік. Це — нова і велика проблема для всіх. Усі існуючі теорії побудовані на тому, що в ядерних наддержав є певний рівень відповідальності. А тут усе, як у класичному сюжеті голлівудського бойовика, де терористи захоплюють ядерну зброю. Це вже всі розуміють, але не існує жодної теорії, яка би пояснила, що з цим робити»¹.

У зв'язку з цим та внаслідок відсутності чітких імпульсів щодо запрошення України до Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO — НАТО) перед нашою державою постає проблема пошуку надійних інструментів національної безпеки. Таким засобом може стати власна ядерна зброя. При цьому, враховуючи відомі обмеження і перестороги з боку інших ядерних держав, українській стороні видається достатнім оволодіти всім ланцюгом технологій, що передують виготовленню фізичного зразка ядерного боезаряду, аби ядерний шантаж втратив сенс.

6. Під час Повномасштабного вторгнення спостерігається постійна еволюція стратегічних, оперативних і тактичних підходів та рішень. Російське військово-політичне керівництво планувало т. з. Спеціальну військову операцію (СВО) як швидкоплинну кампанію. Нині воно сповідує концепцію війни на виснаження. Відповідно до обставин змінюються плани дій Збройних сил України (далі — ЗСУ).

¹ Кригель М., Романюк Р. Що робити з ядерною країною, яка поводить як шизофренік. Інтерв'ю з Пітером Померанцевим // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/07/12/7357592/>

Сьогодні на полі бою все більшу роль відіграють дрони, які набувають важливого значення не тільки в тактичному, а й оперативному плануванні.

Можна з високим ступенем вірогідності передбачити низку наступних кроків обох сторін, які виявляться неочікуваними для експертів і суттєво вплинуть на перебіг подій.

7. Росіяни ведуть війну варварськими засобами, вдаючись до геноцидальних практик, хоча міжнародні судові інстанції ухвалюють непослідовні, суперечливі рішення в оцінці таких дій. З одного боку, вони видають ордери на арешт В. Путіна і його поплічників за кіднепінг, з іншого, — не знаходять достатніх підстав для кваліфікації варварських дій росіян в Україні як геноциду. Для України це, без сумніву, екзистенційна загроза, адже Москва має намір знищити Українську державу та українців як етнос і політичну націю.

8. Існують вагомі підстави вважати світовий порядок, сконструйований за ялтинсько-потсдамськими рішеннями, зруйнованим. На користь цього свідчить ігнорування Росією та її союзниками основних засад міжнародної безпеки та мирного співіснування, зокрема таких, як непорушність кордонів, дотримання територіальної цілісності держав, збереження статус-кво, а також перетворення Ради Безпеки (далі — РБ) Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН) у рудиментарний, аморфний орган, що не відповідає своєму призначенню і виводить постійних членів РБ ООН за межі міжнародно-правової відповідальності.

9. Еволюція експансіоністської імперіалістичної політики Кремля переконливо засвідчує: загравання з такими режимами, спроби їхнього «умиротворення», поступки і слабкість політичної волі, а коли треба — і військової потуги впливових гравців на міжнародній арені, провокують та заохочують тиранів до прямих агресивних дій. А своєчасно не покаране зло обертається трагедією для десятків мільйонів людей і сповзанням світу до ядерного апокаліпсису. Ідеться про пряму відповідальність російського керівництва за його злочинні дії, а також політичну і моральну відповідальність інших держав за те, що ця трагедія у 21 ст. стала можливою.

10. Перспективи цього протистояння залежать від кількох чинників:

- спроможності України здійснити мобілізацію для поповнення особового складу ЗСУ;

- здатності українського Військово-промислового комплексу (ВПК) нарощувати сучасні види озброєння включно з далекобійними ракетним системами і різними типами дронів;

- надання іншими країнами авіації, бронетехніки, артилерії та боеприпасів до них;

- результатів президентських виборів у США (філософ, політичний економіст і публіцист Френсіс Фукуяма не бачить жодного позитивного сценарію у випадку перемоги Д. Трампа; однак його непередбачуваність чаїть у собі як загрози, так і можливі рішучі антиросійські кроки адміністрації).

Перебіг сучасної війни РФ проти України багато в чому залежить від політичних процесів у впливових державах світу, зокрема від результатів виборів та змін правлячих еліт. Не маючи можливості вплинути на ці явища, Україна зобов'язана використовувати усі дипломатичні канали для того, щоб якомога більше політиків світу усвідомили свою відповідальність за долю людства, яке стоїть на порозі Третьої світової війни. Без консолідованих дій демократичних країн, спрямованих на відсіч агресору, чіткої позиції у питаннях переслідування воєнних злочинців і відшкодування збитків, заподіяних Україні, міжнародне співтовариство не зможе повернути мир і стабільність не тільки у Європі, а й у інших регіонах світу.

ФОРМУВАННЯ ВОЄННО-НАУКОВОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ШИРОКОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Нагальні потреби воєнно-інтелектуального забезпечення дій Сил оборони України (далі — СОУ), синергія функціонування складного комплексу новітніх загроз й довгострокових ризиків безпеці України, викликали мобілізацію вітчизняного наукового співтовариства, активізували та вивели українську воєнно-спеціальну науку на щабель якісно нових теоретичних узагальнень. Враховуючи солідний обсяг різнопланових праць із тематики повномасштабної російсько-української війни 2022–2024 рр., автори при історіографічному аналізі зосереджуються переважно на основній науковій та науково-аналітичній продукції, створеній фахівцями воєнно-наукової спеціалізації, які безпосередньо вивчали профільну теоретичну та науково-прикладну тематику на основі документальних першоджерел і безпосередньо в інтересах забезпечення діяльності основних складових СОУ, передусім — фахового узагальнення розвитку військового мистецтва Збройних сил України.

Реалізація актуальних воєнно-історичних дослідницьких завдань викликала прискорений розвиток наукової (науково-педагогічної) інфраструктури воєнно-історичної роботи у ЗСУ. У своїй діяльності вона спирається на комплекс концептуальних й настановних відомчих документів, основними з яких виступають: Наказ начальника Генерального штабу (далі — ГШ) ЗСУ № 109 «Про затвердження Положення про воєнно-історичну роботу в ЗСУ» від 29.03.2017 р.; Концепція воєнної історії України, затверджена Міністром оборони України 08.12.2017 р. № 1453/у/4; Доктрина з воєнно-історичної роботи у ЗСУ, затверджена начальником ГШ ЗСУ 07.10.2020 р.

Забезпеченню належного теоретико-методологічного рівня воєнно-історичних досліджень повномасштабної війни суттєво сприяли вагомі доробки науковців військових формувань України із поглибленого дослідження (передусім — на основі документальних матеріалів ЗСУ обмеженого доступу) антитерористичної операції (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС) на Сході України (2014 — лютий 2022 рр.)².

² Веденеев Д. В., Грицюк В. М., Сегеда С. П. та ін. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014–2016). Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. 162 с.; Грицюк В. М., Сегеда С. П., Покотило О. І. та ін. Воєнні аспекти

Основними науково-організаційними та науково-дослідними ланками є відділ організації військово-історичної роботи у Центральному військово-науковому управлінні ГШ ЗСУ (науково-координаційний підрозділ), Центр досліджень військової історії ЗС України (створено у 2022 р. як провідну установу з вивчення історії російсько-української війни), організований у вересні 2023 р. Навчально-науковий інститут військової історії Національного університету оборони України (далі — НУОУ; об'єднав Науково-дослідний центр військової історії, кафедру історії війн і воєнного мистецтва та кафедру військової історії України), а також лабораторія (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ (далі — НАСВ) імені гетьмана П. Сагайдачного. Видають «Воєнно-історичний вісник» (НУОУ) та «Військово-науковий вісник» (НАСВ)³.

Розгортається підготовка фахових військових істориків на базі НУОУ та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Так, на початку 2024 р. у НУОУ подано на обговорення освітньо-професійну програму «Воєнна історія» другого (магістерського) рівня вищої освіти (спеціальність 254 — «Забезпечення військ (сил)», спеціалізація — «Організація військово-історичної роботи у військах (силах)». За військово-професійними компетентностями випускники мають бути здатні досліджувати воєнно-історичний досвід, виробляти рекомендації в інтересах розвитку СОУ, прогнозувати подальший розвиток військової

протидії «гібридній» агресії: досвід України. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2020. 176 с.; Веденєєв Д. В., Семенюк О. Г. Розвиток концептуальних і науково-практичних поглядів на сутність неконвенційної (гібридної) конфліктності. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2021. 228 с.; Фурман І. І., Сидоров С. В., Грицюк В. М. та ін. Збройна агресія Російської Федерації проти України та проведення антитерористичної операції (2014–2018). Київ : Компрінт, 2019. 30 с.; Сегада С. П., Веденєєв Д. В., Стасюк Ю. М. Методологічні засади комплексного військово-історичного дослідження перебігу збройного конфлікту на Сході України // Труді Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. 2017. № 1. С. 230–238; Покотило О. І. Деякі питання щодо напрямів наукових досліджень антитерористичної операції на Сході України. Українське військо: сучасність та історична ретроспектива : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 1 грудня 2017 р.). Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. С. 98–99; Гребенюк М. В., Грицюк В. М., Щипанський П. В. Історична періодизація антитерористичної операції на Сході України (14.04.2014–30.04.2018) // Український історичний журнал. 2020. № 4. С. 176–191.

³ Воєнно-історичний вісник // Національний університет оборони України. URL: <https://nuou.org.ua/nauka/npub/viv/>; Військово-науковий вісник. URL: <http://vnv.asv.gov.ua/>

справи на підставі результатів воєнно-історичних досліджень, впроваджувати воєнно-історичний досвід у освітній процес військових навчальних закладів та поширювати воєнно-історичні знання у військово-професійному, науковому середовищі тощо⁴. Запроваджують спеціалізовані навчальні курси на основі поточних воєнно-історичних доробків. Так, у НУОУ з ініціативи начальника Університету генерал-полковника, доктора військових наук М. Коваля розроблено курс «Російсько-українська війна: витоки, перебіг, прогноз» (презентовано у п'яти країнах, викладають англійською мовою)⁵. Наприкінці листопада 2022 р. розпочала діяльність кафедра воєнної історії факультету бойового застосування військ НАСВ.

Для здійснення воєнно-історичних досліджень особливого значення набуло формування цілісного комплексу джерел із вивчення дій СОУ у відсічі широкомасштабного вторгнення збройних сил РФ. Зокрема, з 24.02.2022 р. науковці та аналітики Головного управління доктрин і підготовки ГШ ЗСУ, Центрального науково-дослідного інституту ЗСУ, Навчально-наукового центру воєнної історії (ННЦ ВІ) НУОУ оперативно підготували «Збірник матеріалів вивчення бойового досвіду російсько-Української війни 2022 року» (№ 1–8)⁶. Збірники містили матеріали аналізу застосування військ, бойового досвіду початкового етапу широкомасштабного вторгнення та відповідні рекомендації щодо їхнього впровадження в діяльність органів військового управління ЗСУ. Значну роботу із відбору та упорядкування оперативної інформації у добовому та періодичному форматах здійснили науковці НУОУ, налагодивши випуск «Інформаційно-аналітичної довідки Групи моніторингу ситуацій та аналізу змін воєнно-політичної, воєнно-стратегічної обстановки» за добу, а на їхній основі — місячних інформаційних бюлетенів «Хроніки війни»⁷. Продуктивним джерелом для істориків

⁴ Освітньо-професійна програма «Воєнна історія» другого (магістерського) рівня вищої освіти. Проект. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2024. 20 с. URL: https://nuou.org.ua/assets/documents/project_onp_vi_254_2024_1.pdf

⁵ Курс «російсько-українська війна: витоки, перебіг, прогноз» презентували у п'яти країнах // Національний університет оборони України. URL: <https://nuou.org.ua/u/news/kurs-%C2%ABrosjsko-ukranska-vjna-vitoki-perebg,-prognoz%C2%BB-prezentovali-u.html>

⁶ Збірник матеріалів вивчення бойового досвіду російсько-української війни 2022 року. Київ : ГУДПГШ ЗС України, 2022. 82 с.; Збірник № 8 матеріалів вивчення бойового досвіду російсько-української війни 2022 року. Київ : ГУДПГШЗС України, 2022. 182 с.

⁷ Хроніки війни : в 7 ч. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2022. Ч. 1. 228 с.

стали інформаційно-аналітичні матеріали обмеженого доступу, що готувалися на базі НУОУ (під керівництвом заступника начальника з наукової роботи генерал-майора, професора П. Щипанського) за окремими територіальними або функціональними напрямками бойових дій, застосування військ (сил). На основі щоденних «Звітів з узагальнення бойового досвіду, отриманого ЗСУ під час відбиття широкомасштабної збройної агресії РФ», готували щомісячні «Военно-історичні описи російсько-української війни» (видання тривало до лютого 2023 р.)⁸.

Із початком широкомасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 р. розпочався якісно новий етап військово-історичних досліджень діяльності СОУ із захисту національної державності. Вчені-історики осмислювали сутність масштабного збройного протиборства від його передісторії до цивілізаційно-метафізичного його виміру⁹. Доктор історичних наук В. Грицюк (НУОУ) запропонував перші міркування з періодизації повномасштабної війни¹⁰. З'являються військово-спеціальні праці військових істориків СОУ та цивільних установ за досвідом операцій перших місяців масштабних бойових дій¹¹, військово-історичні огляди застосування певних родів військ (сил)¹². Безпекознавчі студії П. Щипанського, С. Леонтовича,

⁸ Военно-історичний опис російсько-української війни : в 21 вип. / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ : [б. в.], 2022. Вип. 1. 112 с.

⁹ Лисенко О. Є. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 25 травня 2022 року // Вісник Національної академії наук України. 2022. № 7. С. 95–98.

¹⁰ Грицюк В. М. Історична періодизація широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України. Українське військо: сучасність та історична ретроспектива // Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції 23 листопада 2022 р. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2023. С. 45–46.

¹¹ Бура Д. М. Чернігів. Чотирикутник єдності. Харків : Фоліо, 2022. 219 с.; Сегада С., Машталір В. Територіальна оборона України як феномен національної військової історії // Український історичний журнал (далі — УІЖ). 2022. № 4. С. 148–158; Харук А. Оборона Гостомельського та Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. України // УІЖ. 2022. № 4. С. 139–147; Його ж. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6–12 вересня 2022 р.) // УІЖ. 2023. № 1. С. 5–19; Макаров В., Резнік В. Боротьба в повітряному просторі під час війни Росії проти України: узагальнення перших місяців // УІЖ. 2022. № 6. С. 17–30.

¹² Жирохов М. Війна в повітрі. Україна, лютий–травень 2022. Чернігів : Княжий Вал, 2022. 96 с.; Його ж. Війна в повітрі. Україна, червень–серпень 2022. Чернігів : Княжий Вал, 2022. 70 с.

В. Сотника, В. Школяренка та інших авторів порушували проблеми перебудови системи військового управління України, міжнародної військово-технічної допомоги¹³. Узагальнювали сучасні теоретичні погляди на сутність інформаційного протистояння в неконвенційній (гібридній) війні¹⁴.

Специфіку відкритих наукових праць з проблеми об'єктивно обумовили стислі терміни підготовки, обмежений (із режимного погляду) комплекс достовірних джерел, а також необхідність первинного накопичення й систематизації матеріалів. У результаті такі роботи мають переважно хронікальний та оглядово-описовий характер. Водночас це спонукало постійно здійснювати моніторинг воєнно-політичної, воєнно-стратегічної ситуації за кожний день та окремі місяці¹⁵.

Проведений авторами аналіз дає змогу виокремити такі магістральні напрями спеціальних воєнно-історичних досліджень щодо застосування ЗСУ в 2022–2024 рр.: аналіз військово-політичної ситуації у міжнародній площині та в Україні в контексті визрівання та еволюції війни в Україні; вивчення трансформації концептуальної, нормативно-розпорядчої бази застосування військових формувань, проблем військового управління та організаційної структури військ; вивчення розвитку тактики проведення загальновійськових операцій зведеними угрупованнями військ, дій частин і підрозділів різних родів військ (передусім — механізованих, танкових, десантно-штурмових, територіальної оборони, артилерійських, спеціального призначення) в обороні й наступі, інших умовах; вивчення конкретних, найбільш значущих оборонних і насту-

¹³ Щипанський П. В., Леонтович С. П., Сотник В. В. Міжнародна допомога партнерів як одна з економічних складових перемоги // *Наука і оборона*. 2022. № 2. С. 27–31; Школяренко В. В. Шляхи зміцнення воєнної безпеки України в умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну // *Наука і оборона*. 2022. № 2. С. 3–9.

¹⁴ Веденєв Д. В., Семенюк О. Г. Розвиток в Україні науково-концептуальних та організаційно-функціональних засад протидії інформаційно-психологічній зброї як знаряддя гібридної конфліктності. Київ : ДП «Інфотек», 2022. 256 с.

¹⁵ *Хроніки війни : в 7 ч.* Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2022. Ч. 1. 228 с.; *Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого — 24 грудня 2022 р.* / Уклад.: С. Гірик, А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. 152 с.; *Воєнно-історичний опис російсько-української війни : в 21 вип.* / Міністерство оборони України, Апарат Головнокомандувача Збройних Сил України, Генеральний штаб Збройних Сил України та Центр досліджень воєнної історії Збройних Сил України. Київ : [б. в.], 2022. Вип. 1. 112 с.

пальних операцій СОУ; дослідження у сфері озброєнь та бойової техніки, особливостей їхнього застосування (експлуатації) в специфічних умовах; логістичне та оперативне забезпечення військ; організація зв'язку, радіоелектронної боротьби; проведення інформаційно-психологічних операцій тощо.

Із накопиченням джерельного матеріалу та переходом до вищого рівня воєнно-теоретичного осмислення подій дослідники з системи ЗСУ (В. Грицюк, В. Кидонь, М. Коваль, П. Щипанський) оперативно започаткували серію праць щодо сутнісних геополітичних, міжнародно-політичних й воєнно-стратегічних аспектів російсько-української війни та розкриття перебігу основних її операцій¹⁶. Новаторською з погляду розвитку військового мистецтва СОУ стала згадана робота щодо битви за Київ (24.02–02.04.2022 р.) із відображенням перебігу бойових дій, виокремленням особливостей операцій угруповань військ на Київському напрямку та їхніх стратегічних наслідків.

Залучення солідного комплексу джерел і воєнно-теоретичних узагальнень дозволило перейти до підготовки перших капітальних праць щодо дій СОУ у відбитті повномасштабного збройного вторгнення. Ґрунтовними науковим дослідженням дій СОУ у відбитті повномасштабного збройного вторгнення стала підготовлена авторським колективом (В. Грицюк, П. Щипанський, В. Кидонь, І. Косяк, Д. Веденєєв, І. Подолян, О. Поко-тило, С. Сегеда, В. Телелим, В. Шевчук та інші) монографія «Рік незламності: Крах операції “Z”»¹⁷. У праці на основі значного за обсягами фактичного матеріалу й спеціальних досліджень зроблено воєнно-історичний аналіз новітнього періоду збройної агресії РФ, із застосуванням авторської концептуальної візії воєнно-історичного дослідження, розкриті основні етапи й події російсько-української війни.

Розвиток спеціальних воєнно-історичних досліджень став і однією із ґносеологічних передумов до підготовки узагальнюючих праць з історії повномасштабної війни вченими цивільних наукових установ. Серед них

¹⁶ Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри // УІЖ. 2023. Ч. 2. С. 5–33; Коваль М., Щипанський П., Кидонь В. та ін. Стратегічний характер Київської оборонної операції (24.02–02.04.2022 р.) // УІЖ. 2023. Ч. 3. С. 5–33.

¹⁷ Рік незламності: Крах операції Z / За заг. ред. М. В. Ковалю. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2023. 320 с.

доцільно згадати монографію кандидата історичних наук В. Головка (Інститут історії України НАН України), в якій перебіг досліджено у розрізі дій протиборчих сторін у ході масштабних військових операцій (до грудня 2022 р.)¹⁸.

¹⁸ Головка В. Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія Росії проти України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2023. 602 с.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Збройна агресія Росії проти України актуалізувала дослідження про сутність російського імперіалізму та його міжнародно-історичні витоки. Цій проблемі присвячено наукові розвідки Т. Снайдера¹⁹, О. Черевка²⁰, С. Плохія²¹, В. Головченка²², В. Грицюка і О. Лисенка²³ та інших.

Спробуємо простежити розвиток російського експансіонізму від Московського князівства до сучасності в контексті російсько-українських стосунків, показати його деструктивний вплив на світову історію та політику.

Серед причин російсько-української неоголошеної війни, що триває, політичні та військові аналітики вказують на геополітичні, економічні, соціальні, міжнаціональні, технологічні, історичні, психологічні проблеми тощо. Безперечно, визначальними є геополітичні чинники, адже, відколи світ перестав бути біполярним, система міжнародної безпеки, сформована після Другої світової війни, зазнала нищівних змін, що й стало причиною глобальної нестабільності. У ситуації, коли кілька гравців одночасно прагнуть політичного та економічного лідерства, Росії нема чого запропонувати світові. Володіючи величезними територіями, природними багатствами та потужним людським потенціалом, кремлівське керівництво не спромоглося збудувати ефективну економіку, забезпечити високий рівень добробуту населення, завоювати стабільний міжнародний авторитет. Страх бути виштовхнутим на маргінес світової політики, змусив В. Путіна розв'язати війну в Україні, адже взяти реванш за втрачені позиції він може лише за допомогою сили.

Сучасна агресивна зовнішньополітична стратегія Кремля є нічим іншим, як спробою відновити Російську імперію та її вплив у світі, яку

¹⁹ Снайдер Т. *Слэх до несвободи. Росія, Європа, Америка* / Пер. з англ. Г. Герасим. Львів : Човен, 2020. 392 с.

²⁰ Черевко О. Еволюція українсько-британських відносин в умовах широкомасштабної агресії Росії проти України // *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 4. С. 5.

²¹ Плохій С. *Російсько-українська війна. Повернення історії*. Харків : КСД, 2023. 400 с.

²² Головченко В. *Витоки агресивності зовнішньої політики Росії* // *Київські історичні студії*. 2016. № 2 (3). С. 68–75.

²³ Грицюк В., Лисенко О. *Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри* // *Український історичний журнал*. 2023. Ч. 2. С. 5. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_2_2

Москва взяла на озброєння після розпаду Радянського Союзу. Налагодження цивілізованих добросусідських стосунків із колишніми радянськими республіками чи сусідніми державами ніколи не стояло на порядку денному керівництва Російської Федерації, яке, всупереч об'єктивним реаліям, продовжує ототожнювати себе з СРСР і претендувати на його спадщину. Під цим оглядом повернення в лоно імперії українських земель розглядається в Кремлі не лише як ключова точка протистояння Росії із західним світом. Україна потрібна В. Путіну для розширення військового та економічного потенціалів, вирішення демографічних проблем, надання імперії, заснованій на азійських політичних і культурних канонах, європейського обличчя.

Російський експансіонізм, як системне явище московської зовнішньої політики, остаточно сформувалося в Росії у середині 16 ст. Біля його витоків стояв московський, володимирський і новгородський князь Іван I (Калита) (1288–1340 рр.), якому вдалося значно розширити межі Московського князівства, завдяки покровительству Золотої Орди (у російську історіографію увійшов як «збирач російських земель»). Його справу продовжив Іван III (Васильович), який встановив московське панування над величезною територією від Нижнього Новгорода на Сході до Великого Новгорода на Заході. Йому вдалося остаточно позбутися васальної залежності від монгольських ханів та зміцнити Московське князівство політично, одружившись із племінницею останнього візантійського імператора Константина XI Драгаша — Софією Палеолог. Успадкувавши внаслідок цього шлюбу династичний герб Палеологів — двоголового орла, Іван III почав називати себе спадкоємцем візантійських імператорів, незважаючи на те, що його дружина не мала жодних прав на константинопольський престол. Вів постійні війни з Великим князівством Литовським за Русь (1487–1494 рр., 1500–1503 рр.), у перебігу яких захопив Сіверщину та Гомельщину. Саме він заклав основи міфу про київське першородство Московії, посиляючись на династичні претензії Рюриковичів, що відкривало шлях територіальним завоюванням московських князів на Захід. За часів Івана III зародилася теологічна, історіософська та політична концепція — «Москва — Третій Рим», що лягла в основу російського самодержавства та подальших імперських планів московських правителів.

Перший московський князь офіційно титулований на царство — Іван IV (Грозний) — спочатку спрямував експансіоністські плани на Схід,

із метою безроздільно володіти торговим Волзьким шляхом та не допустити посилення впливу Османської імперії у цьому регіоні. Він завоював Казанське та Астраханське ханства, а також розпочав загарбання Сибірського ханства, поставивши у залежність від себе ханів Едигера та Ногая Великого. Проте спроба Івана IV розширити московські володіння на Захід та вийти на узбережжя Балтійського моря (Лівонська війна 1558–1583 рр.) зазнала невдачі. Унаслідок цього Москва не лише втратила частину територій, але й отримала небезпечного противника у вигляді політичного союзу Королівства Польського та Великого князівства Литовського, який внаслідок Люблінської унії оформився в потужну ранньомодерну державу — Річ Посполиту, до складу якої увійшли й українські землі. Ослаблена внутрішніми чварами, викликаними боротьбою за престол та економічними невдачами, Московія увійшла у період «смути». Початок 17 ст. був для неї не найкращим у плані реалізації завойовницьких походів. Облога Москви (1618 р.) об'єднаними польськими та козацькими військовими силами, поразка російських військ під Конотопом (1659 р.) від рук козаків і кримських татар змусили московитів на деякий час відмовитися від експансії на Захід. Проте дуже швидко об'єктом експансіоністських планів Москви стала Гетьманщина — молода козацька Українська держава, яка потерпала в оточенні значно потужніших від неї сусідів, чим московські правителі не забарилися скористатися. Звернення гетьмана Богдана Хмельницького за підтримкою до царя Олексія Михайловича в українсько-польській війні останній потрактував як привід до загарбання території Гетьманщини, хоча у Переяславській угоді (1654 р.) йшлося лише про протекторат зі збереженням основних прав і вольностей Війська Запорозького. Ще до підписання угоди, восени 1653 р. Земський собор у Москві ухвалив рішення про включення Гетьманщини до складу Московського царства, а впродовж наступних 120 р. автономію українських земель остаточно знищено. Унаслідок російсько-польського протистояння московські князі отримали нове гасло для походів на захід — «захист православних “братів” від католицьких польських правителів та відродження київських коренів московської династії»²⁴. У 19 ст. завдяки шовіністичній політиці російського царату це гасло трансформувалося у міф про «колиску трьох братніх народів» та ідею «єдиної і неделімої Росії», яким у Кремлі

²⁴ Плохій С. Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків : КСД, 2023. С. 28.

оперують до сьогодні. Російський імперський наратив особливо небезпечний тим, що передбачає повну асиміляцію підкорених народів, відбираючи їм право на власну мову, віру, культуру, історію.

За часів незалежності українськими науковцями, журналістами, політиками зроблено чимало для розвінчування справжніх намірів і цінностей т. з. «руського міра» та ідеології рашизму. Документально доведено, що українці і росіяни — різні народи, які народилися у різний час, на різних територіях і відмінні один від одного політично, культурно, ментально. Вони не мають спільних історичних коренів, адже творилися на основі різних етносів — слов'янського (поляни, древляни, дуліби, уличі, в'ятичі...) та угро-фінського (весь, марі, меря, мордва, мурома, чудь...), що, до речі, визнавали навіть російські історики (зокрема А. Шахматов). Московське князівство утворилося на три століття пізніше від Київської (Давньої) Русі, і майже одразу потрапило в залежність від Золотої Орди, а відповідно було влаштоване за її зразком. Саме у різних політичних традиціях, вважає професор Я. Грицак, полягає головна відмінність між Україною і Росією²⁵. Якщо засади урядування в Гетьманщині мали ознаки народовладдя, то в Росії століттями як форму правління культивували тиранію і деспотизм азійського зразка, й свідомо відкидали демократичні реформи. Зокрема, на пораду свого воеводи Андрія Курбського зважити на досвід управління в інших країнах і підшукати собі розумних радників, Іван VI (Грозний) відповів: «У них же царі своїми царствами не володіють, а як їм скажуть піддані, так і правлять. Московські ж самодержці споконвіку самі володіють своєю державою»²⁶.

Ідея самодержавства настільки вкорінилася у російській політичній культурі, що жодні цивілізаційні зміни в Європі та світі не призвели до будь-яких кардинальних трансформацій російського суспільства. Росія залишалася абсолютистською монархією до початку 20 ст. і стала останньою країною в Європі, яка її скасувала. За новітніх часів Росія мала кілька шансів демократизуватися (діяльність Держдуми, Лютнева революція

²⁵ Грицак Я. Як виник міф про «братні народи»? // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyina-istorychnyy-kontekst/yaroslav-grycak-yak-vynyk-mif-pro-bratni-narody>

²⁶ Даневська І. Іван Грозний, Лютий, Жахливий. Перший самодержець Московського царства // Локальна історія. 2022. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/ivan-groznii-liutii-ta-zhakhlivii-pershii-samoderzhets-moskovsogo-tsarstva/>

1917 р.), період «хрущовської відлиги», розпад СРСР та утворення Російської Федеративної республіки), проте всі вони російським суспільством були змарновані. Сучасна Росія набуває виразних рис диктатури найгіршого зразка, і після вторгнення в Україну ці процеси лише поглиблюються.

Провал путінського «бліцкригу» та значні втрати особового складу російських військ в Україні не лише не змусили московське керівництво відмовитися від своїх експансіоністських планів, але й стимулювали подальший ріст московського імперіалізму. З огляду на слабкі та непослідовні відповіді західних держав на російську агресію в Україні, сьогодні Росія погрожує Молдові, Польщі, країнам Балтії та продовжує дестабілізувати ситуацію в Європі й світі, підриваючи існуючий світопорядок. Західний світ має рішуче протиставитися агресивним планам Кремля, адже загрозування з подібними режимами лише стимулює подальші вторгнення. Зрештою, В. Путін має зазнати поразки у цій війні для блага самої ж Росії, так само як програш у Другій світовій став ліками для нацистської Німеччини. Лише болюча поразка змусить кремлівську еліту та все російське суспільство, виховане на ідеях «Великої перемоги» та «можемо вперти», переглянути свій статус-кво й переосмислити тоталітарну спадщину. Під цим оглядом вступ України до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO — НАТО) означатиме не лише збереження державного суверенітету нашої держави, але й стабільність і безпечний розвиток Європи.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ

У ході «гібридних» конфліктів на території пострадянського простору керівництво Російської Федерації (далі — РФ) ставить перед собою низку завдань, що в сукупності є проектом створення т. з. «русского мира». Проект «русского мира» є своєрідною «матрьошкою» або «цибулиною», центром якої є Кремль, а далі — «концентричні круги», що відповідають різним ступеням контролю над ситуацією російським військово-політичним керівництвом²⁷.

У першому крузі «матрьошки російського світу» розташовується сама РФ, контроль над якою протягом останніх двох десятиліть правління В. Путіна набуває усе більш тотального й авторитарного характеру. Для території РФ у проекті «русского мира» передбачено консервацію на невизначено тривалий час (в ідеалі — назавжди) прямого «ручного» управління Кремлем (т. з. «вертикаль влади») з повною ліквідацією інститутів громадянського суспільства, незалежних медіа, з формальною імітацією виборних процедур при реально авторитарному характері управління і відсутністю альтернатив діючій владі, з постійною дією апарату державної ідеологічної пропаганди (замінюючи незалежні медіа), і збереження ресурсно-орієнтованого характеру економіки з повною залежністю бізнесу від держави. Ця мета вже досягнута Кремлем практично повністю²⁸.

Наступним кругом «русского мира» є незалежні держави, що раніше були союзними республіками Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Для них передбачено поступове досягнення такого ж повного контролю з боку Кремля, яке вже досягнуте для території РФ. При формальному збереженні статусу «незалежних держав» проект «русского мира» припускає встановлення в цих державах повністю підконтрольних Росії маріонеткових режимів і поступову втрату цими державами усіх ознак суверенітету (крім герба, прапора і гімну).

Метою РФ відносно пострадянського простору є не просто встановлення маріонеткових проросійських режимів, сприяючих здійсненню зов-

²⁷ Агаєв Н. А., Герасименко М. В., Дикун В. Г., Стасюк В. В. «Гібридна війна» Росії проти України: інформаційний вимір. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2020. 186 с.

²⁸ «Гібридна» війна Росії — виклик і загроза для Європи. Київ : Центр Разумкова, 2016. 92 с.

нішньополітичного курсу Кремля і самостійно контролюючих ситуацію усередині своєї країни. Такі режими розглядаються тільки як перехідний етап, необхідний для встановлення повноцінного контролю РФ над пострадянськими країнами. У концепції «русского мира» Кремль не покладається на «союзників», кінцевою метою є встановлення повного прямого контролю влади РФ над пострадянськими країнами²⁹.

Послідовність інтеграції раніше незалежної держави в «русский мир» припускає (після встановлення в країні маріонеткового проросійського режиму) низку внутрішньополітичних трансформацій і зовнішньополітичних кроків, які повинні зробити неможливим вихід країни з орбіти впливу «русского мира» незалежно від бажання місцевої влади. Таким чином, проросійський маріонетковий режим повинен поступово передати практично усі свої функції безпосередньо Кремлю або контрольованим Кремлем російським корпораціям і інститутам, у результаті зберегти за собою тільки декоративну функцію, подібну до функції «влади» автономних утворень у складі РФ³⁰. При цьому РФ при публічній підтримці проросійського режиму неофіційно максимально сприяє його міжнародній ізоляції як «диктаторського» і «недемократичного», що робить орієнтацію на Кремль практично безальтернативним вибором для цього режиму.

У зовнішній політиці від маріонеткового режиму вимагатиметься підписання з РФ військово-політичних і торговельно-економічних угод, які де-факто означають інтеграцію країни до складу РФ: створення єдиної митної системи, альтернативної єдиному ринку Європейського Союзу (далі — ЄС), єдиної оборонної системи — альтернативи блоку Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, НАТО; далі — НАТО), базування в країні російських військ, у перспективі введення єдиної валюти. Згідно з планом «русского мира», такий ступінь інтеграції передбачено для усіх пострадянських держав без виключення.

Було б помилкою вважати, що досягнувши такої міри інтеграції, РФ припускає збереження первинної ролі проросійського маріонеткового режиму. Навпаки, для збереження стабільності контролю РФ над інтегрованою країною передбачається поступова передача контролю над окремими

²⁹ Головкин В. Збройна агресія Росії проти України. 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. Київ : Ніка-Центр, 2016. 796 с.

³⁰ Кузьо Т. Віна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.

сферами життя інтегрованої країни від місцевого маріонеткового режиму безпосередньо в Росію. Принциповим нововведенням проекту «руського мира» в його сучасному вигляді (порівняно з попередніми проектами встановлення імперського контролю РФ над іншими країнами) є значна увага встановленню не лише «вертикального» контролю, але і контролю «горизонтального», при якому цілі сфери життя країни-сателіта виводять з-під контролю місцевого маріонеткового режиму і безпосередньо інтегрують з відповідною галуззю Росії. У цьому сенсі проект «руського мира» схожий не з відносно недавніми політичними проектами встановлення прозахідних або прорадянських режимів у постколоніальних країнах «третього світу», а з давнішою сталінською практикою «совєтизації» завоєйо-ваних держав.

При контролі держави над медіа т. з. «свободу» медіапростору імітують за рахунок прямого мовлення в країні російських медіа (при недопуску в медіапростір опозиції і західних медіа) і за рахунок скуповування російськими медіахолдингами медіаактивів у країні-сателіті. У державі-сателіті здійснюють інтеграцію та пряме управління з РФ банківським капіталом і великою промисловістю; реалізують під виглядом «розвитку етнічних меншин» проекти у сфері освіти, що припускають масове насадження російської мови передусім як «мови успіху», «мови сучасного світу» в протиставлення місцевим «провінційним» і «відсталим», «побутовим» мовам. Під приводом «європейської практики захисту мов і культури меншин» нав'язується встановлення в державі-сателіті офіційної двомовності, за якої російська мова формально стає другою державною, після чого перевага Росії в медіасфері швидко призводить до фактичного витіснення місцевої мови з більшості сфер вживання і заміни його росіянами (прикладами успішності такої мовної політики можуть служити Республіка Білорусь і Автономна Республіка Крим в Україні, а також невизнана Придністровська Молдавська Республіка).

Для створення протидії місцевому уряду сателіта формується ще залежніша від Москви опозиція, яка у будь-який момент може бути протиставлена діючому режиму у разі його недостатньої «вірності» Москві та «зговірливості» і яка забезпечує одночасно дві функції — імітація збереження демократії і додатковий засіб тиску Кремля на місцеві маріонетки. Водночас антиросійська опозиція максимально елімінується з політикуму країни, аж до фізичного усунення.

Важливою частиною «горизонтального» контролю є встановлення прямого, «через голову» місцевого маріонеткового режиму, контролю над армією і спецслужбами держави-сателіта. Для цього здійснюється масове вербування офіцерського складу армії і служб безпеки як інформаторів і агентів впливу російських Федеральної служби безпеки (далі — ФСБ) і Головного розвідувального управління (далі — ГРУ). Передусім, таке вербування відбувається через їхнє залучення до корупційних схем із наступним шантажем з боку спецслужб РФ у поєднанні з допомогою в просуванні по службі — аж до заняття такими агентами впливу усіх або більшості ключових посад в арміях і спецслужбах країн-сателітів. Цей метод не є новим, він добре перевірений у 20 ст. і набагато раніше, проте масштаб його використання в ході побудови «русского мира» перевершує все раніше відоме: йдеться не про побудову традиційної агентурної мережі в чужих арміях або спецслужбах, а про повне заміщення позицій у керівництві армії і спецслужб людьми, безпосередньо залежними від спецслужб РФ, тобто фактично про перехід контролю над армією і спецслужбами від маріонеткового проросійського уряду безпосередньо до РФ.

Доповненням до вказаної схеми є пряме відрядження до складу керівних органів спецслужб країн-сателітів російських офіцерів — спочатку в статусі радників, із подальшою зміною ними громадянства та офіційним отриманням високих посад у фактично окупованих країнах.

Ефективність такої політики була продемонстрована в Україні, де контроль над Службою безпеки України (СБУ) в останні роки правління проросійського режиму В. Януковича фактично перейшов безпосередньо до ФСБ РФ, а агентура ГРУ РФ в українських Військово-морських силах у Криму виявилася достатньою (і що обіймає досить високі та ключові посади), щоб у момент військового вторгнення фактично паралізувати опір українського військового флоту і дати російській армії достатній запас часу для отримання без бою контролю над усіма стратегічними точками півострова.

Унаслідок виконання усієї сукупності описаних заходів пострадянська держава займає відведене їй в «русском мире» місце, яке, крім формального статусу «незалежної країни», нічим не відрізняється від статусу «автономії» у складі РФ. Важливо розуміти, що така роль передбачена для усіх без виключення пострадянських країн, незалежно від їхнього нинішнього статусу, що розглядається в проекті «русского мира» як «тимчасовий» і «випадковий», «такий, що підлягає виправленню».

Не менш важливо розуміти, що повний комплекс заходів з примусу до «руського мира», описаний вище, може здійснюватися в різній хронологічній послідовності залежно від обставин, що склалися в кожній конкретній країні. Встановленню маріонеткового режиму може передувати поступове отримання контролю над медіа, банками, промисловістю, далі інвестування в різні політичні і культурно-освітні проекти, формально не завжди пов'язані з РФ. Таке «м'яке втручання» може здійснюватися задово до прямого встановлення маріонеткового режиму і готувати для нього ґрунт через горизонтальний контроль РФ над окремими сферами політики та економіки країни — жертви агресії.

Також слід враховувати, що вторгнення може здійснюватися неодноразово в різних частинах країни — жертви агресії. Одним з основних методів примусу до «руського мира» є імітація сепаратизму та встановлення контролю РФ спочатку над окремими регіонами, де найбільш слабкі позиції національного уряду і найбільш підготовлений ґрунт для вторгнення РФ. За таким сценарієм розвивалася агресія РФ проти Молдови (проект «Придністров'я» і менш успішний проект «Гагаузія»), Грузії (проекти «Абхазія» і «Південна Осетія», проект неспіху «Аджарія») та України (проект «Крим», проект неспіху «Новоросія», частково успішні проекти «ДНР» і «ЛНР»). Слід розуміти, що відторгнення окремих територій у жодному з цих випадків не було кінцевою метою РФ, а тільки засобом для досягнення остаточної мети повного контролю над країнами — жертвами агресії. При цьому різні ступені інтеграції сепаратистських територій із РФ (від повної офіційної інтеграції Криму, включеного до складу РФ, через визнання «незалежності» Південної Осетії та Абхазії і аж до Придністров'я і ДНР — ЛНР, які Росія офіційно визнає відповідно молдавськими і українськими територіями, хоча фізично їх контролюють війська РФ) є виключно технологічними деталями, пов'язаними з різними стадіями здійснення кінцевої мети, — тотальній інтеграції з РФ усього пострадянського простору³¹.

Таким чином, мета і завдання Росії в коротко- і середньостроковій перспективах зводяться до такого³²:

³¹ Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи / За ред. Н. Фіголь. Київ : КАЛАМАР, 2017. 268 с.

³² Україна — Росія: запитання та відповіді / За заг. ред. Н. А. Агаєва. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2015. 72 с.

- розкладання зсередини НАТО шляхом протиставлення інтересів США, Великої Британії і континентальної Європи аж до розпуску Альянсу;
- розкладання зсередини ЄС шляхом підтримки «євроскептиків» і роздмухування протистояння між Великою Британією, «Старою Європою» та новими центрально-європейськими членами ЄС, аж до розпуску єврозони і переформатування ЄС у консультативний орган за типом мало-ефективних Ради Європи та Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ);
- формування «русского мира», що складається з трьох послідовних «зон впливу»: зони повного прямого контролю РФ, що включає усі без виключення пострадянські країни; зони «м'якого контролю», куди входять деякі країни Центральної Європи і «третього міра», і зони «проросійських корисних ідіотів» із країн континентальної Західної Європи.

Російська військова агресія проти України в 2014 р. стала початком нової фази проекту побудови «русского мира», а саме перехід РФ до фази встановлення прямого військово-політичного контролю над пострадянськими державами.

«ГАЗОВІ ВІЙНИ» ЯК ЕЛЕМЕНТ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ПРОТИ УКРАЇНИ

Розпад СРСР призвів до поділу єдиної радянської газотранспортної системи (далі — ГТС) між колишніми союзними республіками і, як наслідок, їхньої залежності одна від одної у газовому питанні. Не були виключенням відносини Російської Федерації (далі — РФ, Росії) та України у газовій сфері, які увійшли в історію як російсько-українські «газові війни»³³. Вони стали елементом «гібридної війни», яку від 1991 р. вела Росія проти України. Отже, задекларована тема є актуальною у контексті розуміння загальної сутності російської експансії в Україні та окремих її напрямів, зокрема економічного.

Тематикою дослідження «газових війн» РФ проти України займається незначна кількість фахівців. Переважна більшість опублікованих праць — матеріали журналістських розслідувань, опублікованих на порталах відомих Інтернет-видань і телеканалів. Проаналізовані матеріали показали, що в історії економічної експансії Росії в Україні від 1991 р. до початку збройної агресії у 2014 р. виділяють чотири «газові війни»: перша — 1993–1994 рр., друга — 2005–2006 рр., третя — 2008–2009 рр., четверта — 2013–2014 рр.

Методологічною основою дослідження «газових війн» РФ як елементу їхньої експансіоністської політики проти України стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, всебічності, системності та конкретності. Вони реалізовані через застосування загальнологічних методів наукового пізнання (аналізу й синтезу, класифікації, аналогії і порівнянь, періодизації й узагальнення), спеціальних методів історичного дослідження (історико-логічний, історико-системний, історико-порівняльний). Поєднання зазначених принципів і методів наукового дослідження при всебічному аналізі залучених матеріалів дало змогу реалізувати поставлену мету та забезпечити достовірність отриманих результатів.

Схарактеризуємо ГТС України та умови її використання Росією й Україною у перші роки після розвалу СРСР. ГТС України є однією з найрозвиненіших у світі: містить 37,5 тис. км газопроводів, серед них — 14 тис. км трубопроводів великого діаметра (1020–1420 мм), 71 компресор-

³³ Потоцкая Т. И. География «газопроводного противостояния» на постсоветском пространстве // Географическая среда и живые системы. 2020. № 1. С. 75.

ну станцію і 13 підземних сховищ газу із загальним активним обсягом газу 32 млрд м³. Пропускна спроможність системи на вході — 288 млрд м³ газу на рік, на виході — 178 млрд м³, із них до країн Євросоюзу — 142 млрд м³. На початок експлуатації української ГТС у складі Єдиної газопровідної системи у СРСР це був найкоротший шлях від основних родовищ газу у Західному Сибіру (Надим — Пур — Тазовський регіон) до кордону з європейськими країнами. Природний газ із Росії надходив в Україну 22 магістральними газопроводами («Союз», «Прогрес», Уренгой — Помари — Ужгород), а виходить за межі України 15 газовими магістралями. На території України розрізняють дві основні гілки транзитних газопроводів — західну та південну, які одночасно забезпечують постачання газу в Центральну та Східну, а також Західну Європу (західна гілка) і транзиту газу в Молдову, Південну Європу, на Балкани та Туреччину. Унікальні підземні сховища газу, обладнані у природних пустотах Прикарпаття, є запасами газу для пом'якшення сезонних піків споживання в Європі. Український напрямок транзиту газу після розпаду СРСР довгі роки був пріоритетним та економічно вигідним як для Росії, так і для України. У 1994 р. країни підписали міжурядову угоду, якою погодили бартерну схему поставок «газ — транзит», що дала змогу обом суттєво заощаджувати валютні кошти та допомагала розв'язувати проблему неплатежів. За цією схемою вартість прокачаного в Європу транзитного газу для російської транснаціональної енергетичної компанії «Газпром» (частка у світових запасах газу становить 16 %, у російських — 71 %; це 12 % світового та 68 % російського видобутку газу³⁴) зараховувалася у вартість постачання газу для внутрішніх потреб України. Отже, «Газпром» мав безумовну економію на своїх транзитних витратах, оскільки оплачував їх не у валюті, а звичайним постачанням газу. При цьому Україна гарантовано отримувала газ і не прагнула зменшити обсягів його закупівель у Росії. У той період обсяги транзиту газу в середньому на рік становили 110–120 млрд м³, що приносило Україні як країні-транзитеру щорічний дохід \$ 1,5–2 млрд. Ця сума дала змогу імпортувати з Росії щорічно, без оплати у валюті, від 30 до 40 млрд м³ газу для внутрішнього споживання за розрахунковою ціною \$ 50 за 1000 м³ (за комерційні постачання газу — решту необхідного імпорту потрібно було сплатити). Проте ця схема була непрозорою, що спричинило

³⁴ О «Газпроме» // ПАО «Газпром» (офіційний сайт). URL : <http://www.gazprom.ru/about/>

низку проблем у двохсторонніх стосунках і стимулювало зростання тіньової економіки як у Росії, так і в Україні: несанкціонований відбір газу з транзитних газопроводів; необґрунтоване підвищення тарифів на газ і його транзит; незаконний реекспорт російського газу європейським споживачам тощо. Дослідники цього процесу відмічають потужне лобювання інтересів як з українського, так і з російського боків на найвищому державному рівні³⁵. Член спостережної ради Національної акціонерної компанії (далі — НАК) «Нафтогаз України» Михайло Ковалко у контексті української ГТС зазначив: «Ми маємо унікальну ГТС. Її унікальність у тому, що вона має внутрішній і зовнішній транзит, підземні сховища на 31 млрд кубометрів і може забезпечити весь покупний газ для нашої країни та надійний експорт. Перед нами стоїть питання зберегти цю систему»³⁶.

Проте великою проблемою у питанні обстоювання Україною національних інтересів і приводом до розпалювання конфліктів у газовій сфері стали «газові борги» з боку України перед «Газпромом» за оплату комерційної частини постачання. Росія почала використовувати їх як своєрідний «газовий шантаж», щоб змусити Україну піти на політичні й економічні поступки. Вважають, що саме вони стали причиною першого газового конфлікту між державами, що виник 20.02.1993 р. і був спричинений обіцянками глави «Газпрому» Ремом Вяхіревим припинити постачання газу в Україну через заборгованість по оплаті (понад \$138 млрд³⁷). У відповідь на погрози українська влада відповіла, що перекине транзитні газопроводи, по яких Росія здійснювала постачання газу в Західну Європу. Тоді конфлікт швидко «залагодили», урядам обох держав вдалося домовитися (Україна вперше пішла на поступки Росії у питанні поділу Чорноморського флоту), і Україну від газу не відключили (ціна за газ становила від 1992 р.

³⁵ Косикова Л. Зависимость России от газотранспортной системы Украины и перспективы альтернативных трубопроводных маршрутов // Геоэкономика энергетики. 2018. № 4 (4). С. 151–154; Ярмошук Т. Незалежній Україні 25: чверть століття газової залежності? // Радіо Свобода. 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27923519.html>; Потоцкая Т. И. География «газопроводного противостояния» на постсоветском пространстве // Географическая среда и живые системы. 2020. № 1. С. 81.

³⁶ Експерти: щоб завантажити українську ГТС, потрібен консорціум // ТСН. 2011. URL: <https://tsn.ua/groshi/eksperti-schob-zavantazhiti-ukrayinsku-gts-potriben-konsorcium.html>

³⁷ Иванова Е. Газовая промышленность // Коммерсантъ. 2001. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/295883>

до 2005 р. \$50 за 1000 м³)³⁸. Наприклад, 03.09.1993 р. під час зустрічі президентів України — Леоніда Кравчука та Росії — Бориса Єльцина (м. Масандра, Крим) Україна погодилася обміняти свою частку кораблів, що дісталися їй у спадок від радянського Чорноморського флоту, на списання \$800 млн газового боргу перед Росією (Україні залишилося 15–20 % кораблів і суден³⁹). Проте у березні 1994 р. «Газпром» припинив постачання російського газу (борг України перевищив \$1 трлн). За рахунок швидкого вирішення проблеми боргу Україні уже запропонували поступитися частиною майнових прав на газопроводи й українські промислові підприємства («Газпром» намагався забезпечити контроль над найбільшою ГТС колишнього СРСР шляхом об'єднання газової інфраструктури Росії, України та Білорусії)⁴⁰. Наприклад, у 2013 р. Росія пов'язувала виставлений безпосередньо Україні рахунок на суму \$7 млрд за недобір газу з умовою, як заявив 01.02.2013 р. посол Росії в Україні Михайло Зурабов, що претензії до «Нафтогазу» можуть бути відкликані, а ціна газу для України знижена за рахунок створення газотранспортного консорціуму⁴¹.

Враховуючи те, що «Газпрому» не вдалося домовитися з НАК «Нафтогаз України» (створена у 1997 р.) про спільне управління українською ГТС, Росія розпочала будівництво морських газопроводів в обхід усіх країн-транзитерів до основних споживачів російського газу — Європи й Туреччини, що проходять по дну Чорного й Балтійського морів. Так з'явилися «Блакитний потік» (2003 р., із Росії до азійської частини Туреччини), «Північний потік» (2011 р., із Росії до Німеччини), «Турецький потік» (2020 р., із Росії до європейської частини Туреччини), «Південний потік»

³⁸ Там само.

³⁹ Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту від 15 квітня 1994 р. // Ligazakon.net. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU94352?an=337149>

⁴⁰ Ярмошук Т. Незалежній Україні 25: чверть століття газової залежності? // Радіо Свобода. 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27923519.html>; Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту від 3 вересня 1993 р. (м. Масандра, АР Крим) // Ligazakon.net. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU93229R>; Безкорований В. Масандрівський протокол. Джерела і наслідки // Універсум. 2011. URL: <https://universum.lviv.ua/previous-site/journal/2011/2/bezkor.htm>; Отримавши контроль над ГТС, Росія контролюватиме економіку — Соколовський // Економічна правда. 2010. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2010/10/8/251230/>

⁴¹ Росія «заварила» газовий конфлікт, щоб отримати контроль над українською ГТС // ТСН. 2013. URL: <https://tsn.ua/groshi/rosiya-zavarila-gazoviy-konflikt-schob-otrimati-kontrol-nad-ukrayinskoyu-gts-280439.html>

(розпочато у 2007 р., із Росії до Болгарії / Румунії, проект призупинено після анексії Криму в 2014 р.) і «Північний потік-2» (розпочато у 2011 р., із Росії до Німеччини, проект призупинено). Їхня сукупна пропускна спроможність, як планувалося, становить 160 млрд м³ на рік, що мало б повністю перекрити весь обсяг газу, який експортується Росією через Україну до Європи (162 млрд м³ на рік). Це могло не тільки вирішити проблему транспортної залежності російського експорту газу від України, а й давало змогу диверсифікувати напрямок цього експорту. Проте, як вважають іноземні та українські дослідники й експерти, деякі з цих проектів, наприклад, «Південний потік», за своїми технічними спроможностями суттєво поступаються конкурентам, задовольняючи інтереси лише окремих суб'єктів господарської діяльності і країн, та, по суті, виявилися політичним проектом, спрямованим на позбавлення України транзитного статусу⁴².

У 2004 р. створено нову структуру для транзиту туркменського газу і о постачання його в Україну та Європейський Союз (далі — ЄС) — «РосУкрЕнерго» (50 % акцій належали «Газпрому» через російський «Газпромбанк», 45 % — українському олігарху Дмитру Фірташу, 5 % — його

⁴² Потоцкая Т. И. География «газопроводного противостояния» на постсоветском пространстве // Географическая среда и живые системы. 2020. № 1. С. 75; European Parliament Resolution on the Situation in Ukraine and the State of Play of EU — Russia Relations (2014/2841(RSP) // European Parliament. 2014. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-8-2014-0118_EN.html?redirect; Європарламент зупинив будівництво «Південного потоку» // Економічна правда. 2014. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2014/04/17/441963/>; ЄП визнав європейську перспективу України та закликав виключити Росію з Swift і скасувати «Південний потік» // Закарпаття онлайн. 2014. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/129169-IEP-vyznav-ievropeisku-perspektivu-Ukrainy-ta-zaklykav-vykliuchyty-Rosiiu-z-Swift-i-skasuvaty-Pivdennyipotik>; Joint Motion for a Resolution on the Situation in Ukraine and the State of Play of EU-Russia Relations. 17.09.2014—(2014/2841(RSP). Joint Motion for a Resolution — RC-B8-0118/2014/REV1 // European Parliament. 2014. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/RC-8-2014-0118_EN.html?redirect; Захарченко А. Газопроводи в обхід: блеф чи реальна загроза? // Українська правда. 2009. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2009/02/16/181753/>; Торп Н. Чи був «Південний потік» занадто важким тягарем для Росії? // BBC News. 2014. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/business/2014/12/141203_south_stream_russia_analysis_yg; Дяченко С. Проект «Південний потік» і його вплив на реформування українського газового господарства // Борисфен Інтел. 2012. URL: https://bintel.org.ua/nash_archiv/arxiv-ekonomika/arxiv-gaz/proekt-juzhnyy-potok-i-ego-vlijanie-na-reformirovanie-ukrainskogo-gazovogo-hozhajstva/; Неділько Н. Туреччина дозволила будувати ще одну «трубу» в обхід України // DW. 2011. URL: <https://www.dw.com/uk/туреччина-дозволила-будувати-ще-одну-трубу-в-обхід-україни/a-15633704>; «Південний потік» виявився на 50 % дорожчим, ніж за початковими оцінками // LB.ua. 2014. URL: https://lb.ua/economics/2014/10/09/282095_yuzhnyy_potok-okazalsya_50.html

партнеру Івану Фурсіну)⁴³. Однак у 2004 р. в Україні відбулася Помаранчева революція, яка трансформувала політичну систему України і позначила проєвропейський вектор української зовнішньої політики⁴⁴. Ці події загострили відносини з Росією, зокрема в економічній сфері, та певним чином стали передумовою чергової «газової війни». На той час, як зазначали фахівці Французького інституту міжнародних відносин (франц. Institut français des relations internationales, IFRI), енергетичний (газовий) чинник став визначальним у відносинах Росії з Україною, економіка якої була найенергоємнішою у світі та залежною майже на 80 % від імпорту газу. Тому нова українська влада розпочала реформування української енергетичної системи і перегляд умов двостороннього співробітництва у цій галузі для збільшення незалежності від Росії⁴⁵. Тоді голова Ради Національного банку України Анатолій Гальчинський спрогнозував: «За моїми оцінками, тиск Росії по енергетичних лініях буде доти, доки Україна не почне поступатися своїми політичними позиціями. А цього ніколи не буде. І такий тиск посилюватиметься в майбутньому...»⁴⁶.

Як показав аналіз матеріалів, надалі «газові війни» 2005–2006 рр., 2008–2009 рр. і 2013–2014 рр. стали «великою ставкою» у політичній та економічній експансії Росії в Україні⁴⁷. Про це свідчить їхня головна особливість, на яку звертають увагу дослідники, адже переговори зі спірних питань вели на найвищому політичному рівні держав, а не на суто комерційному⁴⁸. Основними протиріччями залишалися: контроль над ГТС України; діяльність на газовому ринку «посередників», які створювали корупційні схеми, були важливим чинником податкових пілг для російського

⁴³ Дюбен А. Россия-Украина: скрытые механизмы энергетических отношений. Москва : Центр Россия / ННГ, 2007. С. 8.

⁴⁴ Помаранчева революція // Національний меморіальний комплекс Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності. URL: <https://maidanmuseum.org/uk/storinka/pomarancheva-revoluciya>; Кульчицький С. В. Помаранчева революція 2004 // Енциклопедія історії України : в 10 т. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 412–415.

⁴⁵ Дюбен А. Россия-Украина: скрытые механизмы энергетических отношений. Москва : Центр Россия / ННГ, 2007. С. 4–5; 10.

⁴⁶ Анатолий Гальчинский: Экономика Украины перегрелась // Подробности. 2004. URL: <http://podrobnosti.ua/opinion/2004/05/28/124119.html>

⁴⁷ Дюбен А. Россия-Украина: скрытые механизмы энергетических отношений. Москва : Центр Россия / ННГ, 2007. С. 11.

⁴⁸ Зануда А., Волкова О., Космиліна О. Газ, Україна та Росія у 20 історіях // BBC News. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50784911>

бізнесу, збільшували економічну та політичну залежність України від Росії і ще більше вганяли Україну у «боргову яму» (так, у 2008 р. посередник на газовому ринку Товариства з обмеженою відповідальністю (далі — ТОВ) «РосУкрЕнерго» мало заборгованість перед російською стороною \$ 2,4 млрд⁴⁹); ціна на постачання газу в Україну та його транзит за кордон⁵⁰. Наприклад, у 2005 р. монополіст на російському газовому ринку «Газпром» зажадав від України оплату за газ від 01.01.2006 р. за ціною \$ 230–250 за 1000 м³. При цьому сама Росія купувала газ у Туркменістані за ціною \$ 44 за 1000 м³. Прибуток «Газпрому» від продажу газу міг скласти \$ 3–5 млрд щорічно. Україна не була готова та й не хотіла платити за необґрунтовані розрахунки. Тоді на її адресу почали лунати звинувачення від росіян про «крадіжки», «несанкціонований відбір газу», які українська сторона відкинула. Проте у ніч на 01.01.2006 р. постачання російського газу в Україну припинилося. У результаті досягнутого компромісу компанія «РосУкрЕнерго» стала головним посередником на газовому ринку України, а ціну на газ для України тимчасово встановлено \$ 95 за 1000 м³ (через змішування російського газу за ціною \$ 230 і туркменського — за \$ 44). Ціну за транзит газу встановлено \$ 1,60 за 1000 м³ на 100 км відстані⁵¹. Така ситуація стала приводом для низки звинувачень у корупції та «відкатах» на адресу української влади та значно вплинула на результат парламентських виборів 26.03.2006 р., послабивши позиції Президента України Віктора Ющенка⁵².

⁴⁹ Ярмошук Т. Незалежній Україні 25: чверть століття газової залежності? // Радіо Свобода. 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27923519.html>

⁵⁰ Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні // Універсум. 2002. № 7–8 (105–106). С. 28–30. URL: <https://univer-sum.lviv.ua/magazines/universum/2002/3/exp.html>; Російська економічна експансія в Україні // Радіо Свобода. 2002. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/887675.html>; Ярмошук Т. Незалежній Україні 25: чверть століття газової залежності? // Радіо Свобода. 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27923519.html>; Фирташ о газовой войне 2009 года. Публикуется впервые / Радикальна Націоналістка // YouTube. 2016. 28 липня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nUOREYtJlMU>

⁵¹ Соглашение об урегулировании отношений в газовой сфере от 4 января 2006 года // Украинская правда. 2006. URL: <https://web.archive.org/web/20060521165819/>; <http://www.pravda.com.ua/ru/news/2006/1/5/36448.htm>; Ярмошук Т. Незалежній Україні 25: чверть століття газової залежності? // Радіо Свобода. 2016. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27923519.html>; Зануда А., Волкова О., Космиліна О. Газ, Україна та Росія у 20 історіях // BBC News. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50784911>

⁵² Дюбьен А. Россия-Украина: скрытые механизмы энергетических отношений. Москва : Центр Россия / ННГ, 2007. С. 4–5; 13.

Питання справедливої ціни на газ для України та усунення з газового ринку України посередників були ключовими і під час чергових російсько-українських «газових війн» 2008–2009 і 2013–2014 рр. Їхньою особливістю було те, що Росія, звинувачуючи «Нафтогаз України» у невиконанні укладених угод по транзиті російського газу територією України до європейських держав, а також схилиючи Україну напряду та через сильне проросійське лобі до поступок припиненням, зазвичай у розпал зимових холодів, постачання газу і збільшенням ціни на нього⁵³. Цим Росія намагалася, як зазначив Павло Гай-Нижник, «пакетом» вирішити низку геополітичних і воєнно-політичних питань, зокрема обмеження співпраці з Європейським Союзом та Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO — НАТО), преференції для російських товарів на українському ринку, «захист» російської мови, розширення та поглиблення присутності на території АР Крим і м. Севастополя Чорноморського флоту тощо⁵⁴.

Яскравим прикладом цьому є підписана 21.04.2010 р. у м. Харкові президентами обох держав Угода між Україною та РФ із питань перебування російського Чорноморського флоту на території України, відома як «Харківська угода». Цим документом подовжено дію прийнятих у 1997 р. низки міждержавних угод стосовно Чорноморського флоту Росії⁵⁵, а також продовжено термін його перебування в Україні ще на 25 р. із 28.05.2017 р. (до 2042 р.) із подальшим автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні терміни. Як зазначено в Угоді, термін перебування флоту збільшувався в обмін на здешевлення для України російського газу шляхом застосування знижки у вигляді анулювання митних зборів. Орендна плата за перебування російського Чорноморського флоту на території України починаючи з

⁵³ Зануда А., Волкова О., Космиліна О. Газ, Україна та Росія у 20 історіях // BBC News. 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50784911>

⁵⁴ Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ : МП Леся, 2017. С. 88; 91; 99–100.

⁵⁵ Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р. // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text; Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р. // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075#Text; Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р. // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_077#Text

28.05.2017 р. мала складатися з платежів Росії Україні у розмірі \$ 100 млн на рік, а також із додаткових коштів, які б отримували за рахунок зниження з дати набрання чинності цією Угодою ціни в розмірі до \$ 100 від встановленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз України» і «Газпромом», на кожну 1000 м³ газу, що постачався б в Україну, виходячи з пільгового погодженого обсягу поставок, передбаченого згаданим вище контрактом, за такою формулою: при ціні \$ 333 і вище за 1000 м³ газу зниження складало б \$ 100, при ціні нижче \$ 333 зниження мало б скласти 30 % від такої ціни⁵⁶. Підписання «Харківської угоди» збурило українське суспільство та загострило стосунки між владою й опозицією. Лідери опозиції звинуватили парламентську більшість і Президента України В. Януковича у державній зраді й закликали народ до всеукраїнських акцій непокорі. Проте, не зважаючи на це, 27.04.2010 р. Угоду було ратифіковано Верховною Радою України, а 28.04.2010 р. — Радою Федерації Росії⁵⁷. Колишній очільник Українського інституту національної пам'яті Володимир В'ятрович зазначив, що «період 2005–2010 рр. став часом невикористаних нами всіма — владою, громадянами — унікальних можливостей. Ми виявилися не готовими»⁵⁸.

Таким чином, російсько-українські конфлікти у газовій сфері, які відбувалися 1993–2014 рр. і увійшли в історію як «газові війни», тісно пов'язані з експансіоністською політикою Росії і є важелем економічного та політичного впливу на українську владу. Вони спричинені намаганнями України значно наблизитися до незалежності у газовій сфері та підвищити енергетичну безпеку, спробами «Газпрому» шантажем, погрозами і «відкатами» встановити контроль над українською ГТС, підірвати її конкурентоспроможність, використавши слабкість і корумпованість тогочасної української влади і бізнес-еліт тощо.

⁵⁶ Угода між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 21 квітня 2010 р. // Верховна Рада України. URL: <http://parusconsultant.com/?doc=06ED9B78D7&abz=A0C79>

⁵⁷ Пливуча агресія РФ та Чорноморський Флот // Мілітарний. 2021. URL: <https://mil.in.ua/uk/blogs/plyvucha-agresiya-rf-ta-chornomorskyj-flot/>

⁵⁸ В'ятрович В. Помаранчевий урок історії, або Чому в нас стільки днів незалежності // Історична правда. 2012. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2012/11/22/100975/>

РОЗДІЛ II

ОРГАНІЗАЦІЯ СПРОТИВУ

СЛОБОЖАНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ СИЛ ОБОРОНИ УКРАЇНИ: ПЕРЕБІГ ТА РЕЗУЛЬТАТИ (06.09–01.10.2022 р.)

«Ми показали всьому світові, що можемо звільняти свою землю.»

*Стрілець-десантник «Назар» 80-ї окремої
десантно-штурмової бригади*

24.02.2022 р. російські війська без оголошення війни розпочали широкомасштабну агресію проти України. Чисельність угруповання вторгнення складала близько 170 тисяч осіб¹. Спираючись також на російські війська *Окремих районів Донецької і Луганської областей* (ОРДЛО) та тимчасово окупованої території (ТОТ) АР Крим наступ здійснювався одночасно з Півночі, Півдня та Сходу. Під загрозою опинилися головні економічні та адміністративні центри України, включно зі столицею. Постало питання виживання держави та нації в умовах швидкого просування ворога, його значної переваги на всіх напрямках російсько-українського фронту.

Квітень 2022 р. став часом перших масштабних перемог України, коли противник був змушений залишити територію Київської, Чернігівської та Сумської областей в умовах потужного опору Сил оборони України (далі — СОУ), масової народної підтримки українського війська.

Наступний етап звільнення України від російських військ припав на вересень–жовтень 2022 р., коли РФ готувалася до продовження наступальних дій на Сході та прагнула використати Ізюмське угруповання військ для завершення окупації Донецької області. Усе змінив наступ СОУ і звільнення окупованих районів Харківщини, північної Донеччини в ході Слобожанської операції. Це був перший приклад саме масштабних наступальних дій, виходу Збройних сил України (далі — ЗСУ) на рівень визначального гравця на військовій шахівниці російсько-українського протистояння.

Наступальні дії СОУ цього періоду відомі в інформаційному просторі України як Харківська операція. Проте, з огляду на масштаби визволених територій, історичну термінологію, оптимальним є визначення Слобожан-

¹ Черновол К. У ЗСУ оцінили ймовірність нового широкомасштабного наступу окупантів // Уніан. 2023. URL: <http://surl.li/olsfz>

ська операція (06.09–01.10.2022 р.). Специфіка воєнних подій кінця літа–осені 2022 р., проведення наступальних дій на двох напрямках Півдня та Північного Сходу України відповідно дозволяють виділяти дві наступальні операції — Херсонську (29.08–11.11.2022 р.) та Слобожанську (06.09–01.10.2022 р.). Кожна з них мала особливості, проте вони об'єднані часом і смислом як реалізація спільного наступу СОУ, першого від початку широкомасштабної агресії.

Історична локалізація в межах Слобожанщини не випадкова і важлива з точки зору розвінчання пропагованого Росією терміна «Новоросія» стосовно всіх східних та південних регіонів України. Крім Харківщини та Сумщини, до історичної вісі слобідських козацьких земель входили терени нинішньої північної Донеччини. Вони відносилися до Ізюмського козацького полку, охоплюючи район навколо старовинної Торської фортеці (м. Слов'янськ), козацьких поселень Маяки, Лиман, а також Святогірського Успенського монастиря. До Слобожанщини входила також північна частина Луганщини, це були землі Ізюмського й Острогозького полків².

На етапі підготовки ЗСУ до наступу однією з головних передумов загального успіху операції стало приховане розгортання військ. Можемо припустити, що це досягалося обмеженим характером переміщень військ, використанням наявних сил у районах виконання завдань, зменшенням потенціалу повітряної розвідки противника шляхом застосування радіоелектронної боротьби (РЕБ), систем радіоелектронного заглушення. Важливим елементом підготовки Слобожанської наступальної операції стала також інформаційна кампанія, спрямована на акцентування уваги лише на Херсонському напрямку фронту. 10.07.2022 р. Президент України Володимир Зеленський видав наказ звільнити правобережні райони Херсонщини та доручив Головнокомандувачу ЗСУ розробити відповідний план. У публічному просторі рішення Президента представлено в ході інтерв'ю

² Усього було п'ять слобідських козацьких полків — Харківський, Ізюмський, Сумський, Охтирський та Острогозький. (Див.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків : Основа, 1991. 256 с.). Центральні та південні терени Донецької та Луганської областей входили до Кальміуської паланки Війська Запорозького Низового. Землі запорожців-низовиків повністю або частково охоплювали територію нинішніх Донецької, Луганської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської областей. Це були так звані «Вольності Війська Запорозького Низового» (Див.: Мицик Ю. А. Вольності Війська Запорозького // Енциклопедія історії України : в 10 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1. 688 с. URL: <http://http://surl.li/oejny>)

тодішнього Міністра оборони України Олексія Резнікова виданню «Зе Таймс» (англ. «The Times»)³. Цей анонс став початком інформаційно-психологічної операції (ІПСО) з переконування противника у неминучості наступу ЗСУ на Півдні. На тлі спланованого «пріоритету» харківсько-слобожанський напрямок повинен був зникнути з поля зору російського командування, принаймні в ключі можливих наступальних дій української сторони. Водночас приховане зосередження підрозділів Сил оборони від Чугуєва до Слов'янська проходило в умовах повної інформаційної тиші.⁴

Інформаційна кампанія, удари по штабах та логістичних об'єктах окупаційних військ на Херсонщині, зокрема Антонівському мосту через р. Дніпро⁵, заходи з посилення угруповання СОУ на цьому напрямку, змусили противника до перерозподілу сил і засобів, серед іншого — виведення частини військ із Харківщини на Херсонський напрямок. Особливе значення мало послаблення артилерійської складової вогневих можливостей противника. Відомо, що наприкінці серпня російське командування перекинуло з Харківського напрямку на Південь підрозділи 147-го артилерійського полку 2-ї мотострілецької дивізії 1-ї гвардійської танкової армії.⁶

Означені заходи сформували ситуацію невизначеності або недостатньої поінформованості ворога стосовно планів українського командування, це дозволило успішно реалізувати завдання з підготовки наступальних дій на Харківщині й прилеглих територіях Слобожанщини.

На кінець серпня 2022 р. угруповання російських окупаційних військ на Слобожанщині складалося переважно з підрозділів Росгвардії, СОБР⁷, ОМОН⁸, тактичної групи зі складу так званої «народної міліції ЛНР». Головний бойовий потенціал противника представляли частини та підрозді-

³ Орлова В. Зеленський наказав військовим деокупувати південь України — Резніков // Уніан. 2022. URL: <http://surl.li/olnxi>

⁴ Байрачна Ю. Звільнення Харківщини: блискавичний удар готували тижнями // Укрінформ. 2022. URL: <http://surl.li/oloid>

⁵ Там само; ЗСУ знову вдарили по Антонівському мосту — Хлань // Крим. Реалії. 2022. URL: <http://surl.li/ologb>

⁶ Hird K., Barros G., Philipson L. et al. Russian Offensive Campaign Assessment, September 6 // Institute for the Study of War. 2023. URL: <http://surl.li/oicwu>

⁷ СОБР — *рос.* специальный отряд быстрого реагирования.

⁸ ОМОН — *рос.* отряд мобильный особого назначения.

ли 1-ї танкової, 20-ї загальновійськової армій Збройних сил РФ⁹. З української сторони до операції були залучені підрозділи танкових (3-ї, 4-ї), механізованих (14-ї, 30-ї, 92-ї, 61-ї, 65-ї) та десантних бригад (80-ї, 25-ї, 95-ї), 71-ї егерської, територіальної оборони (далі — ТрО), Національної гвардії України та прикордонних загонів, батальйон «Карпатська Січ», підрозділ Головного управління розвідки Міністерства оборони (далі — ГУР МО) України «Kraken»¹⁰. Особливістю було те, що широке представництво різних частин і підрозділів СОУ не передбачало переваги над противником у чисельності військ. За свідченнями учасників Слобожанської операції, наступальні дії проводили нерідко навіть меншими силами, аніж мав у своєму розпорядженні ворог!¹¹

Підготовкою наступу та його проведенням командував генерал-полковник Олександр Сирський. В інтерв'ю виданню «Зе Вашингтон Пост» (англ. «The Washington Post») у грудні 2022 р. тодішній командувач Сухопутних військ України відзначив певні особливості замислу операції. Було сплановано прорив оборони противника на глибину понад 50 км, оточення населених пунктів і примушування ворога до відступу. Така схема дій дозволяла мінімізувати втрати ЗСУ. Важливим чинником була швидкість просування. Операція проходила неподалік Белгородської області РФ, тому, в разі підтримки «з-за кордону», українські війська могли потрапити в пастку в тилу ворога, бути відрізаними від основних сил. І навпаки — успішне просування українських військ дозволяло ізолювати сили противника. «Все залежало від першого дня і того, наскільки далеко ми зможемо пройти, — зазначав Олександр Сирський. Щодалі ми пройшли 6, то менше у них було б варіантів дій, і то більше їхні загони були б відрізані та ізольовані»¹².

⁹ Харук А. Слобожанська наступальна операція: передумови і перший етап (6–12 вересня 2022 р.) // Український історичний журнал. 2023. Ч. 1. С. 5. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2023_1_2

¹⁰ Байрачна Ю. Звільнення Харківщини: блискавичний удар готували тижнями // Укрінформ. 2022. URL: <http://surl.li/oloid>; Бійці ЗСУ розповіли подробиці операції зі звільнення Харківщини. Контрнаступ зсередини / Радіо Свобода // YouTube. 2022. 20 вересня. URL: https://youtu.be/vgpBuT-ohY8?si=hUcOwPCLpPSLtg_K

¹¹ Бійці ЗСУ розповіли подробиці операції зі звільнення Харківщини. Контрнаступ зсередини / Радіо Свобода // YouTube. 2022. 20 вересня. URL: https://youtu.be/vgpBuT-ohY8?si=hUcOwPCLpPSLtg_K

¹² Українські військові командири розповіли, як вигнали росіян із Харківщини та Херсону. Невідомі подробиці контрнаступу від WP // Forbes.ua. 2022. URL: <http://surl.li/oluwx>

Ще одним важливим чинником успіху мала бути належна забезпеченість боеприпасами. Ситуацію ускладнювало те, що ще в серпні 2022 р. в Україні закінчилися артилерійські боеприпаси радянського виробництва. Допомога з боку країн-партнерів мала свої межі. Генерал-майор Андрій Малиновський, начальник управління ракетних військ і артилерії Командування Сухопутних військ ЗСУ вважав, що українським військам знадобиться понад 100 000 од. боеприпасів, яких не було. Зрештою, за його словами, за перших і вирішальних 5 днів операції використано 32 500 од. боеприпасів. Американська розвідка допомогла раціонально розподілити наявні ресурси, точно локалізуючи цілі. Напередодні наступу розроблено план взаємодії з американськими партнерами: українська сторона надає опис цілей, які передбачаються в тій чи іншій зоні, американська сторона за допомогою геопросторової розвідки визначає точні координати цілей. Ця співпраця мала надважливе значення з точки зору ефективності роботи української артилерії.

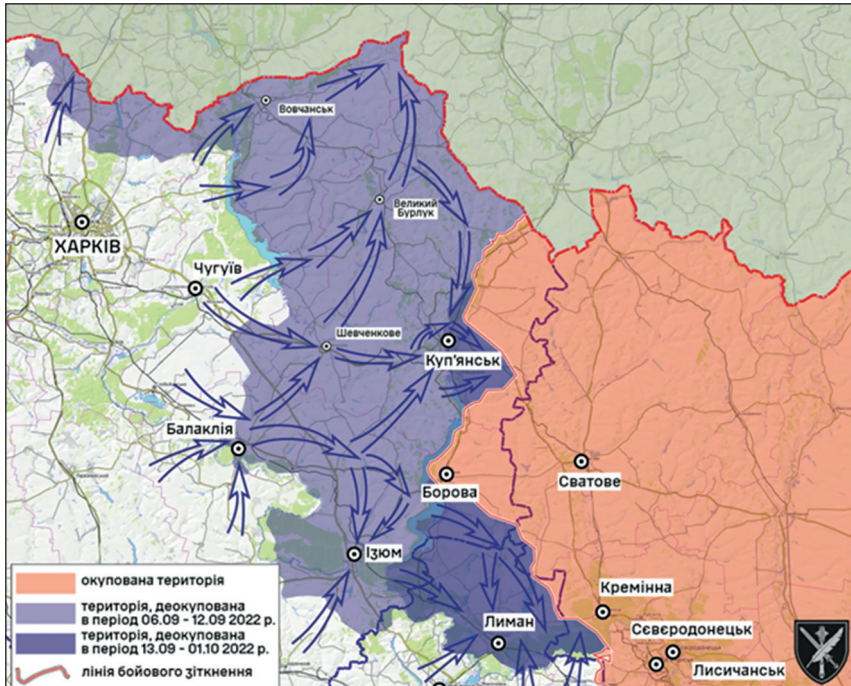
Згідно з оригінальним планом, на сьомий день операції українські сили мали зайняти позиції на північній околиці м. Ізюма. «Натомість половина [російських] підрозділів в Ізюмі, може і більшість із них, почали просто тікати, — згадував один з офіцерів, безпосередній учасник наступу. Тож ми увійшли до Ізюма».

Перший етап (06–12.09.2022 р.)

Наступ почався одразу з кількох напрямків. Першим визволеним містом мала стати Балаклія, розташована на південний схід від м. Харкова. 80-та окрема десантно-штурмова бригада (далі — ОДШБр) прорвала оборону ворога та сформувала коридор від села Пришиб до міста. Одночасно в тилу росіян з'явилися загони спецпризначенців, які максимально дезорганізовували взаємодію та управління військ противника. Буквально за добу чимало підрозділів окупантів опинилися під загрозою повного оточення та подальшого знищення. Того ж 06.09.2022 р. 92-га механізована бригада разом із 25-ю повітряно-десантною та 113-ю бригадою ТрО почали наступ від Чугуєва в напрямку Шевченкового Куп'янського району. Третій напрям наступальних дій передбачав просування від Барвінкового на Ізюм¹³.

¹³ Байрачна Ю. Звільнення Харківщини: блискавичний удар готували тижнями // Укрінформ. 2022. URL: <http://surf.li/oloid>

Мапа Слобожанської наступальної операції (06.09–01.10.2022 р.)*

* Автор — Володимир КОЛИБЕНКО, Центр досліджень воєнної історії ЗСУ

Мобільність та швидке просування забезпечили успіх наступальних дій, хоча ворог здійснював постійний вогневий вплив, застосовував мінометний, артилерійський вогонь, фосфорні та касетні боеприпаси, завдавав ударів із повітря. Важливу роль у наступі відіграли 3-я Залізна й 4-та імені гетьмана Івана Виговського танкові бригади, які здійснювали підтримку штурмових підрозділів та упереджували можливі контратаки¹⁴. До визволення Балаклії активно долучився спецпідрозділ ГУР МО України «Kraken», який першим увійшов до міста. Спецпризначенці швидко

¹⁴ Бійці ЗСУ розповіли подробиці операції зі звільнення Харківщини. Контрнаступ зсередини / Радіо Свобода // You Tube. 2022. 20 вересня. URL: https://youtu.be/vgpBuT-ohY8?si=hUcOwPCLpPSLtq_K; Круглий стіл «Річниця легендарної операції зі звільнення Харківщини від російських окупантів» / Армія TV — Військове телебачення України // You Tube. 2023. 6 вересня. URL: <https://tinyurl.com/2t83sy57>

просувалися до ключових об'єктів, сприяли швидшому опануванню містом¹⁵. Уже на третій день наступу російські окупаційні війська втратили контроль над ситуацією, були дезорганізовані значними втратами та загрозою оточення. 08.09.2022 р. Балаклію було визволено¹⁶.

Заволодівши оперативною ініціативою, ЗСУ продовжили наступ углиб тимчасово окупованої території Харківщини, маючи на меті вихід до р. Оскіл. 06.09.2022 р. 92-га окрема механізована бригада (далі — ОМБр) імені кошового отамана Івана Сірка, 25-та Січеславська ОДШБр та 113-та бригада ТрО розпочали наступ у Куп'янському районі, здійснюючи оточення Ізюмського угруповання. Маневруючи та швидко просуваючись вже 09.09.2022 р. СОУ вдалося прорватися до околиць Куп'янська та звільнити місто¹⁷.

Водночас підрозділи 72-ї ОМБр та 95-ї ОДШБр розпочали рух від Барвінкового на Ізюм. При визволенні міста організований опір здійснювався лише на першій лінії оборони. Після знищення спостережного посту та відділів особливого призначення українські підрозділи входили до міста і, розділивши його на квадрати, проводили зачистку від залишків сил противника. Крім названих частин, місто визволяли підрозділи 80-ї та 25-ї десантних бригад, батальйон «Карпатська Січ». 10.09.2022 р. визволено Ізюм, а 12.09.2022 р. були звільнені від ворога смт Козача Лопань (знаходиться за 2 км від українсько-російського кордону) та м. Вовчанськ Чугуївського району Харківської області. Операцію проводили спільно підрозділи ЗСУ, Національної гвардії та ТрО. Ці події завершували перший етап Слобожанської наступальної операції, в ході якої звільнено майже всю територію Харківської області, крім смуги за р. Оскіл.

Другий етап (13.09–01.10.2022 р.)

Протягом другого етапу наступальних дій СОУ досягли успіху в подоланні опору російських військ та визволенні одного з найбільших ло-

¹⁵ Коновал В. Ми були першими, хто зайшов в Балаклію, — бійці пригадали, як звільняли місто // 24 Канал. 2023. URL: <http://surl.li/omjtt>

¹⁶ Коломієць А. Зеленський офіційно підтвердив звільнення ЗС України Балаклії // Deutsche Welle. 2022. URL: <https://tinyurl.com/3urm62tr>

¹⁷ На цей час ЗС України звільнили та взяли під контроль понад 30 населених пунктів на Харківщині — звернення Президента України // Президент України. 2022. URL: <https://tinyurl.com/rjz27j8z>

гістичних центрів Харківщини — Куп'янська-Вузлового (за р. Оскіл), а також окремих територій Донецької області (деякі населені пункти Луганської області були визволені вже після звільнення Лимана, тобто після 1 жовтня).

Після виходу СОУ на р. Оскіл проведено форсування неподалік м. Куп'янська та с. Борова. З 17.09.2022 р. українські війська почали формувати плацдарм на східному березі задля звільнення Куп'янська-Вузлового й подальшого наступу на Луганському напрямку. 18.09.2022 р. це угруповання активно просувалося в напрямку Піски Радківські — Терни, намагаючись оточити противника біля Лиману¹⁸.

До 27.09.2022 р. підрозділи 25-ї та 81-ї десантних бригад узяли під контроль ключові населені пункти на північний захід та північ від Лиману, забезпечивши оперативне оточення Лиманського угруповання російських військ. Виведення української артилерії на нові позиції дало змогу встановити вогневий контроль над логістичним маршрутом ворога, який проходив через Сватове, Макіївку та Терни.

Протягом 28.09.2022 р. СОУ продовжували здійснювати наступальні дії в північному напрямку на ділянці Зелена Долина — Колодязі, блокуючи останній маршрут можливого відступу противника з Лимана. Водночас на півдні від цього населеного пункту українським військам вдалося прорватися в тил угруповання ворога. Крім десантників, у боях за місто відзначилися військовослужбовці 66-ї ОМБр¹⁹.

Станом на 29.09.2022 р. російське командування ще намагалось проводити контратаки, однак невідворотність оточення змусила окупаційні війська залишити Лиман. Ця втеча стала черговим компрометуючим чинником до іміджу російської армії та РФ. 01.10.2022 р. Лиман звільнено.²⁰ Визволення міста унеможливило просування противника до Сіверська та Слов'янська, забезпечило умови для подальших наступальних дій у Східному напрямку. Важливою складовою перемоги стало також звільнення

¹⁸ Круглий стіл «Річниця легендарної операції зі звільнення Харківщини від російських окупантів» / Армія TV — Військове телебачення України // You Tube. 2023. 6 вересня. URL: <https://tinyurl.com/2t83sy57>; Перун В. ЗСУ форсували річку Оскіл, контролюють лівий берег // LB.ua. 2022. URL: <http://surl.li/omlcg>

¹⁹ Черниченко Д. «За кожен метр землі гинуть наші побратими». Один день звільнення Лимана у спогадах бійців ЗСУ // Суспільні новини. 2023. URL: <http://surl.li/omlgw>

²⁰ Українські військові зайшли у Лиман // BBC News Україна. 2022. URL: <https://tinyurl.com/p6w8zak5>

27.09.2022 р. стратегічного логістичного центру Харківщини — Куп'янська-Вузлового²¹.

Слобожанський наступ СОУ призвів до значних результатів, які мали вплив на подальший перебіг російсько-української війни. Успішні наступальні дії дозволили зірвати плани російського командування з оточення угруповання українських Об'єднаних Сил у Донецькій області, привели до відновлення контролю України над Харківською областю. Воєнні дії було локалізовано у межах Донецької та Луганської областей. З утворенням плацдарму на східному березі р. Оскіл відкрилися можливості для звільнення Луганщини, а важливі адміністративні й логістичні центри півночі Донеччини убезпечено від окупації та гуманітарної катастрофи. Визначальними були зміни для всієї Слобожанщини. Із м. Харкова та населених пунктів неподалік лінії зіткнення було знято гостру загрозу постійних обстрілів та загибелі цивільних. Окуповані міста Харківщини та півночі Донеччини були звільнені від російського терору й катастрофічних умов панування рашистів, коли буденністю стали втрати серед мирного населення, руйнування цивільної інфраструктури, кримінальні, економічні та екологічні злочини.

Наступальна операція продемонструвала високу якість планування та реалізації масштабних наступальних дій СОУ в умовах кількісного переважання противника як в особовому складі, так і військовій техніці, боєприпасах. Успіх українського наступу сформував умови для зміцнення міжнародної коаліції на підтримку України, розвитку військово-організаційного й військово-технічного співробітництва з країнами-партнерами.

У ході операції ЗСУ звільнили близько 10 600 км² території та майже 1500 населених пунктів. Уже на початковому етапі операції — у проміжку між 06 та 11.09.2022 р. — знищено 590 од. російської техніки на загальну суму 673 млн \$. Менше як за тиждень втрати противника становили 86 танків та 158 бойових броньованих машин, 106 артилерійських систем, 159 автомобілів, 6 літаків, 7 гелікоптерів, 6 систем протиповітряної оборони (ППО) та 62 од. іншої техніки. За інформацією нідерландського воєнного аналітичного сайту «Орух», від 06 до 10.09.2022 р. українські військові захопили 129 од. російської техніки, яку журнал «Форбс» (англ. «Forbes») оцінив у 104 млн \$. У ході операції українські війська захопили та знищили

²¹ ЗСУ звільнили Куп'янськ-Вузловий // Rail.insider. 2022. URL: <https://www.railinsider.com.ua/zsu-zvilyly-kupyansk-vuzlovyy/>

понад 400 танків, більше 400 бойових машин піхоти (БМП), до 200 броне-транспортів (БТР) та значну кількість боеприпасів і стрілецької зброї противника²².

Окреслені успіхи української зброї суттєво вплинули на противника. Унаслідок провалу окупаційних сил на Слобожанщині на посаду командувача Об'єднаного угруповання російських військ в Україні призначено генерала Сергія Суровікіна²³. Відтоді концепція оборони російської армії вже передбачала реалізацію принципу ешелонованості з кількома рубежами в глибину розташування військ, створення розгалуженої системи захисних інженерних споруд, найщільнішого мінування. Це значно ускладнило подальшу реалізацію наступальної стратегії СОУ.

²² Успіх ЗСУ на Харківщині: подібне в історії війн бувало, але дуже нечасто // Укрінформ. 2022. URL: <https://tinyurl.com/32j8w9ed>

²³ Українські військові командири розповіли, як вигнали росіян із Харківщини та Херсону. Невідомі подробиці контрнаступу від WP // Forbes.ua. 2022. URL: <http://surl.li/oluwx>

ЗМІЦНЕННЯ РУБЕЖІВ ОБОРОНИ ВЗДОВЖ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНІЙ ОПЕРАЦІЙНІЙ ЗОНІ ПІСЛЯ ВИГНАННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬК (2022–2023 рр.)

Хоча упродовж останніх років вийшли друком перші нариси з історії відсічі широкомасштабного російського вторгнення на територію України в 2022 р.²⁴, оперативна ситуація в північних областях нашої держави після вигнання російських окупантів ще не була темою спеціального дослідження. Здійснення заходів зі зміцнення оборонних рубежів у північних областях у 2022–2023 рр. залишається практично не висвітленим у військово-історичній літературі. Окремі аспекти цієї теми знайшли відображення на сторінках наукових видань Центру досліджень воєнної історії Збройних сил України (далі — ЗСУ)²⁵.

За 2022–2023 рр. у джерелах відкритого характеру з'явилися відомості про зміцнення рубежів оборони на території північних областей нашої держави після вигнання російських військ. Це передусім заяви й повідомлення представників вищого командного складу ЗСУ. Оприлюднені в публічному просторі, ці дані містять важливу інформацію про оперативну ситуацію на північних рубежах оборони нашої держави на різних етапах відсічі широкомасштабного російського вторгнення. Спираючись на дані відкритих джерел і використовуючи методологію наукового дослідження, базовану на принципах об'єктивності, відповідності й історизму, ми спробували дослідити процес зміцнення оборонних рубежів у північних областях України після вигнання російських окупантів у 2022–2023 рр.

На початковому етапі широкомасштабного російського вторгнення, в лютому–березні 2022 р., північні області України стали зоною активних бойових дій. Відповідно до цього, Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська та Сумська області були визначені командуванням ЗСУ як Північно-Західна операційна зона (далі — ОЗ). Межі Північно-Західної ОЗ збігалися із зоною відповідальності Оперативно-стратегічного угруповання військ (далі — ОСУВ) «Північ». Його першим командувачем

²⁴ Грицюк В. М., Веденєєв Д. В., Євсєєв І. Г. та ін. Рік незламності: крах операції «Z». Київ : Національний університет оборони України, 2023. 296 с.; Харук А., Жирохов М. Бойова хроніка 2022 року. Київ : Рація, 2024. 240 с.

²⁵ Рік війни за свободу: Воєнно-історичний нарис російсько-української війни (24.02.2022–24.02.2023) : у 4 кн. Київ : Ліра, 2023. Кн. 1. 270 с.; Кн. 2. 198 с.

став командувач Сухопутних військ ЗСУ генерал-лейтенант О. Сирський. Навесні 2022 р. цю посаду обійняв командувач Об'єднаних Сил ЗСУ генерал-лейтенант С. Наєв.

Унаслідок відступу російських військ із північних областей України на територію РФ і Білорусі наприкінці березня — на початку квітня 2022 р. оперативна ситуація у зоні відповідальності ОСУВ «Північ» зазнала суттєвих змін. До 2 квітня від окупантів звільнено Київщину, до 3 квітня — Чернігівщину, до 4 квітня — Житомирщину. Станом на 7 квітня переважна більшість російських військ залишила територію Сумщини. Після відступу противник продовжував утримувати угруповання своїх військ на території Білорусі та в прикордонних районах Брянської й Курської областей РФ. Ворог здійснював перегрупування військ, завдавав ракетних ударів по об'єктах військової та цивільної інфраструктури на території України (зокрема розташованих у межах Північно-Західної ОЗ), обстрілював із мінометів, ракетної й ствольної артилерії населені пункти у прикордонних районах Чернігівської й Сумської областей.

Після відступу російських військ бойові дії в межах Північно-Західної ОЗ не вели. Станом на початок квітня 2022 р. до складу ОСУВ «Північ» входили: оперативне угруповання військ (далі — ОУВ) «Волинь», Угрупування сил і засобів оборони (далі — УСіЗО) м. Києва, ОУВ «Чернігів», тактична група (далі — ТГр) «Суми». У середині квітня її переформовано на оперативно-тактичне угруповання (далі — ОТУ) «Суми»²⁶. Завдання ОСУВ «Північ» полягали у недопущенні вторгнення військ противника чи проникнення ворожих ДРГ у межі Північно-Західної ОЗ, забезпеченні функціонування важливих об'єктів критичної інфраструктури, підтриманні правового режиму воєнного стану тощо.

Посилення охорони державного кордону України (далі — ДКУ), нарощення фортифікаційного обладнання позицій у межах Північно-Західної ОЗ стали одним із головних напрямків укріплення рубежів оборони північних областей нашої держави після вигнання російських окупантів.

Ухвалення Верховною Радою України наприкінці вересня 2022 р. закону про збільшення розміру прикордонної смуги (до двох кілометрів) уздовж лінії державного кордону з Росією і Білоруссю дало змогу

²⁶ Ворона К. «Сумщина зміцнює оборонну здатність і відповідає вогнем на російські обстріли» / Інтерв'ю з командиром ОТУ «Суми» // Суспільне. Новини. 2022. URL: <https://tinyurl.com/2p8c7wew>

здійснити заходи з посилення прикриття ДКУ на найбільш загрозливих ділянках²⁷.

Розпочато інтенсивне будівництво інженерних споруд та загороджень уздовж лінії ДКУ, створення застав вогневої підтримки, обладнання блокпостів на всіх ділянках українсько-білоруського кордону. На доступних для ворожої бронетехніки ділянках місцевості та ймовірних шляхах просування противника вглиб території нашої держави облаштовували протитанкові мінні поля, укриття і вогневі позиції для особового складу, а також для техніки ЗСУ. Ці заходи суттєво покращили тактичне становище Сил оборони України у Північно-Західній ОЗ. Командувач ОСУВ «Північ» генерал-лейтенант С. Наєв на початку жовтня 2022 р. відзначив «посилення опорних позицій, починаючи від самої ділянки державного кордону та в глибину наших військ»²⁸.

Восени 2022 р. у прикордонних районах Волинської, Рівненської та Житомирської областей встановлено спостережні пости й загородження з бетонних плит. Висота залізобетонного паркану становила 3–4 м, а над ним у два ряди встановлено колючий дріт²⁹.

На ділянках українсько-білоруського кордону споруджено протитанкові рови, створено систему загороджень на можливих напрямках руху військової техніки. Крім того, розгорнуто системи спостереження для моніторингу ситуації на кордоні³⁰.

Особливу увагу приділено вдосконаленню системи укріплень на Київщині. Уже на початку вересня 2022 р. голова Державної прикордонної служби України С. Дейнеко заявив, що «кордон по Зоні відчуження укріплений»³¹. Повідомляючи про здійснення додаткових заходів щодо посилення оборони столиці, командувач УСiЗО м. Києва генерал-лейтенант

²⁷ Рада планує розширити прикордонну смугу з росією та білоруссю // Укрінформ. 2022. URL: <https://tinyurl.com/2p9ecsuk>

²⁸ На півночі Житомирщини відпрацювали спільні навчання силових відомств «Північний буревій» // Novograd.city. 2022. URL: <https://tinyurl.com/4a8tcz3c>

²⁹ Лозовенко Т. Україна будує стіну на кордоні з білоруссю // Українська правда. 2022. URL: <https://tinyurl.com/mr2r75yb> ; Балачук І. Білоруси показали, як Україна від них відгородилася парканом // Українська правда. 2022. URL: <https://tinyurl.com/yc8kv8th>

³⁰ Романенко В. Прикордонники розповіли про ситуацію на держрубежі з білоруссю // Українська правда. 2022. URL: <https://tinyurl.com/4haj7dxj>

³¹ Сили оборони укріплюють всі ділянки кордону з білоруссю / Державна прикордонна служба України // Facebook. 2022. 3 вересня. URL: <https://tinyurl.com/yc2rwf22>

О. Павлюк наприкінці листопада 2022 р. наголосив: «У першу чергу, проводимо обладнання вогневих позицій та укриттів для особового складу. Крім цього, нарощуємо фортифікаційне обладнання рубежів оборони за допомогою встановлення довготривалих вогневих споруд різного типу. Також встановлюємо вибухові та невибухові інженерні загородження перед позиціями наших військ»³². 05.01.2023 р. командувач УСіЗО повідомив про створення ешелонованої системи оборони вздовж ДКУ в межах Київщини: «Київська область досить потужно підготувалася до можливого нового наступу: це кілька рубежів довкола Києва загальною протяжністю близько 1 000 км, де на основі фортифікаційних позицій, довгострокових оборонних споруд створено потужну систему оборони...»³³.

Упродовж 2023 р. темпи зміцнення оборонних рубежів на ділянках українсько-білоруського кордону значно зросли. «Нам вдалося значно укріпити північний кордон, — заявив 18.02.2023 р. командувач ОСУВ «Північ» генерал-лейтенант С. Наєв. — Ми утворили систему інженерних загороджень, зокрема мінно-вибухових, у десятки разів збільшивши їх насиченість вздовж державного кордону. Сформували систему оборонних рубежів і позицій»³⁴. 20.03 генерал-лейтенант С. Наєв наголосив: «Ми значно наростили систему мінно-вибухових та невибухових загороджень, як безпосередньо на державному кордоні, так і у глибині оборони»³⁵.

На початок квітня 2023 р. саперні підрозділи у Північно-Західній ОЗ кожного тижня облаштовували кілька десятків мінних полів із використанням 6–7 тис. протитанкових мін, а також рили близько 7 тис. м траншей і протитанкових ровів³⁶. У травні 2023 р. війська ОСУВ «Північ» виконали

³² Рошнін О. Нарощування рубежів оборони Києва триває // Українська правда. 2022. URL: <https://tinyurl.com/yn2vh79m>

³³ Мінні поля й інші пастки не дадуть ворогу піти далі білоруського кордону — командувач оборони Києва // Укрінформ. 2023. URL: <https://tinyurl.com/hf982hc7>

³⁴ Командувач Об'єднаних Сил ЗС України генерал-лейтенант Сергій Наєв про рівень військової загрози на півночі України / Командування Об'єднаних сил ЗС України // Facebook. 2023. 18 лютого. URL: <https://tinyurl.com/ytr6xatj>

³⁵ Сергій Наєв: Росія хоче захопити нові території для створення буферних зон // РБК-Україна. 2023. URL: <https://tinyurl.com/mr9upf7j>

³⁶ Командувач Об'єднаних Сил ЗС України генерал-лейтенант Сергій Наєв про нарощування системи інженерних загороджень на Півночі / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 08 квітня. URL: <https://tinyurl.com/4dh7fzx5>; Наразі обстановка у Північній операційній зоні залишається контрольованою / Сергій Наєв // Facebook. 2023. 22 квітня. URL: <https://tinyurl.com/3tkby6x4>

комплекс заходів щодо удосконалення оборонних рубежів біля ДКУ та в глибині оборони. Продовжували створення системи мінно-вибухових і невибухових загороджень. Так, 07–17.05.2023 р. встановлено протитанкові мінні поля й загородження з використанням більше 5,5 тис. мін. Уздовж ДКУ вирито близько 1,5 тис. м траншей та 3,5 тис. м протитанкових ровів. Обладнано кілька десятків перекритих щілин, укриттів і вогневих позицій для особового складу, а також вогневих позицій для техніки³⁷. Як зазначив генерал-лейтенант С. Наєв, 19–26.05.2023 р. встановлено близько 20 протитанкових мінних полів, більше 15 груп протитанкових мін, майже 150 протипіхотних вибухових пристроїв, понад 100 мінних шлагбаумів, 25 лісових мінних завалів, близько 130 невибухових загороджень, а також більше 6 км малопомітних перешкод³⁸. 16.06 командувач ОСУВ «Північ» повідомив, що лише упродовж тижня вздовж ДКУ викопано понад 5 тис. м траншей та більш ніж 2,5 км протитанкового рову. «У прикордонні тривають планові мінування місцевості. Зокрема, використано більше ніж 8 тис. мін, — наголосив С. Наєв. — Облаштовано більше ніж 60 вогневих позицій, 120 укриттів для особового складу, більше 150 укриттів для автомобільної та броньованої техніки»³⁹. Зокрема, станом на середину липня 2023 р. на ділянці ДКУ на території Рівненської області створено близько 20 нових опорних позицій й укладено десятки тис. мін⁴⁰.

Нарощування системи інженерних загороджень відбувалося не лише на ділянках українсько-білоруського кордону. «Ми продовжуємо створювати інженерні загородження безпосередньо по державному кордону. Риемо протитанкові рови, мінуємо місцевість», — повідомив 13 липня

³⁷ Командувач Об'єднаних сил ЗС України генерал-лейтенант Сергій Наєв про підвищення стійкості оборони на Північному напрямку / Командування Об'єднаних сил ЗС України // Facebook. 2023. 17 травня. URL: <https://tinyurl.com/33y9m9ks>

³⁸ Командувач Об'єднаних сил ЗС України генерал-лейтенант Сергій Наєв здійснив роботу поїздки по Північній операційній зоні / Командування Об'єднаних сил ЗС України // Facebook. 2023. 26 травня. URL: <https://tinyurl.com/33y9m9ks>

³⁹ У командуванні Північною операційною зоною підбито підсумки роботи за тиждень / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 16 червня. URL: <https://tinyurl.com/298nv24f>

⁴⁰ Станом на зараз на Волинському напрямку немає ознак того, що ворог готується до наземної наступальної операції / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 11 серпня. URL: <https://tinyurl.com/3amvy8rh>

генерал-лейтенант С. Наєв⁴¹. Було вжито заходів із покращення фортифікаційного обладнання позицій, спорудження додаткових інженерних загороджень, мінування місцевості, посилення охорони та оборони важливих цивільних об'єктів критичної інфраструктури. У прикордонній смузі в межах Чернігівської області створено нові керовані протипіхотні мінні поля, протитанкові мінні поля та інженерні загородження невибухового типу⁴². 19.07.2023 р. командувач ОСУВ «Північ» відзначив, що «зокрема на Чернігівщині тільки на одному з напрямків вирито понад 40 км протитанкового рову. Утворено понад 30 тис. усіляких мінних пасток для ворожих сил»⁴³. На півночі Київської області, лише за 15–22 липня зруйновано 5 ділянок доріг, які вели до ДКУ, створено понад 60 лісових завалів, закладено понад 2,5 тис. і протитанкових мін⁴⁴.

Восени 2023 р. продовжували нарощення щільності мінно-вибухових загороджень у прикордонних районах. Так, лише за 18–23 вересня уздовж ДКУ вирито понад 3 тис. м окопів та траншей, прорито біля 2,5 тис. м протитанкового рову, викладено більше ніж 2 тис. відповідних мін⁴⁵. Обладнано протитанкові мінні поля та загородження, встановлено протитанкові групи мін, комплекти протипіхотних вибухових пристроїв, фугасів, мінованих завалів. У грудні 2023 р. уздовж ДКУ викопано близько 5 км траншей та 3,5 км протитанкових ровів. Обладнано десятки вогневих позицій для особового складу та вогневих позицій для техніки. Проведено монтаж залізобетонних конструкцій, гідроізоляцію бліндажів тощо⁴⁶.

⁴¹ Командувач Об'єднаних Сил ЗС України генерал-лейтенант Сергій Наєв про захист державного кордону від можливого проникнення ворога / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 13 липня. URL: <https://tinyurl.com/y4j5fhkz>

⁴² Командувач Об'єднаних сил ЗСУ генерал-лейтенант Сергій Наєв відвідав позиції одного з прикордонних підрозділів / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 04 серпня. URL: <https://tinyurl.com/4j5ntudn>

⁴³ Наєв С. Ми знаємо, що на територію Білорусі останнім часом прибувають найманці ПВК «Вагнер» // Facebook. 2023. 19 липня. URL: <https://tinyurl.com/3mcjj5wu>

⁴⁴ Командувач Об'єднаних Сил Збройних Сил України генерал-лейтенант Сергій Наєв прокоментував ситуацію на кордоні / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 22 липня. URL: <https://tinyurl.com/42c6759y>

⁴⁵ Наєв С. На державному кордоні України ми вживаємо всіх необхідних заходів для підвищення наших оборонних спроможностей // Facebook. 2023. 23 вересня. URL: <https://tinyurl.com/2389j5za>

⁴⁶ Сьогодні на Чернігівщині, як і у всій Північній операційній зоні, ситуація стабільна і контрольована / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 14 грудня. URL: <http://tinyurl.com/57v99yht>

У межах правового режиму воєнного стану залучено військові адміністрації до забезпечення спорудження оборонних траншей та додаткового фортифікаційного обладнання, вживалися заходи щодо насичення ДКУ технічними засобами спостереження. Місцеві органи влади виділяли кошти й обладнання (сучасні відеокамери, автоматизовані комплекси спостереження та відповідні технічні пристрої) для посилення моніторингу обстановки на загрозованих ділянках ДКУ⁴⁷. За словами генерал-лейтенанта С. Наєва, заходи з удосконалення оборонних рубежів вживалися «у тісній взаємодії з головами військових адміністрацій щодо збільшення кількості невибухових інженерних загороджень, а також встановлення додаткових камер спостереження»⁴⁸. Зокрема, в середині вересня 2023 р. у взаємодії з обласними військовими адміністраціями було вироблено єдиний підхід до проведення робіт з посилення охорони ДКУ й оснащення лінії кордону відеокамерами та іншими технічними засобами спостереження⁴⁹.

Таким чином, після вигнання російських військ з північних областей України на території Північно-Західної ОЗ здійснювали заходи з нарощення фортифікаційного обладнання позицій, посилення охорони ДКУ, зміцнення наявних оборонних рубежів та створення нових. Станом на кінець жовтня 2023 р. на основних напрямках імовірного наступу противника встановлено понад 500 тис. протитанкових мін. Порівняно з червнем 2022 р., щільність мінно-вибухових загороджень у зоні відповідальності ОСУВ «Північ» зросла в 16 разів⁵⁰. Унаслідок здійснених заходів, суттєво покращилася стійкість оборони і здатність ЗСУ не допустити повторного вторгнення агресора на північних рубежах нашої держави.

⁴⁷ Командувач Об'єднаних Сил Збройних Сил України генерал-лейтенант Сергій Наєв ознайомився з ходом інженерного обладнання та мінування найбільш загрозованих ділянок прикордонних районів Північної операційної зони / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 26 жовтня. URL: <https://tinyurl.com/yehnth88>

⁴⁸ Наєв С. Російська Федерація не полишає спроб знайти слабкі місця у нашій обороні // Telegram. 2023. 21 липня. URL: <https://t.me/SerhiyNaiev/79>

⁴⁹ На Київському напрямку проведено тренування сил і засобів контрдиверсійної боротьби / Командування Об'єднаних Сил ЗС України // Facebook. 2023. 15 вересня. URL: <https://tinyurl.com/ynwpdukx>

⁵⁰ Біля північних кордонів України стоять 19 тис. російських військових, — Наєв // Рубрика. 2023. URL: <https://tinyurl.com/munf4uhk>

УЧАСТЬ ПРИВАТНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КОМПАНІЇ «ВАГНЕР» В ОКУПАЦІЇ КРИМУ ТА БОЙОВИХ ДІЯХ НА СХОДІ УКРАЇНИ (2014–2015 рр.)

Практика використання найманців у війнах і збройних конфліктах має багатовікову історію. Широке розповсюдження приватних військових компаній (далі — ПВК) у війнах сучасності тісно пов'язане з їхнім гібридним характером дій. Із часів «холодної війни» ПВК стають дуже привабливим і респектабельним бізнесом. Не винятком стали російські ПВК (зокрема й ПВК «Вагнер»), експансія яких донедавна поширювалася не тільки в Україні, а й у світі.

Тематикою дослідження діяльності російських ПВК займається небагато фахівців-дослідників. Переважна більшість праць — матеріали журналістських розслідувань, опублікованих на порталах відомих Інтернет-видань і телеканалів. Проте є чи не єдина наукова праця⁵¹, в якій на широкий джерельний базі розкрито історію створення, завдання, структуру, особливості комплектування та використання Російською Федерацією ПВК «Вагнер» для вирішення свої «делікатних» завдань не лише у країнах Близького Сходу та Африки, а й в Україні упродовж 2014–2023 рр.

Методологічною основою дослідження участі ПВК «Вагнер» в окупації Криму та у бойових діях на Сході України в 2014–2015 рр. стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та всебічності, системності й конкретності. Вони реалізовані через застосування загальнологічних методів наукового пізнання (аналізу та синтезу, класифікації, аналогії і порівнянь, періодизації й узагальнення), спеціальних методів історичного дослідження (історико-логічного, історико-системного, історико-порівняльного, історико-типологічного). Поєднання зазначених принципів і методів наукового дослідження при всебічному аналізі залученої літератури дало змогу реалізувати поставлену мету та забезпечити достовірність отриманих результатів.

Створене у 2013 р. на основі так званої ПВК «Славянській корпус» нове російське недержавне збройне формування з нелегальним правовим статусом отримало назву ПВК «Вагнер» (інші назви — «PMC Wagner Group»,

⁵¹ Слюсаренко А. В., Фурман І. І., Печенюк І. С. та ін. Приватна військова компанія «Вагнер»: від створення до сьогодення. Київ : Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2023. 136 с.

«Група Вагнера»)⁵². Назва цієї компанії походить від позивного її командира неонациста Д. Уткіна («Вагнер»), обраного через його захоплення «естетикою та ідеологією Третього Райху» на честь відомого німецького композитора Ріхарда Вагнера — улюбленого композитора А. Гітлера⁵³. Через це «вагнерівців» ще називають — «оркестр», «музиканти»⁵⁴. В окремих документах, пов'язаних із ПВК «Вагнер», можна зустріти й інші назви, зокрема «Батальйонно-тактична група “Вагнер”» або просто «компанія».

Нова ПВК «Вагнер» почала формуватися «під кришуванням» військової розвідки на військовому полігоні «Молькіно», розташованому поблизу хутора Молькіно, північніше м. Горячий Ключ (Краснодарський край, РФ). Поруч базується 10-а окрема бригада спецпризначення Головного розвідувального управління (далі — ГРУ) Міністерства оборони (далі — МО) РФ (в/ч 51532)⁵⁵.

Надалі, після 2014 р., полігон став основною базою і навчальним центром ПВК «Вагнер» та використовувався для підготовки російських військових і бойовиків так званих «Донецької народної республіки / Луганської народної республіки» (далі — відповідно ДНР і ЛНР) для війни проти України⁵⁶. Те, що ПВК «Вагнер» є структурою Головного управління Генерального штабу Російської Федерації, стало відомо після того, як у лютому 2022 року було опубліковано відео, на якому представник цієї організації заявляв, що вона є частиною російської армії.

⁵² Звідки взялася ПВК «Вагнер» та скільки серед них українців — розслідування // 5 канал. 2020. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/zvidky-vzialasia-pvk-vahnera-ta-skilky-sered-nykh-ukraintiv-rozsliduvannia-223310.html>

⁵³ Шевцова С. Випробування Вагнером, або Музика — вище Злочину // Укрінформ. 2021. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3286038-viprobuvanna-vagnerom-abo-muzika-vise-zlocinu.html>

⁵⁴ Добрий Д. Приватне військо Вагнера. Історія підполковника з України, який очолив особисту армію Путіна // Еспресо. 2017. URL: https://espreso.tv/article/2017/12/01/yak-pidpolkovnyk_z_kirovogradschyny_ocholyv_oso-bystu_armiyu_putina; Бушуєв М., Барановська М., Брунс А. ПВК Вагнера: все, що про неї відомо // DW. 2020. URL: <https://www.dw.com/uk/a-42599597>; Волошин В. Справжня роль «вагнерів» у війні з Україною // АрміяІнформ. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/05/08/spravzhnya-rol-vagneriv-u-vijni-z-ukrayinoyu/>; Які приватні військові компанії є в Росії та в яких країнах вони діяли // Слово і Діло. 2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/01/09/infografika/svit/yaki-pryvratni-vijskoviy-kompaniyi-ye-rosiyi-ta-yakix-krayinax-vony-diyaly>

⁵⁵ Зінченко А. Найманці «Вагнера»: непрофесійні смертники, що приречені вмирати за безцінь (відео) // Defense Express. 2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/najmantsi-vagnera-neprofesijni-smertniki_scho_prirechni_vmirati_za_beztsin_video-3597.html

⁵⁶ Sukhankin S. «Continuing War by Other Means»: The Case of Wagner, Russia's Premier Private Military Company in the Middle East // The Jamestown Foundation. 2018. URL: <https://jamestown.org/program/continuing-war-by-other-means-the-case-of-wagner-russias-premier-private-military-company-in-the-middle-east/>; В ЧБК «Вагнера» повідомили про закриття бази в Росії // Крим. Реалії. 2023. URL: <https://ru.krymr.com/a/news-pvk-vagnera-zakryttya-bazy-v-rosiji/32507470.html>

рального штабу Збройних сил (ЗС) РФ доводять і перехоплені Службою безпеки України (далі — СБУ) переговори Д. Уткіна з кураторами із російської військової розвідки. Також українські спецслужби задокументували, що «вагнерівці» ніколи не користувалися послугами регулярних авіарейсів: літали виключно бортами 223-го льотного загону МО РФ або спеціальними чартерами без проходження прикордонного контролю⁵⁷.

У 2014 р. ПВК «Вагнер» уперше взяла участь у бойових діях в Україні. Російський журналіст Руслан Леваєв повідомив, що «вагнерівці» брали активну участь у незаконній анексії Криму Росією. «Група “Ввічливі люди”» роззброювала українські бази, встановлювала російський порядок. Цю роботу найманці згадували з доброю ностальгією: платили небагато, але клімат приємний, жити не в окопі і номінальний ризик⁵⁸. За участь ПВК «Вагнер» у російській окупації Криму у 2014 р. їхній керівник Є. Пригожин отримав медаль «За повернення Криму», яку помітили на його парадній формі у резиденції під час обшуку. Журналісти італійського видання «Ореп» вважають це черговим підтвердженням зв'язку між МО Росії та «вагнерівцями»⁵⁹.

26.09.2022 р. російський бізнесмен Є. Пригожин уперше публічно визнав, що він створив ПВК «Вагнер» 01.05.2014 р. (після «кримської весни»): «Я, як і багато інших бізнесменів, їздив на полігони, де збиралися “козачки”, і намагався смітити грошима, щоб набрати групу, яка поїде і захистить росіян. Проте дуже швидко зрозумів, що серед усіх цих “козачків” та інших воєнізованих товаришів — половина шахраїв, а половина тих, хто брав гроші, наймав добровольців і відправляв їх голими-босими на реальну смерть. Тоді я полетів на один із полігонів і зайнявся цим сам. Сам почистив стару зброю, сам розібрався з бронезилетами і знайшов фахівців, які змогли мені допомогти. З цього моменту, 01.05.2014 р., і

⁵⁷ Звідки взялася ПВК «Вагнер» та скільки серед них українців — розслідування // 5 канал. 2020. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/zvidky-vzialasia-pvk-vahnera-ta-skilky-sered-nykh-ukrainsiv-rozsliduvannia-223310.html>

⁵⁸ Коротков Д. «Славянский корпус» возвращается в Сирию // Фонтанка.ру. 2015. URL: <https://www.fon-tanka.ru/2015/10/16/118/>

⁵⁹ Puente D. Prigozhin partecipò all'invasione della Crimea del 2014. La foto della medaglia diffusa dai media russi // Open. Online. 2023. URL: <https://www.open.online/2023/07/06/prigozhin-invasione-crimea-2014-foto-medaglia/>; Пригожин брав участь у захопленні Криму: журналісти звернули увагу на фото // Апостроф. 2023. URL: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2023-07-15/prigozhin-uchastvoval-v-zahvate-kryma-zhurnalisty-obratili-vni-manie-na-foto/300932>

народилася група патріотів, яка згодом отримала назву БТГ «Вагнер»», — навела слова Є. Пригожина пресслужба компанії «Конкорд», яка йому належить⁶⁰.

У той час ПВК «Вагнер» складалася з різних елементів⁶¹, починаючи від найманців із колишнього ПВК «Славянський корпус» до різних «профі» з усієї країни: кого зацікавили умови оплати, кого «можливість професійного зростання», кого ідеологічні міркування. Улітку 2014 р. у складі ПВК «Вагнер» сформували взвод сербів, а у 2017 р. — приєдналися деякі колишні бійці диверсійно-розвідуальної штурмової групи «Русич» та їхній керівник петербурзький неонацист Олексій Мільчаков⁶². Кого не брали у ПВК «Вагнер» – то це місцевих жителів і російських військових «відпускників». Оголошень про набір як за часів ПВК «Славянський корпус» ніхто не давав. Навчені досвідом попередників, господарі ПВК намагалися не залишати слідів у соціальних мережах. Проте, незважаючи на відсутність реклами, будь-який військовий фахівець через 2–3 телефонні дзвінки міг знайти свій шлях до підрозділу⁶³.

Перебуваючи в Україні, ПВК «Вагнер»⁶⁴ керувалася, організовувалася і оснащувалася ГРУ МО РФ і здебільшого діяла на території самопроголошеної «ЛНР»⁶⁵. У травні 2014 р. українські спецслужби зафіксували

⁶⁰ Смишляев С. Пригожин впервые признал, что создал ПВК «Вагнер» в 2014-му // DW. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/prigozin-vperse-publicno-viznav-so-stvoriv-pvk-vagner-u-2014mu/a-63237996>; Пригожин признал, что в 2014 создал группу «Вагнер» / РИА Новости // Telegram. 2022. 26 вересня. URL: https://t.me/rian_ru/179288; Чому Пригожин зізнався, що створив ПВК «Вагнер» // BBC News Україна. 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63035605>

⁶¹ Sukhankin S. «Continuing War by Other Means»: The Case of Wagner, Russia's Premier Private Military Company in the Middle East // The Jamestown Foundation. 2018. URL: <https://jamestown.org/program/continuing-war-by-other-means-the-case-of-wagner-russias-premier-private-military-company-in-the-middle-east/>

⁶² Мележик Т. Кто такі «вагнерівці»? // ТСН. 2022. URL: <https://tsn.ua/ato/hto-taki-vagnerivci-2001667.html>; Коротков Д. Они сражались за Пальмиру // Фонтанка.ру. 2016. URL: <https://www.fontanka.ru/2016/03/28/171/>

⁶³ Коротков Д. «Славянский корпус» возвращается в Сирию // Фонтанка.ру. 2015. URL: <https://www.fon-tanka.ru/2015/10/16/118/>

⁶⁴ Набі Е. Найманці ПВК «Вагнера»: що відомо про таємну армію Путіна // 24 Канал. 2020. URL: https://24tv.ua/biytsi-pvk-vagnera-hto-taki-de-voyuyut-istoriya-novini-rosiyi_n1387244

⁶⁵ Sukhankin S. «Continuing War by Other Means»: The Case of Wagner, Russia's Premier Private Military Company in the Middle East // The Jamestown Foundation. 2018. URL: <https://jamestown.org/program/continuing-war-by-other-means-the-case-of-wagner-russias-premier-private-military-company-in-the-middle-east/>

перебування підрозділів на території Луганської області у кількості 86 осіб, а згодом їх налічувалося до 1,5 тис.⁶⁶. 07.10.2017 р. СБУ оприлюднила результати розслідування, які доводять, що перші згадки про «вагнерівців» в Україні з'явилися ще 29.05.2014 р. Найманці «засвітилися» у боях за Луганський аеропорт (із 72 бойовиків 15 — убито) та за м. Дебальцеве (з 250 найманців 21 — убито)⁶⁷. «На сьогодні у нас є відео участі найманців “Вагнера” в боях під Луганськом, у захопленні Луганського аеропорту. Ми це відео на сьогоднішній день закінчуємо аналізувати», — повідомив на брифінгу 02.11.2017 р. начальник апарату голови СБУ Ігор Гуськов⁶⁸.

Російські та українські джерела зазначають, що найманці ПВК «Вагнер» надавали суттєву допомогу в організації антиукраїнських військових формувань на Донбасі та здебільшого виконували операції на території «ЛНР», які потребували високого рівня військової виучки. У жовтні 2017 р. заявлено про причетність «вагнерівців» до знищення у ніч на 14.06.2014 р. у небі над Луганськом українського військово-транспортного літака Іл-76. Одним із стрільців-зенітників був колишній найманець ПВК «Славянський корпус» Андрій Лебедев, особистий жетон у ПВК «Вагнер» М-1671⁶⁹.

⁶⁶ Зінченко А. Найманці «Вагнера»: непрофесійні смертники, що приречені вмирати за безцінь (відео) // Defense Express. 2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/najmantsi_vagnera_neprofesijni_smertniki_scho_prirechni_vmirati_za_beztsin_video-3597.html; Стек Л. Добровольці чи найманці: що сталося з українцями, які воюють у «ПВК Вагнера» // Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii/29061642.html>

⁶⁷ Рощина В. «Оркестр» вбивць. Хто воює проти України в ПВК «Вагнер» // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/12/21/7379589/>; Добрий Д. Приватне військо Вагнера. Історія підполковника з України, який очолив особисту армію Путіна // Еспресо. 2017. URL: https://espresso.tv/article/2017/12/01/yak_pidpolkovnyk_z_kirovogradschny_ocholyv_oso-bystu_armiyu_putina

⁶⁸ В СБУ мають відеодокази участі ПВК «Вагнера» в захопленні Луганського аеропорту // РБК-Україна. 02.11.2017. URL : <https://www.rbc.ua/ukr/news/sbu-raspolagayut-videodokazatelstvami-uchastiya-1509621322.html>

⁶⁹ Гуськов И., Кирицев А. ЧВК «Славянский корпус»: история провала ФСБ РФ и западных спецслужб // Myrotvorets. News. 28.11.2020. URL : <https://myrotvorets.news/chvk-slavianskyi-korpus-ystoryia-prov/> ; Добрий Д. Приватне військо Вагнера. Історія підполковника з України, який очолив особисту армію Путіна // Еспресо. 2017. URL: https://espresso.tv/article/2017/12/01/yak_pidpolkovnyk_z_kirovogradschny_ocholyv_oso-bystu_armiyu_putina; Зінченко А. Найманці «Вагнера»: непрофесійні смертники, що приречені вмирати за безцінь (відео) // Defense Express. 2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/najmantsi_vagnera_neprofesijni_smertniki_scho_prirechni_vmirati_za_beztsin_video-3597.html

Також «вагнерівці» несуть відповідальність за ліквідацію низки відомих польових командирів, які воювали на боці «народних республік», але не вбудовувалися у «владну вертикаль», яку Москва намагалася збудувати в Донецьку та Луганську⁷⁰. Ветерани-«вагнерівці» згадували: «Спочатку під Луганськом чиста робота була по противнику. Потім пішло... почали всередині “порядок конституційний” наводити — зачісувати командармів і козачків, що зарвалися»⁷¹. Мова йде про демонстративне вбивство 01.01.2015 р. «міністра оборони» самопроголошеної «ЛНР» Олександра Беднова (позивний «Бетмен») — командира групи швидкого реагування «Бетмен-РБР»⁷² та 23.05.2015 р. Олексія Мозгового — командира бригади «Прізрак», які перебували у затяжному конфлікті з главою «республіки» Ігорем Плотницьким. Зазначимо, що коли сам І. Плотницький потрапив у «немилість», «вагнерівці» забезпечували силове прикриття переходу його повноважень до переверованого Федеральною службою безпеки (ФСБ) Росії колишнього генерала СБУ Леоніда Пасічника⁷³. Надалі найманці роззброїли окрему механізовану бригаду особливого призначення «Одеса» (з вересня 2014 р. — «Міністерство держбезпеки ЛНР») та арештували її командира Олексія Фомичова (позивний «Фома») на території Луганська. «Вагнерівцям» також приписують широкомасштабні репресії проти російських «казаків», які раніше служили в Луганській області, але з крахом проекту «Новороссія», що підтримувався Москвою, для південного сходу України стали більш «незалежними» від Кремля⁷⁵.

⁷⁰ Чому Пригожин зізнався, що створив ПВК «Вагнер» // BBC News Україна. 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63035605>

⁷¹ Коротков Д. «Славянский корпус» возвращается в Сирию // Фонтанка.ру. 2015. URL: <https://www.fon-tanka.ru/2015/10/16/118/>; Мележик Т. Кто такі «вагнерівці»? // TCH. 2022. URL: <https://tsn.ua/ato/hto-taki-vagnerivci-2001667.html>

⁷² Діхтяренко А. Громадянська війна по-луганськи-1. Убивство «Бетмена» — тільки початок // Радіо Свобода. 2015. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26775113.html>

⁷³ Добрий Д. Приватне військо Вагнера. Історія підполковника з України, який очолив особисту армію Путіна // Еспресо. 2017. URL: https://espresso.tv/article/2017/12/01/yak-pidpolkovnyk_z_kirovogradschny_ocholyv_oso-bystu_armiyu_putina

⁷⁴ Коротков Д. «Славянский корпус» возвращается в Сирию // Фонтанка.ру. 2015. URL: <https://www.fon-tanka.ru/2015/10/16/118/>; Мележик Т. Кто такі «вагнерівці»? // TCH. 2022. URL: <https://tsn.ua/ato/hto-taki-vagnerivci-2001667.html>

⁷⁵ Sukhankin S. «Continuing War by Other Means»: The Case of Wagner, Russia's Premier Private Military Company in the Middle East // The Jamestown Foundation. 2018. URL: <https://jamestown.org/program/continuing-war-by-other-means-the-case-of-wagner-russias-premier-private-military-company-in-the-middle-east/>

За словами самих «вагнерівців», вони здебільшого були задіяні переважно у складі диверсійно-розвідувальних та розвідувальних груп, контролювали бази постачання та супроводжували VIP-персон у «зеленій зоні». ПВК «Вагнер» укладала з ними контракт на рік, звичайний режим роботи — місяць у справі, 10 днів удома. Іноді групи поверталися через кілька днів, якщо їх сильно «притискали» і вони зазнавали втрат. Точних даних про втрати немає. Їхня кількість коливається між 30–80⁷⁶ і біля 200⁷⁷ загиблими.

У грудні 2021 р. СБУ оголосила заочну підозру керівнику ПВК «Вагнер» Д. Уткіну за посягання на територіальну цілісність і недоторканість України, а також ведення агресивної війни. Слідчі встановили, що з липня 2014 р. до березня 2015 р. він перебував на тимчасово окупованій території Донецької і Луганської областей, діяв за попередньою змовою з високопосадовцями ЗС Росії та під їхнім контролем⁷⁸.

Під час повномасштабного вторгнення Росії на територію України 24.02.2022 р. Д. Уткін також контролював діяльність своїх «вагнерівців» на окупованих територіях. «За наявною у нас інформацією, Дмитро Уткін кілька разів приїздив на територію України задля координації роботи “вагнерівців”. Особисто ж він здебільшого перебуває у штабі ПВК “Вагнер” у Пітері... Саме він наразі і займається безпосереднім контролем за роботою “вагнерівців”, оскільки роль Пригожина здебільшого є політичною», — розповів представник ГУР МО України Андрій Юсов⁷⁹.

Факт участі ПВК «Вагнер» у бойових діях на території України у 2014 р. публічно визнав і сам Є. Пригожин, який зазначив, що спонсоровані ним найманці сприяли окупації територій України Росією: «Виключно завдяки їхній відвазі та мужності стало можливим звільнення Луганського аеропорту та багатьох інших територій, а також докорінно змінилася доля

⁷⁶ Коротков Д. «Славянский корпус» возвращается в Сирию // Фонтанка.ру. 2015. URL: <https://www.fon-tanka.ru/2015/10/16/118/>

⁷⁷ Стек Л. Добровольці чи найманці: що сталося з українцями, які воюють у «ПВК Вагнера» // Радіо Свобода. 2018. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii/29061642.html>

⁷⁸ СБУ оголосила підозру керівнику російської ПВК «Вагнер» // Українська правда. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/12/23/7318341/>; Рощина В. «Оркестр» вбивць. Хто воює проти України в ПВК «Вагнер» // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/12/21/7379589/>

⁷⁹ Рощина В. «Оркестр» вбивць. Хто воює проти України в ПВК «Вагнер» // Українська правда. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/12/21/7379589/>

“ЛНР” і “ДНР”»⁸⁰. Як зазначив кореспондент Бі-Бі-Сі Андрій Захаров, це зізнання Є. Пригожина «можна розглядати як чистий нарцисизм і бажання показати свою значущість, особливо з урахуванням того, що свій шлях нагору Пригожин починав у 1990-ті після відсидки у в’язниці за крадіжку та розбій. Проте можна побачити у цій активності також і спробу вирішити якісь політичні питання, наприклад, отримати додаткові повноваження щодо набору ув’язнених, а також зброю та техніку для ПВК»⁸¹.

Підсумовуючи зазначене, можемо дійти висновку, що для російської влади ПВК — спеціальний інструмент їхньої зовнішньої політики, який має особливий статус і призначений для реалізації амбітних планів. Поява ПВК «Вагнер» суттєво розширила можливості Росії проектувати свій вплив військовим шляхом в Україні, використовуючи методи, якими держава офіційно не може послуговуватися. Враховуючи це, можемо припустити, що створення та використання такого формування було цілеспрямованим проектом російського керівництва, а не спонтанною ініціативою вузького кола осіб, не дотичних до управління державою. Дії ПВК «Вагнер» на території України у 2014 р. продемонстрували здатність Росії ненав’язливо вирішувати завдання високої складності. Цей аспект, як зазначають експерти, дав їй змогу брати на себе все складніші завдання і обов’язки, а також суттєво розширив географію ведення операцій.

⁸⁰ Смишляев С. Пригожин впервые признал, что создал ПВК «Вагнер» в 2014-м // DW. 2022. URL: <https://www.dw.com/uk/prigozin-vperse-publicno-viznav-so-stvoriv-pvk-vagner-u-2014mu/a-63237996>; Пригожин признал, что в 2014 создал группу «Вагнер» / РИА Новости // Telegram. 2022. 26 вересня. URL: https://t.me/rian_ru/179288

⁸¹ Чому Пригожин зізнався, що створив ПВК «Вагнер» // BBC News Україна. 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63035605>

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ

Розвиток системи територіальної оборони (далі — ТрО) України триває на всьому історичному шляху нашої держави і на цей час реалізований у прийнятому 26.07.2021 р. Законі України (далі — ЗУ) «Про основи національного спротиву». 3 січня 2022 р. закон набрав чинності, а вже 24.02.2022 р. відбулося широкомасштабне вторгнення Російської Федерації (далі — РФ). В умовах збройної агресії з'ясувалося, що ТрО як система загальнодержавних, військових і спеціальних заходів має низку проблемних питань. Так, гостро постало питання щодо формування і виконання завдань ТрО, виникла необхідність їхнього уточнення або перегляду. Тому актуальним є вивчення зарубіжного досвіду функціонування ТрО у тих державах, які сьогодні є учасниками Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO; далі — НАТО), з огляду на намір членства України. Такими державами можуть бути Польща та країни Балтії — Латвія, Литва та Естонія. З ними Україну пов'язує не лише спільне історичне минуле, схожі загрози від зазіхань країни-агресорки, а й той факт, що зазначені держави є партнерами та союзниками України та з перших днів повномасштабного вторгнення РФ послідовно надають багаторівневу допомогу та підтримку Україні.

Загальні положення щодо основ функціонування і принципів формування завдань ТрО висвітлені у працях таких учених, як: В. Теледим, І. Лобко, В. Фролов, С. Янюк, Г. Єфімов, А. Русецький, С. Сегіда, О. Цевельов, В. Поливода та інші. Зазначені науковці досліджували актуальні питання формування, застосування та виконання завдань ТрО України, вивчали досвід зарубіжних країн.

Для розкриття теми використаємо загальні методи: порівняння, аналіз і синтез.

У ЗУ «Про основи національного спротиву»⁸² у статті 1, пункті 16 зазначено: «Територіальна оборона — система загальнодержавних, військових і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у

⁸² Про основи національного спротиву: Закон України № 406/2021 від 29 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій».

Згідно ЗУ для ТрО визначено такі завдання:

- своєчасне реагування та вжиття необхідних заходів щодо оборони території та захисту населення;

- участь у посиленні охорони та захисті державного кордону;

- участь у захисті від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій;

- участь у підготовці громадян України до національного спротиву; забезпечення умов функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування та органів військового управління;

- участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій, критично важливих об'єктів інфраструктури;

- забезпечення умов для стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) або їх перегрупування;

- участь у здійсненні заходів щодо тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зон / районів надзвичайних ситуацій та / або ведення воєнних (бойових) дій;

- участь у забезпеченні заходів громадської безпеки і порядку в населених пунктах;

- участь у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану;

- участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора (противника);

- участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника);

- участь у наданні населенню правових послуг.

На думку В. Паливоди⁸³, у західних країнах війська територіальної оборони (далі — ВТО) тісно пов'язані зі збройними силами (далі — ЗС). За рівнем боєготовності та завданнями, сукупність моделей ТрО умовно можна об'єднати у три групи:

⁸³ Про основи національного спротиву: Закон України № 406/2021 від 29 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

- перша — сформовані за зразком регулярної армії, здатні виконувати бойові завдання нарівні з нею, і, в окремих випадках, застосовуватися за межами території своєї країни (США, Німеччина, Велика Британія);

- друга — малих європейських держав, головним завданням яких є охорона і оборона різних об'єктів, забезпечення мобілізаційного та оперативного розгортання армійських угруповань, а також забезпечення їхнього безперешкодного маневру. Як правило, структура таких ВТО відрізняється від структури регулярних військ (Норвегія, Данія, Бельгія, Нідерланди);

- третя — нейтральних держав — виконують широкий спектр завдань, включаючи ведення партизанської війни на окупованій території, тому вони мають різноманітну структуру, зокрема й подібну до тієї, яка існує в регулярній армії (Фінляндія, Швейцарія і Швеція).

Г. Єфімов⁸⁴, зазначив, що з початком військової агресії РФ проти України більшість суміжних із РФ країн-членів НАТО і Європейського Союзу (ЄС) посилили увагу до розвитку спроможностей національних ЗС з оборони власної території, впроваджуючи заходи зі зміцнення ТрО шляхом створення військ (сил) ТрО. У 2018 р. Польща стала ініціатором створення Європейської ініціативи регіонального співробітництва (англ. European Territorial Defence Regional Cooperation Initiative) ТрО за участі 11 країн Європи (Польщі, Естонії, Литви, Латвії, Німеччини, Швеції, Фінляндії, Данії, Норвегії, Великої Британії, Угорщини, а також США та Ізраїлю). На сьогодні найбільш масштабні заходи з посилення ТрО проведено у Польщі, країнах Балтії та Фінляндії. Упродовж останніх років у цих країнах значні зусилля спрямовано на розробку правових основ ТрО, програм навчання і підготовки контингентів військ (сил) ТрО, створення і вдосконалення на практиці механізму їхньої взаємодії з регулярними військами у різних умовах обстановки, а також з іншими воєнізованими формуваннями у системі оборони країн. Отже, розглянемо специфіку завдань ТрО в країнах наших сусідів.

Одним із лідерів створення системи ТрО закордоном є Польща. Війська ТрО — один із п'яти видів ЗС Республіки Польща, формування якого розпочалося 2015 р. на основі аналізу подій в Україні.

⁸⁴ Єфімов Г. В. Територіальна оборона України в умовах російсько-української війни: історичні аспекти // Військово-науковий вісник. 2022. № 38. С. 185–205. URL: <http://vnn.asv.gov.ua/article/view/266705>

А 21.12.2016 р. Президент Польщі Анджей Дуда підписав закон «Про створення військ територіальної оборони». За матеріалами Укрінформ⁸⁵, у ньому визначені основні завдання підрозділів ТрО Польщі: у разі виникнення збройного конфлікту — ведення бойових дій спільно з регулярною армією з метою знищення або зупинення сил потенційного противника, виконання завдань із ведення нерегулярних дій у районах, окупованих ворожими силами; у мирний час виконуватимуть завдання, пов'язані із захистом цивільного населення від наслідків стихійних лих, протистояти проведенню спеціальних інформаційних операцій та кібератак.

Закон «Про захист Вітчизни»⁸⁶ від 11.03.2022 р. розширив повноваження командувача ВТО. На нього додатково покладається відповідальність за планування, координацію та виконання завдань, пов'язаних з участю підрозділів ТрО і підрозділів ЗС у боротьбі зі стихійними лихами та ліквідацією їхніх наслідків, за охорону майна, пошукові та рятувальні роботи. В. Паливода⁸⁷ також відмітив взаємодію, натренованість і готовність до швидких дій підрозділів ВТО та Сил спеціальних операцій у конфліктній ситуації гібридного типу, що робить обидва види ЗС Польщі природними партнерами, які доповнюють один одного.

Таким чином, ВТО не належать до резерву. Служба в цих військах — це вид дійсної військової служби, вони на постійній основі активно взаємодіють з іншими елементами сектору безпеки та оборони та фактично дублюють функції сухопутних військ.

На відміну від Польщі, Естонія обрала іншу модель і, відповідно, відрізняється завданнями, що ставляться перед ТрО. Сили оборони Естонії — сукупність структур і організацій, що відповідають за оборону і безпеку держави. Відповідно до Закону Естонської Республіки «Про захист

⁸⁵ Територіальна оборона України: краще як у Польщі чи як в Естонії? // Укрінформ. 2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3058987-teritorialna-oborona-ukraini-krase-ak-u-polsi-ci-ak-v-estonii.html>

⁸⁶ Махно О. У Польщі набув чинності закон про захист батьківщини // Борисфен Інтел. 2022. URL: <https://bintel.org.ua/analytics/u-polshhi-nabuv-chinnosti-zakon-pro-zaxist-batkvshhni/>

⁸⁷ Паливода В. Взаємодія Військ територіальної оборони та Сил спеціальних операцій Республіки Польща: пошук оптимальної моделі // Національний інститут стратегічних досліджень. 2020. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/vzaemodiya-viysk-teritorialnoi-oboroni-ta-sil-specialnikh-operaciy-respubliki-polscha>

держави»⁸⁸ у складі Сил оборони: Армія оборони Естонії та Союз оборони Естонії. Естонський союз оборони — Кайтселійт (який в країні розглядається як ТрО) складається із 3 підрозділів: Кайтселійт — беруть участь чоловіки, Найскодукайтсе — жіноче формування і дві молодіжні організації — Кодутютред (для дівчат) і Нооредкоткад (для хлопців).

Акт оборонного союзу⁸⁹ визначив для них наступні завдання:

- 1) бере участь у зміцненні патріотичних і національних почуттів громадян Естонії, збереженні та розвитку волі до захисту;
- 2) готує обороноздатність країни;
- 3) бере участь у підвищенні та забезпеченні безпеки жителів Естонії;
- 4) забезпечує та організовує військову підготовку активних військовослужбовців;
- 5) забезпечує та організовує інше навчання та виховання;
- 6) розвиває та популяризує фізичну культуру і спорт серед населення;
- 7) забезпечує, у разі необхідності, охорону об'єктів національної оборони та майна, що використовується для цілей національної оборони, а також посольств.

Отже, ТрО Естонії — добровільна організація державної оборони, яка знаходиться у сфері відповідальності Міністерства оборони, організована по військовому зразку, озброєна і постійно займається військовими тренуваннями.

ТрО в Латвії має назву «Земессардзе» (дослівно — «Вартові землі»). За матеріалами статті Влада Волошина «Вартові землі на захисті Латвії»⁹⁰, Земессардзе — війська класичної ТрО, але мають назву «Національна гвардія Латвії». В її складі є молодіжна організація «Молода гвардія». Отже, це державна збройна організація, що є частиною Національних ЗС Латвійської Республіки. Вона є основним сухопутним компонентом, який складається з добровольців. Частину батальйонів Національної гвардії створено на резервні сили швидкого реагування, які можуть бути негайно розгорнуті. Основними завданнями є підтримка регулярних підрозділів сухопутних військ через захист національної території в разі військової

⁸⁸ Сили // Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B8%D0%BB%D0%B8>

⁸⁹ Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%>

⁹⁰ Волошин В. «Вартові землі» на захисті Латвії // АрміяInform. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/01/11/vartovi-zemli-na-zahysti-latviyi/>

загрози та виконання бойової підтримки та бойового забезпечення Національних ЗС. Водночас Національна гвардія має продовжувати забезпечувати підтримку в подоланні надзвичайних ситуацій, забезпеченні громадського порядку та охороні стратегічних об'єктів.

Національна гвардія Латвії створена з орієнтацією на міжнародний досвід, насамперед США та Данії, як збройна структура у складі Національних ЗС і виконує як завдання в інтересах ЗС, так і громадські й поліцейські функції.

Водночас у Литві історично склалася система ТрО, що базується на двох основних складових: стрілках і добровольцях.

Добровольчі сили національної оборони (далі — ДСНО)⁹¹, компонент ЗС Литви, що спирається на сили резервістів, у 2003 р. ДСНО були включені до складу Сухопутних військ. Завдання добровольчих формувань полягають у підготовці добровольців та інших членів активного резерву, підрозділів ДСНО для виконання завдань із територіальної та колективної оборони, підготовки та проведення міжнародних операцій, охорони важливих об'єктів оборонної інфраструктури, державних і муніципальних адміністрацій, а також надання допомоги під час природних лих та катастроф.

Стрілецька спілка Литви⁹² (або Союз стрілків Литви) — громадська воєнізована організація з багатими історичними традиціями (заснована у 1918 р.), яка грає величезну роль у справі захисту держави. Це особлива структура під керівництвом уряду Литви, покликана навчати громадянське населення самообороні та вести партизанську війну. На організацію також покладено завдання підтримки органів правопорядку та органів самоврядування. Діяльність союзу регулюється законом, прийнятим сеймом Литви і статутом організації, затвердженим міністром охорони краю. Це сполучна ланка армії та цивільного опору агресії як суб'єкта цивільного, національно-патріотичного виховання та як помічника державних установ у надзвичайних ситуаціях. Вона призначена боротися не лише з військовими викликами, вторгненням, а й з іншими кризовими станами.

⁹¹ Українській інтепес. URL: <https://uain.press/articles/yak-vlashtovana-systema-terytorialnoyi-oborony-lytvy-ros-26361>

⁹² Чумак В. В. Діяльність Збройних Сил Латвії, Литви та Естонії: досвід для України // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2019. № 4 (87). С. 162–169. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/items/814d34c1-97b7-45b2-b9d5-6603b9805045>

Союз фінансує держава, має власну інфраструктуру для проведення зборів і тренувань громадян.

Розглянувши моделі ТрО в країнах-сусідах, можемо підсумувати, що, не дивлячись на існування різних підходів, зарубіжні країни, з початком російської агресії у 2014 р., змушені були оцінити ризики своїй безпеці в новій геополітичній реальності. Тому активно вивчають історичний і сучасний досвід організації, підготовки та виконання завдань ТрО в світі, особливо в Україні та впроваджують його. Їхня система ТрО постійно зазнає змін, вдосконалюється і трансформується, зберігаючи історичні та національні особливості, з огляду на економічний і політичний стан. Проте в основі підходу — моральний аспект, добровільність, свідомість, відповідальність населення за безпеку власної країни. При цьому застосовують сучасні підходи інформування, пропаганди, освіти.

Г. Єфімов у роботі «Територіальна оборона України в умовах російсько-української війни: історичні аспекти» виділив групи проблем, що поставили перед Україною на цьому шляху:

- перша — законодавча (потребує подальшого удосконалення нормативно-правової бази організації та ведення ТрО);
- друга — організаційна (тісно пов'язана із законодавчою; охоплює взаємовідносини керівників органів військового і державного управління та проблеми оптимізації організаційно-штатних структур складових ТрО);
- третя — кадрова (пов'язана з підготовкою фахівців ТрО);
- четверта стосується організації спеціальної (бойової) підготовки.

У світі не існує універсальної або ідеальної моделі, яку було би можливо просто застосувати в Україні. Тому потрібно працювати над створенням власної моделі з урахуванням історичних, національних, політичних, економічних, правових, соціальних, інформаційних, ідеологічних, ментальних, військових, геополітичних, внутрішньо-політичних, воєнних чинників. І, безумовно, необхідно враховувати сучасний, передовий досвід зарубіжних країн світу.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СПРОТИВ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ДІЮЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА

24.02.2022 р. розпочалася повномасштабна війна між Російською Федерацією (далі — РФ) та Україною. Російські регулярні війська, порушуючи усі норми міжнародного права та міждержавні угоди, без оголошення війни захопили значну частину України й впродовж двох років продовжують убивати мирних людей, грабувати їхні помешкання, руйнують міста й села, вчиняють найтяжчі злочини проти людства і людяності.

Від початку російської агресії виявилися й певні прорахунки в організації оборони країни, а саме ТрО й такого її сегменту, як добровольчі формування територіальних громад (далі — ДФТГ). Недосконалість окремих норм діючого законодавства стала причиною того, що процес створення ДФТГ на практиці виявився певною мірою складним і неоперативним. Своєчасно такі підрозділи не були створені, а формувалися поспіхом після початку повномасштабного наступу російських військ. Також, на нашу думку, залишаються й невідпрацьованими механізми оперативного управління та озброєння цих добровольчих формувань.

Для детальнішого аналізу проблем, що виникають у процесі формування й діяльності ДФТГ, розглянемо окремі вимоги нормативно правових актів із цього вкрай важливого питання. У першу чергу до таких можемо віднести: «Статут внутрішньої служби Збройних сил України»⁹³ (далі — ЗСУ); Закон України «Про основи національного спротиву»⁹⁴; Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1449⁹⁵; Закон України «Про Національну поліцію»⁹⁶; Закон України «Про забезпечення участі цивіль-

⁹³ Про Статут внутрішньої служби Збройних сил України: Закон України № 548-XIV від 24 березня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. 1999. № 22–23. Ст. 194. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text>

⁹⁴ Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 р. // Відомості Верховної Ради. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

⁹⁵ Положення про добровольчі формування територіальних громад // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#n11>

⁹⁶ Про Національну поліцію: Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 р. // Відомості Верховної Ради. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

них осіб у захисті України»⁹⁷; наказ Міністерства внутрішніх справ (далі — МВС) України від 07.03.2022 р. № 175⁹⁸.

Отже, частиною другою статті 58 розділу 2 «Статуту внутрішньої служби ЗСУ» визначено, що командир (начальник) відповідно до посади, яку він займає, повинен діяти самостійно і вимагати від підлеглих виконання вимог Конституції України, законів України, статутів ЗСУ та інших нормативно-правових актів. Тобто при прийнятті рішень відповідно до посади він не зобов'язаний отримувати на це дозвіл у свого командира чи інформувати його. На практиці під час створення ДФТГ цієї норми команди військових частин, як правило, не дотримувалися.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про основи національного спротиву, основу добровольчих формувань територіальних громад» складають громадяни України, які пройшли військову службу в ЗСУ та / або службу в інших військових формуваннях і правоохоронних органах. Командирів ДФТГ призначає Командувач Сил територіальної оборони (далі — ТрО) ЗСУ за погодженням із Командувачем Сил спеціальних операцій ЗСУ за поданням командира військової частини Сил ТрО ЗСУ з найбільш підготовлених і вмотивованих членів ДФТГ⁹⁹.

Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 р. № 1449 наголошує, що Командування Сил ТрО Збройних Сил (далі — ЗС) через командирів військових частин Сил ТрО ЗС заохочує жителів територіальних громад до утворення добровольчих формувань шляхом інформування чи вжиття інших заходів.

Також у межах завдань ТрО добровольчі формування можуть проводити таку діяльність:

1) своєчасно реагувати і вживати необхідних заходів для оборони території та захисту населення на визначеній місцевості до моменту розгортання

⁹⁷ Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України № 2114-IX від 3 березня 2022 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>

⁹⁸ Про затвердження Порядку отримання вогнепальної зброї і боєприпасів цивільними особами, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та / або інших держав: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 175 07 березня 2022 р. // Законодавство.com. URL: <https://xn--80aagahqwyibe8an.com/ukrajini-mvs-nakazi/nakaz-mvs-ukrajini-vid-07032022-175-pro-2022-96194.html>

⁹⁹ Про основи національного спротиву: Закон України № 1702-IX від 16 липня 2021 року // Відомості Верховної Ради. 2021. № 41. Ст. 339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>

в межах такої території угруповання військ (сил) або угруповання об'єднаних сил, призначених для ведення воєнних (бойових) дій з відсічі збройної агресії проти України;

2) брати участь у посиленні охорони та захисті державного кордону;

3) брати участь у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій;

4) брати участь у підготовці громадян України до національного спротиву;

5) брати участь у забезпеченні умов для безпечного функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та органів військового управління;

6) брати участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій, інших критично важливих об'єктів інфраструктури, визначених Кабінетом Міністрів України, та об'єктів підвищеної небезпеки, порушення функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення;

7) брати участь у забезпеченні умов для стратегічного (оперативного) розгортання військ (сил) або їх перегрупування;

8) брати участь у здійсненні заходів щодо тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зон / районів надзвичайних ситуацій та / або ведення воєнних (бойових) дій разом із Національною поліцією;

9) брати участь у забезпеченні заходів громадської безпеки і порядку в населених пунктах разом із Національною поліцією;

10) брати участь у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану в разі його введення на всій території України або в окремих її місцевостях;

11) брати участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами, іншими збройними формуваннями агресора (противника) та не передбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями;

12) брати участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника);

13) співпрацювати з органами місцевого самоврядування та військовими частинами Сил ТрО ЗС, збирати та аналізувати інформацію про загрози безпеці територіальної громади та сценарії їх стримування;

14) у співпраці з органами місцевого самоврядування обліковувати, облаштовувати та охороняти місця укриття населення;

15) здійснювати добування, збір та узагальнення інформації, яка впливає на виконання завдань ТрО в межах території територіальної громади;

16) сприяти у здійсненні заходів із протидії інформаційним операціям агресора (противника) в межах території територіальної громади;

17) організовувати навчання членів добровольчих формувань з метою ефективного виконання своїх завдань¹⁰⁰.

Слід зауважити, що такі види діяльності практично у повному обсязі стосуються повноважень поліції та поліцейських заходів відповідно розділів IV та V Закону України «Про Національну поліцію»¹⁰¹.

Можемо стверджувати, що командири військових частин Сил ТрО ЗС, керуючись нормативно-правовими актами, повинні були самостійно, ініціативно, не узгоджуючи свої дії з вищим керівництвом, у межах відповідних територіальних громад, організувати створення відповідних добровольчих формувань. Основою й становим хребтом таких формувань повинні стати колишні співробітники правоохоронних органів (міліції). Чому саме ця категорія громадян найбільш відповідає завданням, що стоять перед добровольчими формуваннями? Види діяльності добровольчих формувань практично у повному обсязі стосуються повноважень поліції та поліцейських заходів. Проте головним слід вважати, що тільки співробітники правоохоронних органів володіють формами й методами оперативно-розшукової роботи. А оперативно розшукова діяльність — головний сегмент у боротьбі зі шпигунами, ворожими диверсійно розвідувальними групами, місцевими колаборантами та зрадниками. Тільки співробітники міліції найкраще знають місцевість, мають агентуру й довірених осіб, уміють організовувати засідки, мають досвід боротьби з озброєними злочинцями.

¹⁰⁰ Положення про добровольчі формування територіальних громад // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#n11>

¹⁰¹ Про Національну поліцію: Закон України № 580-VIII від 2 липня 2015 р. // Відомості Верховної Ради. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

На жаль, залишаються практично не реалізовані вимоги Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України»¹⁰² та наказ МВС України від 07.03.2022 р. № 175¹⁰³. Цими документами зазначено, що у період дії воєнного стану громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України (далі — цивільні особи), можуть брати участь у відсічі та стримуванні збройної агресії РФ та / або інших держав, зокрема отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, встановлених МВС України.

На нашу думку, принцип створення, підпорядкування та функціонування ДФТГ є недосконалим.

Із метою покращення ефективності їхньої діяльності пропонується внести зміни до діючого законодавства, серед яких би передбачалося, що ДФТГ виконують завдання, визначені керівництвом територіальної громади, перебувають в оперативному підпорядкуванні військовому комісару і начальнику територіального підрозділу Національної поліції. Бойові дії ведуть у взаємодії та під контролем ЗСУ і Національної поліції, а у випадку втрати з ними зв'язку, — самостійно.

Стрілецька зброя члена добровольчого формування, відповідно до інструкції МВС, повинна зберігатися за місцем мешкання. Контроль за збереженням зброї повинен здійснюватися командирами формування та співробітниками МВС за встановленим регламентом. Якщо член добровольчого формування позбавляється права на тримання зброї, його відразу відраховують.

Отже, на нашу думку, такий спосіб утворення та озброєння добровольчих формувань підвищить їхню оперативність й ефективність у відсічі збройній агресії.

¹⁰² Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: Закон України № 2114-IX від 3 березня 2022 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>

¹⁰³ Про затвердження Порядку отримання вогнепальної зброї і боєприпасів цивільними особами, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та / або інших держав: Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 175 07 березня 2022 р. // Законодавство.com. URL: <https://xn--80aagahqwiybe8an.com/ukrajini-mvs-nakazi/nakaz-mvs-ukrajini-vid-07032022-175-pro-2022-96194.html>

ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ ВОЄННО-ІСТОРИЧНОЇ РОБОТИ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ НАТО (на прикладах США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Польщі)

У світі існує потужна система створення воєнно-історичних знань та їхнє використання на всіх рівнях як у мирний, так і воєнний часи. Досвід провідних західних демократій, а також сусідніх з Україною держав Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO; далі — НАТО) свідчить, що наукові дослідження в галузі воєнної історії є основою для планування процесів розвитку Збройних сил (далі — ЗС), форм і способів їхнього застосування, визначення напрямів розвитку озброєння та військової техніки (ОВТ).

В українській історичній науці до вивчення досвіду воєнно-історичної роботи в провідних державах НАТО зверталися С. Литвин, О. Пашкова, В. Бідний, В. Грицюк, М. Гребенюк, які зосереджували увагу на тих аспектах воєнно-історичної роботи в Збройних Силах держав членів НАТО, що можуть бути адаптованими до українських реалій.

Методологія дослідження базується на принципах конкретності, історизму, об'єктивності, всебічності, системності, опори на історіографічну традицію.

Досвід воєнно-історичної роботи в США

Військово-історичні дослідження в ЗС США почали проводити з 1864 р. за часів громадянської війни, коли було прийнято рішення про видання документів, що описують бойові дії воюючих сторін. Підсумком цього рішення стало фундаментальне видання, яке налічувало 128 томів історичних джерел, виданих від 1878 до 1901 рр.¹⁰⁴ Із метою вивчення досвіду бойових дій американської армії в роки Першої світової війни в складі військового міністерства в 1918 р. створено Історичне відділення, а також історичну секцію в командуванні американським експедиційним корпусом в Європі. Після закінчення війни до розформування відділення встигли зібрати службову документацію і скласти каталог.

¹⁰⁴ Бідний В., Гребенюк М., Грицюк В. Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном (на прикладі США та Росії) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 26. С. 94–104.

Відродження військово-історичної служби в ЗС США припадає на Другу світову війну. У серпні 1943 р. військове міністерство створило Історичне відділення в складі Управління військової розвідки Генерального штабу¹⁰⁵. Однак головним завданням для відділення стала підготовка історії американської армії у Другій світовій війні.

У листопаді 1945 р. Історичне відділення перетворено на Історичний відділ у складі спеціального штабу Військового міністерства¹⁰⁶. У 1946 р. Історичне відділення стало підтримувати діяльність штабу Сухопутних військ, вести історію військових частин, списки нагороджених.

Після армійської реформи 1962–1963 рр. почалися нові зміни в організації воєнно-історичної служби. В її підпорядкування з 1962 р. перейшли військові музеї. Начальник Головного штабу Сухопутних військ поставив усю воєнно-історичну роботу в армії в підпорядкування Офісу начальника воєнної історії. Були створені підлеглі йому історичні відділення в структурі Головного командування Сухопутних військ. З 1963 р. історики стали відповідальні за підготовку річних звітів по армії (до 1973 р.). Акцент почали робити на дослідницькій історичній роботі, спрямованій на забезпечення діяльності армійського стратегічного й оперативного управління. Командири військових частин Сухопутних військ Збройних сил (далі — СВ ЗС) США визначають серед своїх підлеглих осіб, здатні виконувати функції історика військової частини. Підтримку діяльності цих посадовців здійснює Центр воєнної історії СВ ЗС США.

Настанова СВ ЗС США про воєнно-історичну роботу вимагає, щоб керівний склад органів управління, військових частин, установ та закладів використовував воєнно-історичні знання в процесі прийняття рішень; забезпечував збір і зберігання важливих для СВ ЗС США історичних відомостей та відповідних матеріалів; сприяв написанню щорічного історичного опису СВ (історичного огляду значних подій, рішень та діяльності), надси-ланню необхідної інформації та документів до центру воєнної історії СВ ЗС США; рекомендував, які історичні дослідження мають бути проведеними в рамках щорічних історичних дослідницьких програм¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Киселёв А. А. Военно-историческая служба армий иностранных государств. Минск : Военная академия Республики Белоруссия, 2019. С. 24.

¹⁰⁷ Organizational History. Washington : Center of Military History, 1999. 30 p.

Питання військово-історичної роботи, ролі воєнних істориків та їхнє використання під час ведення операцій, опис технічних прийомів і процедур із документування, опис і збереження офіційної історії СВ ЗС США під час бойових дій та участі в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій визначені у 2014 р. керівним документом «Публікація армійської техніки 1-20», у розділі «Воєнно-історичні операції», який замінив польовий статут (FM 1-20) від 2003 р.¹⁰⁸.

У структурі основних підрозділів об'єднаного штабу об'єднаного комітету начальників штабів (далі — ОКНШ) ЗС США знаходиться історичний підрозділ, у групі радників голови ОКНШ є директор із міжвидової історії. Міжвидовий історичний підрозділ документує роль голови ОКНШ, начальників штабів видів збройних сил, об'єднаного штабу та бойових командувань у розвитку та втілення національної політики безпеки, продукують офіційні історичні документи з різних аспектів об'єднаних військ (сил). Цей підрозділ не входить до жодного з основних функціональних директоратів, має достатню незалежність для об'єктивного дослідження їхньої ролі та дій підпорядкованих їм сил. Начальник міжвидового історичного підрозділу підпорядкований командуванню комітету через заступника директора ОКНШ, який одночасно є директором директорату управління¹⁰⁹.

Досвід військово-історичної роботи у Великій Британії

У Великій Британії військово-історична служба сформована в кожному з видів ЗС. З огляду на особливу історичну роль і значення Військово-морського флоту (ВМФ) у зовнішній політиці й обороні країни історичний відділ ВМС є найстарішим військово-історичним підрозділом. Його створено у 1914 р. напередодні Першої світової війни як історичне відділення Головного штабу. Військово-морський історичний відділ організаційно є частиною апарату Військового-морського штабу. Упродовж Першої світової війни його співробітники здійснювали збір інформації про хід військових дій на морі. Після закінчення війни вони продовжили колекціонування та оброблення документації, опублікували кілька сотень наукових робіт, розпочали написання сучасної історії війни на морі. Через обмежений штат історичне відділення напередодні Другої світової війни зосереджено винятково на архівній роботі (збір, обробка, зберігання документації).

¹⁰⁸ Military History Operations. Washington : Department of the Army Headquarters, 2014. 72 p.

¹⁰⁹ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού. URL: <https://dis.army.gr>

Військово-морське історичне відділення продовжує надавати інформаційну підтримку командуванню для підвищення якості рішень. Це досягається шляхом розгляду прийнятих рішень в історичному контексті через відкидання варіантів, пропонує без будь-яких історичних фактичних підстав. У його обов'язки входить встановлення широких наукових контактів з академічною спільнотою, підготовка відповідей на запити приватних осіб.

У королівських Військово-повітряних силах (далі — ВПС) Воєнно-історичну службу засновано в липні 1918 р., коли було створено секцію історії ВПС при Комітеті оборони імперії. Секція створювалася з метою написання офіційної історії «Війна в повітрі» (англ. «The War in the Air»). У березні 1920 р. секція перейшла під управління Міністерства авіації на правах відділу історії ВПС. У лютому 1936 р. зберігання службової документації передавали у відання бібліотеки Міністерства ВПС. У 1941 р. відділ історії ВПС пройшов реорганізацію з метою підготовки офіційної історії війни. У 1947 р. у його складі було 40 істориків. У грудні 1975 р. глава Відділу історії ВПС став керівником бібліотеки ВПС. Нині Відділ історії ВПС — один із підрозділів у структурі Головного штабу ВПС. У його обов'язки входить написання офіційної історії ВПС, проведення досліджень з окремих питань.

Воєнно-історичний підрозділ є також і в структурі Сухопутних сил ЗС Великої Британії. Його останні дослідницькі роботи спрямовані на аналіз досвіду сухопутних операцій проти Іраку й Афганістану за участі британських військ.

Досвід воєнно-історичної роботи у Німеччині

Воєнно-історичну службу Бундесверу засновано 01.01.1957 р. як Управління воєнно-історичних досліджень. З 01.01.2013 р. у результаті злиття Управління досліджень воєнної історії та Інституту соціальних наук Бундесверу створено Центр воєнної історії та соціальних наук Бундесверу, в який колишнє Управління увійшло як структурний підрозділ, але при цьому його співробітники й організаційна структура зазнали незначних змін і визначають характер цієї установи. Заявленою метою Центру є проведення фундаментальних досліджень воєнної історії, воєнно-соціологічних праць, досліджень з політики безпеки.

Центр воєнної історії та соціальних наук Бундесверу — один із відомих федеральних науково-дослідних інститутів. Він входить до складу Об'єднаних сил забезпечення Бундесверу. Структура Центру: три бази управління, штабне управління зі службами забезпечення, бібліотека, ре-

дакційний відділ. Відділи дослідницького управління: військової соціології; німецької військової історії до 1945 р.; німецької військової історії після 1945 р.; досліджень у сфері безпеки. Центр видає монографічні дослідження, періодичні наукові видання «Воєнно-історичний журнал» (нім. «*Militärhistorische Zeitschrift*») та «Воєнна історія: журнал історичної освіти» (нім. «*Militärgeschichte: Zeitschrift für Geschichtspädagogik*»)¹¹⁰.

Досвід воєнно-історичної роботи у Франції

Свою генеалогію воєнно-історична служба ЗС Франції веде з кінця 17 ст., коли в 1688 р. в армії, а в 1699 р. у ВМФ з'явилося депо для зберігання документів. У 1789 р. архіви сухопутних військ і ВМФ отримали організаційну самостійність. У 1919 р. сформовано історичні служби сухопутних військ і ВМФ із метою вивчення та збереження досвіду Першої світової війни. Початок створення історичної служби повітряного флоту належить до 1934 р.

У 1961 р. з'явилося Центральне бюро адміністративних військових архівів, у 1970 р. створено Центр архівів озброєння. У 1995 р. організовано історичну службу національної жандармерії. 17.01.2005 р. відбулося злиття чотирьох історичних служб і Центру архівів озброєння всередині нової структури — Історичної служби Міністерства оборони. У 2012 р. Центральне бюро адміністративних військових архівів приєднано до Історичної служби Міністерства оборони як Центр архівів військового персоналу.

Створена 17.01.2005 р. після розформування колишніх історичних служб видів ЗС Історична служба Міністерства оборони належить до Управління пам'яті, спадщини і архівів, що входить до Управління генерального секретаріату відомства Міністерства оборони. Остання реорганізація відбулася 22.12.2016 р. Створено: Архівний центр (увійшли Історичний центр архівів та 8 філій); Центр архівів озброєння і цивільного персоналу; Центр архівів військового персоналу; Департамент бібліотеки (колекція налічує близько мільйона примірників видань від манускриптів до монографій); Департамент історії (видає щоквартальний «Історичний журнал Збройних сил» — франц. «*Revue historique des armées*»); Департамент символіки (відповідає за геральдичне забезпечення військового відомства і дотримання геральдичних правил)¹¹¹.

¹¹⁰ Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften der Bundeswehr. URL: <https://zms.bundeswehr.de/de>

¹¹¹ Service historique de la Défense. URL: <http://www.servicehistorique.sga.defense.gouv.fr/>

Досвід воєнно-історичної роботи у Польщі

У ЗС Польщі традиція воєнно-історичних досліджень та їхнє інституційне оформлення припадає на час відновлення незалежності Польщі в 1918 р. 21.11.1918 р. у складі Генерального штабу Війська Польського (ВП) організовано VI воєнно-історичну секцію. Після низки трансформацій 14.11.1922 р. з'явилося Історичне Бюро Генерального штабу. У вересні 1927 р. створено Воєнно-історичне бюро під керівництвом Генерального інспектора ЗС.

Під час Другої світової війни Воєнно-історичне бюро евакуйовано до Франції, а згодом до Великої Британії. Після закінчення бойових дій в Європі Головний штаб ВП утворив Історичну комісію для вивчення вересневої кампанії 1939 р. та історії польських частин, які воювали в складі союзників проти Німеччини на Західному фронті. Тоді ж створено Історичну підкомісію Армії Крайової, яка досліджувала історію партизанської війни в Польщі. 10.12.1946 р. ці установи об'єднані в Окрему секцію воєнно-історичних досліджень, згодом перейменовану на Історичну комісію колишнього Головного штабу Війська Польського. Після падіння комунізму в Польщі Комісія в 1993 р. передала до Польщі більшість архівних документів і видань.

17.08.2001 р. створено Бюро воєнно-історичних досліджень. Цей структурний підрозділ підпорядковувався безпосередньо міністру оборони. 04.01.2016 р. пройшла чергова реформа польської воєнно-історичної служби. Було створено Воєнно-історичне бюро імені генерала броні Казімежа Соснковського¹¹². До його функцій належить: розроблення принципів роботи військових архівів, формування мережі військових архівів; збір і зберігання архівних матеріалів військового відомства, забезпечення доступу до архівних матеріалів, проведення воєнно-наукових досліджень, виконання архівних запитів, публікація монографій і статей; ведення видавничої діяльності; підготовка наукових записок та експертиз з воєнної історії; проведення аналізу та досліджень збройних конфліктів, організація наукових семінарів і конференцій, офіційне засвідчення справжності та видача виписок із документів, проведення навчання з архівної справи, контроль над військовими архівами і видання квартальника «Воєнно-історичний огляд» (польс. «Wojskowy Przegląd Historyczny»).

¹¹² Wojskowe Biuro Historyczne im gen. broni K. Sosnkowskiego. URL: <http://wbh.wp.mil.pl/pl/index.html>

РОЗДІЛ III

ВИКЛИКИ ВІЙНИ

(НЕ)УСВІДОМЛЕНА ЗАГРОЗА: ЧИННИК РОСІЇ У СПРИЙНЯТТІ УЧАСНИКІВ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ

Наративи про державний переворот в Україні в 2014 р. та прихід до влади націоналістичних сил, які нібито становлять загрозу Росії, 10 років поспіль використовує В. Путін і пропагандистська машина Російської Федерації для виправдання військової агресії проти українського народу. Деякі дослідники подій Революції гідності аналізують роль правих сил у протестах, вважаючи, що активність правих груп і постійна увага до них, зокрема з боку російських ЗМІ, була сприйнята російськомовним населенням як загроза, чим скористався Кремль¹. Таку думку висловив соціолог Володимир Іщенко, який не був прибічником Євромайдану. Пізніше у спільній статті, кажучи про прояви націоналізму на Майдані, дослідник визначає їх як події, тобто такі, що не є нав'язаною згори ідеологією, а служать для об'єднання людей, прихильних до певної політичної події².

Слід зауважити, що праві організації становили меншість на Майдані. Згідно із даними соціологічних опитувань Фонду демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва, на початку лютого 2014 р. 84 % активістів не представляли жодну партію чи громадську організацію³. Відповідно, актуальним є вивчення настроїв цього сегменту протестувальників, і зокрема питання, наскільки чітко вони усвідомлювали та артикулювали антиросійський / антипутінський сенс протестів; оцінювали вплив РФ на ситуацію в Україні, зокрема, її роль у придушеннях протестів; як характеризували дії Росії у перші місяці після втечі В. Януковича та початку окупації Півдня та Сходу України.

Історію та аналіз найпоширеніших гасел із точки зору проявів у них націоналістичних настроїв здійснив американський дослідник Вільям Джей Ріш. Він показав, що ці гасла не закликали до етнічного на-

¹ Ishchenko V. Far Right Participation in the Ukrainian Maidan Protests: An Attempt of Systematic Estimation // *European Politics and Society*. 2016. № 17 (4). P. 453–472.

² Zhuravlev O., Ishchenko V. Exclusiveness of Civic Nationalism: Euromaidan Eventful Nationalism in Ukraine // *Post-Soviet Affairs*. 2020. Vol. 36. Is. 3. P. 226–245.

³ Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 2014. URL: <https://dif.org.ua/article/vid-maydanu-taboru-do-maydanu-sichi-shcho-zminilosya>

силля, а спрямовувалися проти влади, яка роками зневажала конституцію⁴.

Ендрю Вілсон також визнав, що прапори та гасла Майдану не були націоналістичними, при цьому їхня «риторика про владний і зловмисний вплив Росії на Україну було достатньо точною... Навіть ідея про те, що “кремльська” еліта штучно підтримувала пострадянську неоросійську культуру в Україні як прикриття для її крадіжки було не за мільйон миль від правди»⁵.

Достатня кількість різних типів джерел дозволяє детальніше дослідити питання сприйняття російського чинника учасниками протестів. Йдеться не про опозиційних політиків, медійних персон, лідерів думок, а саме про середньостатистичних протестувальників. Перша група джерел — писемні та візуальні джерела: плакати, банери та листівки, які були присутні у просторі Майдану. Частина цих матеріалів зберігається у фондовій колекції НМРГ як музейні предмети, частина зафіксована на світлинах, зроблених під час Майдану, починаючи від перших протестів і до моменту остаточного розбирання наметового містечка у серпні 2014 р. Джерела цього типу відображають позицію протестувальників безпосередньо упродовж Революції гідності. Друга група — усноісторичні інтерв'ю, які містять рефлексії щодо подій Майдану. Записи проводили у 2014–2021 рр. (до часу повномасштабної російсько-української війни).

Дослідження здійснюється в межах соціальної антропології, яка (серед іншого) вивчає моделі соціальної поведінки та оцінку певними соціальними групами суспільно-політичних конфліктів⁶.

За спогадами багатьох учасників, перші протести, які почалися 21.11.2013 р. у відповідь на рішення уряду не підписувати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, хоча й не супроводжувалися антиросійськими чи антипутінськими гаслами, усвідомлювалися як такі, що радикально змінюють вектор розвитку країни. Європейське майбутнє означало реальне звільнення від російського диктату та можливість поступу України як де-факто незалежної держави. Серед багатьох гасел проєвропейського

⁴ Risch W. J. What the Far Right Doesn't Tell Us about the Maidan // *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2015. Vol. 16. Is. 1. P. 137–144.

⁵ Wilson A. *Ukraine Crisis. What it Means for the West*. New Haven : Yale University Press, 2014. P. 70.

⁶ Туленков М. В. Антропологія соціальна // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Антропологія_соціальна

спрямування, які фігурували під час листопадових протестів, такі гасла, як «Putin, Hands off Ukraine» (іл. 1), були поодинокими.

Іл. 1. Протестувальники на Євромайдані 26.11.2013 р.

Світлина О. Бєлюсенка. Архів НМРГ

Ситуація змінилася після розгону мітингувальників уранці 30 листопада 2013 р. Наступного дня, 1 грудня, на протести вийшли сотні тисяч (!) людей. Уже тоді з'явилося кілька плакатів, в яких чітко артикульовано необхідність повного відокремлення від Москви. Зокрема, це плакат «Геть від Москви!» (іл. 2).

Іл. 2. Учасники маршу 01.12.2013 р.

Світлина В. Луця. Архів НМРГ

Також учасники маршу несли великий банер із портретом В. Путіна на тлі російського триколора та написом російською мовою «Счастливого пути на...», який того ж дня вивісили на конструкції ялинки на Майдані Незалежності (іл. 3).

Іл. 3. Протестувальники з антипутінським банером 01.12.2013 р.

Світлина В. Луця. Архів НМРГ

Інтереси Москви у відмові України від асоціації з ЄС, входження до пропонованого РФ утворення — Митного союзу, — та наслідки цього кроку для України також усвідомлювалися протестувальниками. Серед плакатів Майдану були такі: «Мутний / Митний союз — втрата незалежності України» (іл. 4) або «На 300 років знову у ярмо»⁷.

Іл. 4. Плакат із конструкції ялинки.

Фонди НМРГ. Пл1-69

⁷ Архів Національного музею Революції Гідності (далі — НМРГ). Світлина П. Гончара.

Група плакатів характеризувала В. Януковича та провладних політиків як відвертих ставлеників В. Путіна, які перебували у його прямому підпорядкуванні та діяли в інтересах сусідньої держави. «Путінський гауляйтер»⁸, «...зрадник, чорт москальський, проклятого чорта брат і товариш, Путіна підстилка!»⁹, «Путінський холуй»¹⁰ — це лише частина епітетів, якими характеризували В. Януковича автори плакатів. Візуальні джерела зображали його поруч із В. Путіним і Д. Медведєвим у вигляді шпани, яка захопила Україну¹¹, чи як ляльку, яку смикає за ниточки В. Путін¹². На одному з плакатів під назвою «Страшний Суд» В. Путін, сидячи у пащі дракона, тримає в руках В. Януковича (іл. 5).

Іл. 5. Плакат «Страшний Суд».
Світлина П. Гончара. Архів НМРГ

⁸ Йолка на Майдане 2013. Картинки, лозунги, плакати, стихи // Прикол-новости. 2013. URL: <https://prikolnovosti.com/wp-content/uploads/2013/12/Kartinki-lozyngi-plakaty-stihi-na-elke-Evromajdana-11-10-12-13.jpg>

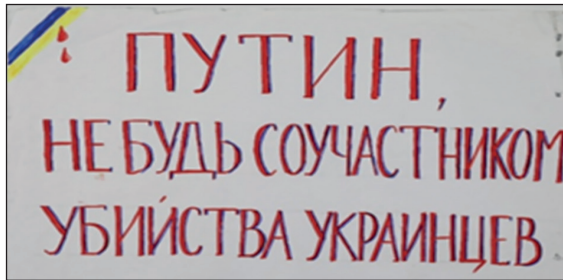
⁹ Там само.

¹⁰ Архів НМРГ. Світлина В. Луця. 15.12.2013.

¹¹ Архів НМРГ. Світлина О. Чебанюк.

¹² Архів НМРГ. Світлина В. Луця. 15.12.2013.

Визнаючи залежність тодішнього українського президента і політиків з його оточення від кремлівського керманіча, подальші дії влади придушити Майдан протестувальники також безпосередньо пов'язували із втручанням В. Путіна у внутрішні справи України. Орел третього рейху з головою В. Путіна стає емблемою Беркута¹³, а на плакатах активісти звертаються до російського диктатора: «Не лізь в мою хату, Путін!»¹⁴, «Путин — не будь соучастником убийства украинцев» (іл. 6).

Іл. 6. Майданівський плакат.

Фонди НМРГ. ПЛ1-121

Пізніше чимало майданівців вважатимуть, що розгін 30 листопада і подальші жорстокі дії силовиків проти мітигувальників вчинялися не без участі російських спецслужб: «А хто, Ви думаєте, наш “Беркут” розганяв тридцятого листопада Майдан? Ні. Там навіть, якщо дуже прислухатись, говірка не наша у беркутів, які луплять... й коли вони там кричали, команду давали, це було чути, що це не українці»¹⁵.

Респонденти розповідають також про причетність РФ до розстрілів 18–20 лютого. Наразі цей факт не підтверджено. Однак Святошинський суд визнав доведеними факти постачання Росією спецзасобів, які використовували проти мітингувальників¹⁶. Зі спогадів активістів, під

¹³ Архів НМРГ. Світлина В. Луця. 12.01.2014.

¹⁴ Архів НМРГ. Світлина О. Белюсенка. 25.01.2014.

¹⁵ АУИНМРН_Т. Tkalych_2022.01.18. Подібні твердження висловлювали й інші респонденти, наприклад, Катерина Чепура (АУИНМРН_К.Чепура_2021.01.14) та Леонід Овчаренко (Майдан. Пряма мова : в 2 кн. Київ : Національний музей Революції Гідності, 2019. Кн. 1. С. 214–215).

¹⁶ Вирок Святошинського районного суду. Номер судового провадження: 1-кп/759/1/23. 18.10.2023 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114304164>

час протестів їм також було відомо про те, що українські силовики отримували спецзасоби з РФ: «...дякуючи отому хлопцеві (знайомому респондента, який служив у військовій розвідці — прим. авт.), він мені постійно називав і казав: “Віталік, закупили з Росії нове обладнання, вас будуть лупашити отакими ось шумовими гранатами, вони будуть глушити вуха, світити в очі, от. Якийсь там газ, невідомий газ, потому постарайся бути подальше”»¹⁷.

Таким чином, протистояння з В. Януковичем та провладними політиками переводилося з внутрішнього на рівень зовнішнього конфлікту з кремлівським режимом. Уже у січні 2014 р. під час протистоянь на вулиці Грушевського з’явився щит «Наші Крути тут» (ил. 7).

*Ил. 7. Щит на Грушевського.
Світлина О. Чебанюк. Архів НМРГ*

Цей напис свідчив про усвідомлення його авторами справжнього значення подій, які відбувалися у столиці.

¹⁷ Майдан. Пряма мова : в 2 ун. Київ : Національний музей Революції Гідності, 2019. Кн. 2. С. 309.

Ще на одному з плакатів було намальовано два направлених один проти одного кулаки: один із них був пофарбований у кольори українського прапора, інший — прапора РФ¹⁸. Хоча були гасла й протилежні за змістом. Зокрема, ніби упереджуючи звинувачення мітингарів в антиросійських настроях, на Майдані поширювали листівки «Це не проти Росії, а проти корумпованих чиновників. Виходь на Майдан!»¹⁹.

Загалом, аналізуючи гасла Майдану, можна стверджувати, що для протестувальників було характерним не ототожнювати В. Путіна та росіян. Активісти згадують, що на Майдані був російський прапор. Кілька плакатів зверталися до теми братерства російського та українського народів, хоча до пропагандистського гасла було додано уточнення: «Мы с русскими по крови — братство. Но никогда по братству — рабства. Севастополь»²⁰.

Уявлення про те, що В. Путін не дорівнює російському народові, зберігалося й тоді, коли Росія окупувала Крим і розпочала війну у східних областях України. Тоді на конструкції ялинки з'являються великі банери «Россия, вставай. Русский народ и народ Украины — побратимы!»²¹, «Долой Путина из Кремля... Поможем русским, спасем Украину»²², «Любим русских. Презираем Путина» (іл. 8).

*Іл. 8. Банери на майданівській «йолці» у березні 2014 р.
Світлина В. Луця. Архів НМРГ*

¹⁸ Архів НМРГ. Світлина О. Чебанюк.

¹⁹ Фонди НМРГ. НДФ-476.

²⁰ Архів НМРГ. Світлина О. Чебанюк.

²¹ Фонди НМРГ. Пл1-137.

²² Йолка // Вікіпедія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Йолка_\(споруда\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Йолка_(споруда))

Олександр Бойчук, один із протестувальників, згадуючи події після 20 лютого, розповідав: «[за] якийсь час появились російські націоналісти. Вони заявили, що “ми протів Путіна і ми протів цієї війни, но ми російські націоналісти”. Правда, вони були недовго, їх ніхто не трогав, ніяких там у них не було [конфліктів]. Навіть, здавалося б, могли тут быть якісь такі ексцеси —ні, такого не було»²³.

Тема можливої війни, тим більше повномасштабної, фактично не була присутня у просторі Майдану до кінця лютого. Частіше ставилося питання щодо наслідків поразки у боротьбі майданівців із проросійською владою. І тут протестувальники апелювали до історії, здебільшого згадуючи Й. Сталіна та репресії 1930-х рр., або ж до порівняння з іншими диктаторськими режимами, починаючи від А. Гітлера та завершуючи О. Лукашенком: «Мы хотим в тюрьму за проведение митингов? Мы хотим у себя репрессивный строй Белоруссии? Мы хотим второго Сталина?»²⁴, «...выходи на Евромайдан, или твои дети с внуками могут попасть в 37 год»²⁵, «Геть диктатуру Путишеско, Янушеско!»²⁶.

Перемога ж Майдану більше асоціювалася з відставкою В. Януковича, подальшою демократизацією України та не пов'язувалася з ризиками військової агресії з боку РФ. Усунення В. Януковича від влади з точки зору багатьох протестувальників не становило загрози для безпеки країни, хоча, наприклад, такий варіант розвитку подій передбачався зовнішніми спостерігачами. Зокрема, майданівець В'ячеслав Чорний згадував про свою розмову з іноземним журналістом, яка відбувалася під час активної фази протистоянь на Майдані: «...він дуже багато таких речей казав, допустимо, що: “Ну, а вот когда власть, скорей всего она ж убежит, потому что другого варианта уже нет. Вот она убежит, и тогда может же быть раскол какой-то в стране. Вот и Россия, наверное, попробует использовать это и забрать какой-то кусок”. Ну а я кажу йому, що це ж не дев'ятнадцяте століття»²⁷.

²³ Майдан. Пряма мова : в 2 кн. Київ : Національний музей Революції Гідності, 2019. Кн. 2. С. 96.

²⁴ Йолка на Майдане 2013. Картинки, лозунги, плакати, стихи // Прикол-новости. 2013. URL: <https://prikolnovosti.com/wp-content/uploads/2013/12/Kartinki-lozyngi-plakaty-stihi-na-elke-Evromajdana-6-10-12-13.jpg>

²⁵ Архів НМРГ. Світлина О. Чебанюк. 12.02.2014.

²⁶ Архів НМРГ. Світлина Р. Сергійчука. 06.12.2013.

²⁷ Майдан. Пряма мова : в 2 кн. Київ : Національний музей Революції Гідності, 2019. Кн. 1. С. 376.

З іншого боку, деякі учасники подій згадують, що й серед майданівців велися розмови про можливу військову агресію з боку РФ: «Але вже тоді люди деякі знали, відчували, бачили ці ознаки. І він (хлопець з Червоного Хреста — прим. авт.) сказав, що буде війна з Росією, і нас стояло таке коло, ну осіб так п'ять–шість, і я пам'ятаю, що мене це вдарило по голові»²⁸.

Із початком подій у Криму та на Сході України на Майдані з'явився плакат із гаслом «Ми не хочемо війни з Росією» та закликм прийти до посольства РФ на мітинг²⁹, а як відповідь на агресію ворога пропонувалося бойкотувати російські товари. При цьому йшлося про суто ненасильницькі методи спротиву окупанту.

Звісно, що проаналізовані плакати та листівки не відображають усього розмаїття поглядів учасників подій листопада 2013 — лютого 2014 рр. Однак ці артефакти були частиною спільного символічного простору Майдану та, відповідно, створювали єдине смислове поле, у якому перебували протестувальники, що дозволяє робити певні узагальнені висновки.

Виголошуючи євроінтеграційні гасла, що означало неартикульоване бажання громадян України позбутися російського диктату, Майдан перетворився не тільки на протест проти корумпованої проросійської влади, а й проти того, в чийх інтересах вона фактично діяла. Проевропейські мітинги одночасно були й антипутінськими. Водночас вони здебільшого не були антиросійськими навіть тоді, коли Росія окупувала Крим і розв'язала війну в східних областях. Визнаючи втручання Росії в українські справи, починаючи від тиску на керівництво України щодо відмови від підписання Угоди про асоціацію з ЄС до постачання спецзасобів для розгону мітингувальників, учасники протестів тим не менш вважали самих росіян заручниками диктаторського режиму. Ідея про нетотожність В. Путіна та громадян РФ виявилася настільки стійкою, що проіснувала до 24.02.2022 р.

²⁸ Там само. С. 324–325.

²⁹ Фонди НМРГ. Л-245/1-2.

МАНІПУЛЯТИВНА ПРОПАГАНДА: ЗМІСТ ПОНЯТТЯ, ВИДИ, СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ

У сучасному інформаційному суспільстві стрімко зростають можливості медіа, посилюється їхній вплив на свідомість і підсвідомість людини. Пропаганда в медіа може становити значну небезпеку в умовах сучасної інформаційної агресії. На тлі ж агресії воєнної роль пропаганди зростає настільки, що людина під її впливом втрачає здатність аналізувати інформацію і сприймає всі факти тільки під кутом зору, сформованим пропагандою. Використання маніпулятивних засобів у пропаганді значно підсилює вплив на розвиток індивідуальних поглядів і суспільних ідей. Виявлення типових ознак маніпулятивної пропаганди — одне з актуальних завдань сучасної науки. Актуальність теми дослідження зумовлена загрозою здійснення деструктивного маніпулятивного впливу російськими медіа в умовах сучасної війни, коли запит суспільства на інформацію з різних джерел є надзвичайно високим.

Можливості медіа, їхній вплив на формування громадської думки спонукають науковців досліджувати пропаганду, маніпулятивний мовний вплив у засобах масової інформації (ЗМІ), зосереджувати увагу на небезпечних результатах деструктивного мовного впливу, аналізувати комунікативні чинники в аспекті інформаційної безпеки. Пошук шляхів розв'язання проблем маніпулятивного мовного впливу об'єднує представників різних наукових напрямів, маніпулювання є одним з основних аспектів дослідження медійного дискурсу.

Мета дослідження: визначити та обґрунтувати зміст поняття маніпулятивної пропаганди на матеріалі аналізу сучасних наукових і довідкових джерел.

Поняття пропаганди по-різному розуміли в різні роки і в різних країнах. У сучасному світі пропаганда сприймається здебільшого негативно, як ознака тоталітарного суспільства.

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає таке визначення пропаганди: «Поширення і постійне, глибоке та детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань. Ідейний вплив на широкі маси або певні групи людей, що має політичний або релігійний характер. Система засобів масового поширення ідей, поглядів і т. ін.»³⁰. Перший варіант

³⁰ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпін'я : ВТФ «Перун», 2005. С. 980.

значення відтворює широке розуміння пропаганди. Ураховуючи його, визначаємо другий варіант значення як такий, що відтворює більш вузьке і водночас більш актуальне розуміння поняття, особливо в контексті дослідження антиукраїнської інформаційної агресії. Третій варіант значення використовуємо паралельно, оскільки це метонімічне перенесення другого варіанта значення «дія» на «засіб».

Ураховуючи політичний і соціальний аспекти функціонування поняття пропаганди, звернемося до його тлумачення науковцями відповідних напрямів.

Л. Герасіна у політологічному енциклопедичному словнику визначає пропаганду як систематичне здійснення зусилля вплинути на свідомість індивідів, груп, утворень для досягнення певного, заздалегідь визначеного результату у сфері політичної дії³¹.

В. Волович у соціологічному енциклопедичному словнику зміст поняття «пропаганда» розглядає у трьох варіантах:

1) система діяльності, спрямована на поширення знань, художніх цінностей та іншої інформації з метою формування певних позицій, уявлень, емоційних станів, здійснення впливу на соціальну поведінку людей;

2) поширення в масах ідеології та політики певних класів, партій, держав;

3) засіб маніпуляції масовою свідомістю³².

Автор так само першим подає широке розуміння поняття, другим — вузьке розуміння, що є сьогодні більш актуальним. Особливо важливим вважаємо тлумачення пропаганди як засобу маніпулювання масовою свідомістю, це підкреслює переважно прихований і деструктивний характер пропаганди у вузькому розумінні.

М. Ожеван та О. Шевченко у дипломатичному енциклопедичному словнику характеризують пропаганду в статті, присвяченій інформаційній війні. Автори зазначають, що, на відміну від об'єктивного подання інформації, пропаганда подає її вибірково (щоб спонукати до певних узагальнень) або використовує емоційно заряджені повідомлення (щоб спровокувати скоріше емоційну, ніж раціональну реакцію на інформацію).

³¹ Політологічний енциклопедичний словник / Уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків : Право, 2015. С. 683.

³² Соціологія / Уклад.: В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко та ін. Київ : Український центр духовної культури, 1998. 736 с. URL: <https://sociology.knu.ua/uk>library>

Указується можливість використання пропаганди як форми політичного протистояння. Підкреслюється, що пропаганда використовується з метою просування таємних політичних планів, отже, й тут акцентується увага на можливому прихованому, тобто маніпулятивному характері пропаганди³³.

Ю. Шведа теж звертає увагу на можливий маніпулятивний характер пропаганди, оскільки у пропагандиста є конкретна мета, і, щоб досягти її, він навмисно відбирає факти, аргументи, символи та подає їх так, щоб досягти найбільшого ефекту. Щоб максимізувати ефект, пропагандист може оминати істотні факти чи спотворювати їх, може також відвертати увагу аудиторії від інших джерел інформації³⁴. Актуальне розуміння змісту поняття пропаганди подають й інші науковці.

Узагальнивши наведені тлумачення, приймаємо в роботі таке визначення: пропаганда — ідеологічний вплив на широкі маси або певні групи людей, що здійснюється систематично та може мати маніпулятивний характер.

В. Гапій характеризує пропаганду як інструмент впливу на підсвідомість людини і, як багато інших науковців, акцентує увагу на прихованому характері пропагандистського впливу, на здатності пропаганди формувати й коригувати картину світу індивіда та цілого етносу. Автор, відповідно до змісту пропаганди та її завдань, узагальнюючи результати досліджень сучасних науковців, визначає структуру пропагандистського повідомлення, розуміючи його як дискурсивне явище, структурує вияв пропаганди як комунікативний акт з усіма необхідними складниками: адресантом і адресатом, джерелом повідомлення, цілями й результатами впливу. На думку науковця, структура пропагандистського повідомлення охоплює:

1) адресанта (актора), від імені якого або на користь якого відбувається інформування;

2) джерело інформації, через яке транслюється інформаційне повідомлення;

3) джерело інформації, що доставляє повідомлення до адресата (реципієнта);

³³ Ожеван М. А., Шевченко О. В. Війна інформаційна // Українська дипломатична енциклопедія / Гол. редкол. Л. В. Губерський. Київ : Знання України, 2004. С. 65.

³⁴ Шведа Ю. Р. Політичні партії. Енциклопедичний словник. Львів : Астролябія, 2005. С. 181.

4) зміну цінностей, переконань і поглядів адресата як результат успіху пропагандистського повідомлення;

5) необхідні адресанту (актору) дії реципієнта, що є наслідком пропагандистського повідомлення.

Погоджуємося в тому, що для результативності пропагандистського впливу необхідними є всі зазначені елементи. Отже, наведену структуру пропагандистського повідомлення можна вважати структурою пропаганди загалом.

Науковець демонструє цю структуру на прикладі пропагандистських повідомлень, які постійно транслюють російські засоби комунікації: адресант-замовник — чинна російська влада; джерело інформації — преса, телебачення, радіо, інтернет-ресурси, соціальні мережі; реципієнти — передусім населення РФ, жителі Півдня і Сходу України, а також усі, хто споживає російський інформаційний продукт; результат — корекція громадської думки, формування негативного ставлення до українців, навіювання думки про історичну приналежність Криму до РФ тощо; у підсумку — зростання рейтингу російського президента всередині РФ, налаштування жителів окупованих територій проти української влади, української армії³⁵.

З'ясувавши зміст і структуру пропаганди, звернемося до визначення її видів. У науковій літературі представлені класифікації пропаганди за різними характеристиками. В. Гапій у цитованій вище статті, аналізуючи пропаганду в сучасних умовах та узагальнюючи думки вітчизняних і зарубіжних дослідників, подає класифікацію пропаганди за метою впливу:

- пропаганда створення, що покликана переконати в необхідності побудови чогось нового (інституту, суспільства) та пропонує приєднуватися до цього процесу, вона не завжди є позитивною;

- пропаганда руйнування, що переконує в наявності ворога, який щось задумує проти нас, вона не завжди є негативною;

- пропаганда роз'єднання, що розпалює ворожнечу, переконує, що «ми не такі, як вони», така пропаганда тільки під час війни виконує позитивну функцію;

³⁵ Гапій В. Е. Пропаганда як інструмент впливу на підсвідомість людини в сучасній Україні // Молодий вчений. 2018. № 1. С. 636–641. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_1\(2\)_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_1(2)_20). С. 638

- пропаганда залякування, що запевняє супротивника у власній економічній силі, впливає на внутрішню аудиторію;

- пропаганда відчаю, що наголошує на безнадійному становищі опонента, примушує його здатися, не використовується для впливу на свій народ;

- пропаганда героїзму, що закликає до згуртування навколо певних цінностей, допомагає легше пережити труднощі, ілюструє приклади, до яких необхідно прагнути, зазвичай має позитивний характер;

- пропаганда просвітництва, що виконує інформативну функцію, тобто повідомляє населення про дії керівництва різного рівня, рекламує спосіб життя; може бути як негативною, так і позитивною.

Погоджуємося з автором у тому, що пропаганда в широкому розумінні може мати як позитивні, так і негативні наслідки, залежно від умов і від суб'єкта впливу. Ураховуючи, що пропаганда є одним із виявів мовного впливу, а останній, за критерієм відповідності моральним нормам, може бути як позитивним (конструктивним), так і негативним (деструктивним)³⁶, розмежуємо за цим критерієм і пропаганду на позитивну (конструктивну) і негативну (деструктивну) та визначимо відповідні характеристики. Позитивна пропаганда здійснюється в інтересах реципієнтів, в інтересах суспільства. Негативна (деструктивна) пропаганда — в інтересах суб'єкта впливу і не враховує інтереси реципієнтів — окремих громадян чи суспільства загалом.

З урахуванням наведених визначень і характеристик пропаганди виділимо критерій відкритості / прихованості й розмежуємо пропаганду відкрито і пропаганду маніпулятивну (приховану).

Ураховуючи зміст різних дефініцій маніпулятивного впливу, тлумачимо його як прихований вид мовно-психологічного впливу, спрямований на збудження в реципієнта намірів, що відповідають комунікативним інтенціям суб'єкта впливу³⁷. За основний критерій виділення маніпулятивного впливу приймаємо його прихований характер, неусвідомлюваність

³⁶ Посмітна В. В. Комунікативні стратегії та тактики мас-медійного дискурсу в аспекті потенційної загрози деструктивного мовного впливу // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2019. № 39. Т. 3. С. 124.

³⁷ Посмітна В. В. Особливості маніпулятивного мовного впливу у військових і правоохоронних періодичних виданнях України // Науковий вісник Криворізького національного університету. 2012. Вип. 7. С. 246.

адресатом. Уважаємо, що саме прихований характер визначає такі особливості маніпулювання, як усвідомлюваність суб'єктом і здійснення поза волею реципієнта³⁸.

Маніпулювання становить найбільшу небезпеку в аспекті інформаційної агресії. Застосування маніпулювання в медіа робить небезпечним будь-який вплив, оскільки його наслідки можуть бути непередбачуваними. Прихований характер маніпулювання може виражатися як у приховуванні істинних намірів, так і в приховуванні інформації (повному або частковому замовчуванні, викривленні, вибірковості, підтасовуванні фактів). При цьому маніпулятивний вплив в умовах інформаційної війни є переважно деструктивним. Якщо від читача, глядача щось приховують, значить це є шкідливим для нього і за відкритого впливу він це усвідомить, тому цю шкідливість намагаються приховати.

Отже, проведені дослідження дозволяють стверджувати, що сучасне розуміння пропаганди передбачає її здатність мати маніпулятивний (прихований) характер; маніпулятивна пропаганда має всі ознаки маніпулятивного мовного впливу, вона може бути як деструктивною, тобто спрямовуватися на досягнення інтересів суб'єкта впливу, так і позитивною, тобто спрямовуватися на досягнення інтересів суспільства. Маніпулятивний вплив в умовах інформаційної війни є переважно деструктивним, а тому дуже небезпечним. Перспектива дослідження — виявлення актуальних засобів нейтралізації деструктивного маніпулятивного впливу медіа.

³⁸ Різун В. В. Теорія масової комунікації. Київ : ВЦ «Просвіта», 2008. С. 31; 151.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ОДИН ІЗ КЛЮЧОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

На тлі широкомасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. спостерігається тенденція до поширення інформаційної агресії з боку Російської Федерації проти України та країн «Міжнародної коаліції на підтримку України» у російсько-українській війні. Особливу небезпеку при цьому становить нове явище в інформаційному просторі — інформаційний тероризм як один із ключових інструментів ведення інформаційної війни. Формат подання спотвореної інформації залякувального характеру здійснюється таким чином, щоб із мінімальним використанням ресурсів тримати суспільство у постійному стресі з відчуттям страху, пригніченості. Результатом може стати нанесення шкоди через посилення негативних інформаційних впливів, що становить загрозу інформаційній безпеці України — складовій національної безпеки, що може стати причиною втрати суверенітету, незалежності та територіальної цілісності держави.

Особливою небезпекою для сучасного суспільства є відносно нове явище в інформаційному просторі — інформаційний тероризм (далі — інфотерор). Головна мета — вплив на психологічний стан людей, провокація страху, паніки, зомбування соціуму, що спонукає до активізації сепаратистського руху, примушує до дій або бездіяльності в інтересах противника, до неадекватної поведінки, що може спричинити загрозу національним інтересам держави — суверенітету, незалежності та територіальної цілісності окремої держави. РФ в інформаційному полі вчиняє проти України та організацій, країн «Міжнародної коаліції на підтримку України» у російсько-українській війні насильницький та скоординований впливи на свідомість громадян за допомогою різноманітних фейків, маніпуляцій, дезінформації та інших технологій інформаційно-психологічного впливу з метою деморалізації населення, дискредитації керівництва країни, що, за задумом пропагандистів РФ, має зупинити військову та соціальну допомогу Україні з боку країн-союзників. Усе це загрожує інформаційній безпеці України як частині національної (Р. Банк³⁹) та

³⁹ Банк Р. О. Інформаційний тероризм як загроза національній безпеці України // Інформація і право. 2016. № 1 (16). С. 110–116.

міжнародної (М. Гриценко⁴⁰) безпеки. Виникає нагальна потреба дослідити вплив російського інфотору на певні цільові аудиторії, виділити та розкрити основні наративи залякувального характеру противника, з метою створення механізмів і можливостей протидії інфотору.

Аналіз джерел і досліджень свідчить про те, що у науковій спільноті значну увагу приділяють інформаційній війні у медіапросторі. Проте питання інфотору як одного зі способів ведення інформаційної війни (Т. Яцик⁴¹) потребує подальших наукових досліджень. Слід зазначити, що тему російського інфотору все частіше порушують на міжнародному рівні⁴². Власне поняття «інфотор» поки що не знайшло відображення в чинному законодавстві України, хоч його досліджували фахівці з державного управління, безпекознавства, політології, юристи. У роботах науковці дають визначення інфотору, кожне з яких претендує на правильність та об'єктивність. Відсутність єдиного формулювання цього поняття дає можливість його застосування у контексті російської збройної агресії проти України, визначити найбільш вагомні наративи його прояву, оцінити результати їхнього впливу на цільові аудиторії, що є актуальним науковим завданням.

Проаналізуємо вплив інфотору противника на цільові аудиторії з використанням стратегічних і тактичних наративів під час російсько-української війни.

Засоби впливу РФ (пропаганда, дезінформація, агітація, міфи тощо) трансформувалися у більш радикальні форми. Принципово новим елементом ведення інформаційної війни стає формат подачі залякуваного характеру спотвореної інформації таким чином, щоб із мінімальним використанням військової компоненти тримати суспільство у постійному стресі з відчуттям страху, пригніченості, що стає результатом нанесення шкоди через поширення негативних інформаційних впливів та становить загрозу інформаційної безпеки України, Указ Президента України від

⁴⁰ Гриценко М. О. Інформаційний тероризм, як загроза міжнародній безпеці. Київ : Національний авіаційний університет, 2022. 85 с.

⁴¹ Яцик Т. П. Особливості інформаційного тероризму як одного із способів інформаційної війни // Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2014. № 2 (65). С. 55–60.

⁴² Основні тези спікерів міжнародного круглого столу // Центр протидії дезінформації. 2022. URL: <http://surl.li/ioyix>

28.12.2021 № 685/2021 «Про Стратегію інформаційної безпеки»⁴³. За допомогою інформаційної зброї таргетована (цільова, підібрана) інформація з відповідними коментарями та спеціально підібраними фактами й аргументами стає доступною аудиторії в багатьох країнах світу. У цьому випадку термін «зброя» слід сприймати не як традиційний вид озброєння, а для позначення негативного впливу на інтереси особистості, суспільства і держави в інформаційному просторі, а також для позначення руйнівної спрямованості відносно інформаційної та комунікаційної структури держави. Під інформаційною зброєю маємо на увазі засоби і методи ведення інформаційних війн у найзагальнішому вигляді, здійснення інфотерору та інформаційних злочинів у такий спосіб, який змінює сприйняття та думки щодо ситуації, спричиняє переосмислення мотивацій та цінностей жертви, і, як наслідок, втрату бажання воювати чи протистояти. Для правильного розуміння терміна «інфотерор» у контексті цієї статті дамо його тлумачення. Це комплекс заходів інформаційного впливу, що полягає у залякуванні з метою досягнення злочинних намірів дестабілізації інформаційного простору з подальшим завданням шкоди суспільно-політичній системі та збройним силам що становить загрозу національній і міжнародній безпеці.

В аналізі інфотерору противника зазначимо, що наративи, які використовують для впливу, відрізняються завданнями та цільовими аудиторіями. Розділимо їх на стратегічні й тактичні. Перші відображають довгострокові цілі російської політичної та збройної війни проти України, окреслюють глибоко вкорінені погляди російського керівництва на нашу країну⁴⁴.

Основні наративи для внутрішньоросійської аудиторії

Стратегічні: «Україна отримала право на існування як держава від Росії»; «української нації не існує»; Україна — «антиросія»; головне протистояння РФ — з Організацією Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO; далі — НАТО), що «хоче оточити та захопити Росію», чим загрожує її національній безпеці.

⁴³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України № 685/2021 від 28 грудня 2021 р. // Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6852021-41069>

⁴⁴ Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України // Стратегічні пріоритети. 2016. № 4 (41). С. 30–40.

Тактичні: це не війна, а «спеціальна військова операція»; українці, які виступають проти Росії, є «нацистами»; українська влада «фашистська»; «Росія ніколи не програвала воєн»: «своїх не кидаємо», «перемога за нами», «Росія перемагає, ЗСУ програють»; «територія України належить Росії»: «ми не окупємо українські землі — ми повертаємо своє»; Росія воює з НАТО руками України; «в Україні США розробляє таємну біологічну зброю для знищення слов'ян».

Основні наративи для української аудиторії

Стратегічні: росіяни та українці — «адін народ» (братні народи); «Україна — частина Росії»; «Україна може бути успішною лише разом із Росією»; «ядерна держава Росія не може програти».

Тактичні: «керівництво України зраджує інтереси простого українського народу»; «військові ЗСУ використовують мирне населення, як “живий щит”»; «українацисти» обстрілюють Запорізьку АЕС (готуються вчинити черговий теракт), щоб спричинити екологічну катастрофу; Захід боротиметься з Росією «до останнього українця»; Україна — «маріонетка» США; «Гейропа» деградує і Україна не повинна до неї приєднуватися; український контрнаступ провалено; чоловіків без підготовки відправляють на передову.

Основні наративи для населення тимчасово-окупованих територій України

Стратегічні: територія України — «історичні російські землі»; майбутнє можливе лише разом із Росією; Україна завжди вважала мешканців Сходу людьми «третього сорту».

Тактичні: Україна здійснює геноцид етнічних росіян на Донбасі та в інших регіонах України; Росія тут назавжди; це наші діти, ми воюємо за них; Київ наказав знімати постановочні відео з масовими вбивствами, обстрілами, руйнуваннями, щоб звинуватити в цьому російських військових; українські неонацистські угруповання вчиняють теракти та екстремістські злочини; Україна займається «чорною транспатологією» — органи вилучають в евакуйованих з України дітей-сиріт в Європу⁴⁵.

Із метою виправдання агресії російська пропаганда постійно підтримує серед аудиторії тимчасово окупованих територій (далі — ТОТ) образ

⁴⁵ Аналітичне дослідження інформаційного простору на тему «Чорна трансплантологія» // Центр протидії дезінформації. 2023. URL: <http://surl.li/iyoyie>

України як величезної загрози, здійснює емоційний вплив на суспільну думку, породжує панічні настрої, веде до втрати довіри до влади, що викликає нестабільність. Однак, розповідаючи мешканцям ТОТ про «повернення до мирного життя», пропагандисти не кажуть, хто це життя в них відібрав.

Основні наративи для країн Заходу та США

Стратегічні: Росія є глобальною державою, яка має право мати свою сферу впливу, до якої входить Україна; Україна, яка прагне до Європейського Союзу та НАТО, становить екзистенційну загрозу Росії; Захід не повинен йти на конфронтацію з Росією, бо вона має ядерну зброю.

Тактичні: захід і США більше не вірять у воєнну перемогу України над Росією; нам не потрібна війна в Європі; закінчіть війну, бо вона кривава; Україна як найкорумпованіша країна світу не може бути частиною Заходу; західні санкції завдають шкоди європейському бізнесу та сім'ям; Україною керують «нацисти»; Росія зацікавлена у мирних переговорах, але Україна та Захід — ні; США використовують війну в Україні, щоб закріпити своє становище домінуючої держави; західна зброя, передана Україні, потрапить до міжнародних терористів; Україна робить «брудну бомбу» та розробляє (використовує) воєнно-біологічну зброю⁴⁶.

Російська дипломатія і пропаганда наполегливо і дуже ефективно впливають на європейських громадян із метою зменшення міжнародної підтримки України, посіяти сумніви у доцільності боротьби України за свої території, виправдати російську агресію, закликати Захід і США не провокувати РФ, залякавши ядерною війною, щоб підвищити рівень напруги і впливу на проукраїнську коаліцію.

Слід додати, що російська пропаганда використовує той самий наратив не тільки для однієї, а й для двох або трьох різних цільових аудиторій, якщо він виглядає універсальним. Наприклад, наративи про «українців-нацистів» використовують як для внутрішньоросійської, так і для західної з метою підірвати підтримку України, спираючись на антиправові настрої в частини західного суспільства. Водночас ідея представити українців як ворогів усіх вірян, незалежно від того, яку релігію вони сповіду-

⁴⁶ Архипов А. Жук у ворот // Istories. 2022. URL: <http://surl.li/iqmak>

ють, породило в Росії наратив: «українські керівники — сатаністи», «ми воюємо із сатаністами»⁴⁷.

На державному рівні боротьба з російським інформаційним впливом передбачає блокування ворожих каналів комунікації; створення якісного національного контенту; розвиток медіаосвіти та «інформаційної гігієни». Розуміння важливості боротьби з російським інфотерором також повинно вийти з громадських і вузькоспеціалізованих ініціатив на державний рівень.

Протидія російському інфотерору постає можливою і результативною у разі використання таких важелів: посилення інформаційного суверенітету України та забезпечення належного захисту національного інформаційного простору; більш широке залучення усіх засобів масової інформації (далі — ЗМІ) до боротьби з негативними проявами в суспільстві, особливо тими, що спричиняють загрози національній безпеці; попередження будь-якого, не передбаченого правом втручання державних органів влади у діяльність ЗМІ; застереження від можливих дискримінацій в інформаційній сфері.

Комплексний підхід до проблем протидії інфотерору є одним із визначальних факторів успішного протистояння цій загрозі. Реалізувати його можливо за такими напрямками: визначення та аналіз причин і умов, що сприяють поширенню інфотерору; впровадження правових та організаційних основ боротьби з інфотерором; розроблення та імплементація методів боротьби з інфотерором; інформаційне, наукове та матеріально-технічне забезпечення реалізації державної політики у сфері боротьби з інфотерором; підвищення рівня інформованості суспільства про небезпеку та масштаби інфотерору; формування громадської думки з метою сприяння ефективній реалізації державної політики у сфері боротьби з інфотерором; розвиток міжнародного співробітництва у сфері боротьби з інфотерором.

На основі проведеного аналізу впливу російського інфотерору на цільові аудиторії можна констатувати, що головним його завданням є обслуговування війни РФ проти України. При цьому агресивні наративи противника стають механізмом для просування інтересів РФ у рухливому

⁴⁷ Бідоцько Л., Білоусенко О., Півторак О. Канонічні проти сатаністів. Дослідження дезінформації щодо релігійних спільнот у соціальних мережах // Детектор медіа. 2023. URL: <http://surl.li/intnm>

інфопросторі, консолідації російського суспільства через продукування негативізму й ворожості, які починають «становити основу колективної ідентичності нації». Відбувається залякування з ціллю спонукання об'єкта залякування до дій єдиним шляхом, який вигідний для джерела інфотерору або навіть запропонований інфотерористом. Як приклад: «Або ми підірвемо ЗАЕС, або припинить контрнаступ»; «Ми застосуємо ядерну зброю, або припинить постачання зброї Україні»; «Передача F-16 — це червоні лінії; не треба гратися з Росією, бо будуть ескалація, третя світова війна, ядерний удар». Російські пропагандисти «вкидають» маніпулятивні думки з метою дестабілізації обстановки, створення атмосфери громадянської непокори, недовіри суспільства до дій та намірів влади й особливо — її силових структур, зокрема ЗСУ. Потреба в протидії інфотерору повинна бути предметом подальшої уваги науковців, фахівців та експертів як України, так і інших світових держав. У подальшому передбачається дослідити тиск проросійської пропаганди в інформаційному протиборстві.

РІШЕННЯ ЄСПЛ У СПРАВАХ «УКРАЇНА ПРОТИ РОСІЇ» ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЗАХИСТ ПОРУШЕНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Механізм захисту порушених прав шляхом подання скарги до Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) регулярно використовує наша держава для захисту власних інтересів та інтересів громадян України від порушень з боку Російської Федерації (далі — РФ). Однак систематичне ухилення держави-агресора від виконання рішень ЄСПЛ та припинення її членства в Раді Європи (далі — РЄ) ставить під сумнів дієвість цього юридичного механізму.

Практика ЄСПЛ та її вплив на правову систему України досліджували такі науковці та юристи-практики: Т. Анцупова, Н. Блажівська, В. Ведькал, О. Вишняков, О. Гарасимів, Т. Грабович, Л. Грицаєнко, М. Дармін, В. Завгородній, М. Камишанський, С. Карвацька, І. Катеринчук, Н. Косяк, О. Кочура, Л. Олійник, В. Паліюк, Б. Ратушна, Н. Севостьянова, К. Смирнова, М. Сокоренко, С. Фурса та інші. Однак рішення ЄСПЛ у справах «Україна проти Росії» справить неабиякий вплив на процес захисту та відновлення прав громадян України, порушених унаслідок неправомірних дій держави-агресора.

Упродовж військової агресії РФ проти України ми подали низку скарг до ЄСПЛ, що стосувалися різних порушень прав людини Росією. Так, 10 міждержавних позовів України, поданих з 2014 р., розглядають у 4-х провадженнях:

«Україна проти Росії (щодо Криму)» (заяви № 20958/14, 38334/18) щодо порушень прав людини на тимчасово окупованій території Автономної Республіки (далі — АР) Крим від лютого 2014 р.;

«Україна та Нідерланди проти Росії» (заяви № 8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22) щодо порушень прав людини на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей з 2014 р. і злочинів під час повномасштабного вторгнення (справа «Україна проти Росії (X)», долучена ЄСПЛ до цього провадження з лютого 2023 р.);

«Україна проти Росії (VIII)» (заява № 55855/18) щодо захоплення українських моряків на трьох українських кораблях Військово-Морських Сил (ВМС) у Керченській протоці в листопаді 2018 р.;

«Україна проти Росії (IX)» (заява № 10691/21) щодо практики вбивства опонентів Росії як на її території, так і на території інших країн, включаючи країн-членів РЄ.

16.12.2020 р. ЄСПЛ прийняв рішення, оголошене 14.01.2021 р., щодо прийнятності справи «Україна проти Росії (щодо Криму)» за заявою № 20958/14 та об'єднання цієї справи зі справою «Україна проти Росії (VII)» за заявою № 38334/18 щодо політичних в'язнів.

У цьому рішенні ЄСПЛ встановив, що РФ здійснює ефективний контроль над АР Крим та м. Севастополь із 27.02.2014 р. та визнав прийнятними скарги Уряду України про існування адміністративної практики РФ стосовно порушень прав людини, гарантованих Конвенцією та Протоколами до неї, а саме щодо:

- насильницьких зникнень та відсутності ефективного розслідування у цьому зв'язку (стаття 2);
- жорстокого поводження (стаття 3);
- незаконних затримань (стаття 5);
- поширення законодавства РФ на територію Криму, у результаті чого з 27.02.2014 р. суди, які діють на півострові, не можуть вважатися такими, що встановлені законом (стаття 6);
- незаконного автоматичного нав'язування російського громадянства (стаття 8);
- незаконних обшуків приватної власності (стаття 8);
- утисків, переслідування та конфіскації майна релігійних організацій, що не належать до Російської православної церкви (РПЦ; стаття 9);
- припинення діяльності українських медіа (стаття 10);
- заборони публічних зібрань, а також залякування та незаконне затримання організаторів демонстрацій (стаття 11);
- експропріації майна цивільних осіб і приватних підприємств без компенсації (стаття 1 Першого протоколу);
- заборони української мови в школах та переслідування україномовних дітей у школі (стаття 2 Першого протоколу);
- обмеження свободи пересування між АР Крим та материковою частиною України в результаті фактичного перетворення РФ адміністративного розмежування на кордон (між Росією та Україною; стаття 2 Протоколу № 4);

• переслідування кримських татар із порушенням статті 14 у поєднанні зі статтями 8–11 Конвенції та зі статтею 2 Протоколу № 4 до Конвенції⁴⁸.

13.12.2023 р. відбулися усні слухання цієї справи та очікується рішення ЄСПЛ щодо суті заявлених скарг щодо Криму, а також рішення щодо прийнятності та суті справи щодо політичних в'язнів⁴⁹.

25.01.2023 р. ЄСПЛ визнав прийнятною до розгляду міждержавну справу «Україна та Нідерланди проти Росії» (заяви № 8019/16, 43800/14, 28525/20, 11055/22) щодо порушень прав людини на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей з 2014 р. Очікується розгляд цієї справи Великою Палатою ЄСПЛ по суті.

Як коментує заступник Міністра юстиції України Ірина Мудра, «це рішення ЄСПЛ допоможе, зокрема, притягнути до відповідальності РФ за дії, які призвели до масових порушень прав людини на сході України, та зупинити ці порушення, наскільки це можливо. Крім того, воно сприятиме підтримці індивідуальних позовів громадян та компаній проти РФ як в ЄСПЛ, так і в інвестиційних арбітражах та буде основою, на якій індивідуальні справи, справи в арбітражах рухатимуться далі, щоб заявники могли стягувати компенсації з Росії за порушення права»⁵⁰.

Це рішення підтверджує те, що з моменту появи т. з. Донецької Народної Республіки та Луганської Народної Республіки навесні 2014 р. було очевидно, що ці номінально незалежні утворення насправді тісно пов'язані з Росією⁵¹.

17.02.2023 р. Велика Палата вирішила об'єднати міждержавні заяви України та Нідерландів проти Росії (заяви № 8019/16, 43800/14 та 28525/20) з міждержавною заявою «Україна проти Росії» (Ukraine v. Russia (X) (заява

⁴⁸ Малуська Д. ЄСПЛ опублікував рішення щодо прийнятності справи «Україна проти Росії (щодо Криму)» // Урядовий портал. 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/denis-malyuska-yespl-opublikuvav-rishennya-shchodo-prijnyatnosti-spravi-ukrayina-proti-rosiyi-shchodo-krimu>

⁴⁹ Grand Chamber Hearing Ukraine v. Russia (re Crimea) // HUDOC: European Court of Human Rights. 2023. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus/?i=003-7826026-10863896>

⁵⁰ ЄСПЛ візьметься за справу «Україна та Нідерланди проти Росії» — рішення суду // Укрінформ. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3659147-espl-viznemsya-za-spravu-ukraina-ta-niderlandi-proti-rosii-risenna-sudu.html>

⁵¹ Tropin Z. ECHR Ruling Confirms Russian Invasion of Ukraine Began in 2014 // Atlantic Council. 2023. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/echr-ruling-confirms-russian-invasion-of-ukraine-began-in-2014/>

№ 11055/22), яку подано за фактами численних порушень прав людини Росією внаслідок повномасштабного вторгнення до України⁵².

Важливою датою у розвитку відносин між Росією та РЄ є 16.03.2022 р., коли Комітет Міністрів (далі — КМ) РЄ прийняв резолюцію CM/Res(2022)2, за якою РФ після завершення шестимісячного перехідного періоду припинила бути членом РЄ, а також припинила бути учасником Конвенції 16.09.2022 р.⁵³.

Як відзначають дослідники, з часу виключення Росії зі складу РЄ 16.03.2022 р. Росія дотримується політики повного ігнорування міжнародних зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини (далі — ЄКПЛ)⁵⁴.

Зазначене спричинило виникнення доволі скептичних думок щодо дієвості рішень, які ЄСПЛ приймає проти Росії. Як наголошують окремі автори, «виконання рішень ЄСПЛ залежить лише від волі самої РФ. Очевидно, що такої волі, скоріш за все, не буде. Більше того, національне законодавство РФ дозволяє конституційному суду ухвалити рішення про неможливість виконання рішення міждержавного органу, оскільки таке виконання протирічить Конституції РФ. І така практика вже була у справі ЮКОСа. КМ РЄ не має механізмів примусу до виконання рішення ЄСПЛ. Найбільш радикальна міра, що може бути застосована, це виключення держави з РЄ. Однак РФ і так виключена ще у березні. Механізму виконання рішень ЄСПЛ проти держави в інших юрисдикціях наразі немає. А тому перспективи реального виконання майнової частини рішення ЄСПЛ мінімальні. Залишається лише сподіватися, що в РФ зміниться політичний режим та в майбутньому рішення будуть виконані»⁵⁵.

⁵² European Court Joins Inter-State Case Concerning Russian Military Operations in Ukraine to inter-State Case Concerning Eastern Ukraine and Downing of Flight MH17 // HUDOC: European Court of Human Rights. 2023. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22003-7575325-10413252%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22003-7575325-10413252%22]})

⁵³ Resolution CM/Res(2022)2 on the Cessation of the Membership of the Russian Federation to the Council of Europe // Council of Europe. 2022. URL: <https://rm.coe.int/0900001680a5da51>

⁵⁴ Чому Європейський суд з прав людини залишається ключовою інституцією правосуддя для України щодо притягнення Росії до відповідальності // Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2022. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/chomu-yevropeyskyy-sud-z-prav-liudyny-zalyshaietsia-kliuchovoiu-institutsiieiu-pravosuddia-dlia-ukrainy-shchodo-prytiagnennia-rosii-do-vidpovidalnosti>

⁵⁵ Атаманова Ю., Кобець І. Стягнення збитків з РФ: перспективи виконання судових рішень // LCF. 2022. URL: <https://lcf.ua/thought-leadership/international-arbitration/styagnennya-zbitkiv-z-rf-perspektivi-vikonannya-sudovih-rishen>

Водночас, незважаючи на політику ігнорування зобов'язань за ЄСПЛ Росією, остання використовує цей механізм проти самої України.

Так, 22.07.2021 р. уряд Росії подав заяву проти України. Справа стосувалася твердження російського уряду про наявність практики («адміністративної практики») з 2014 р. в Україні, серед іншого, вбивств, викрадень, примусового переміщення, втручання у виборче право, обмеження використання російської мови та напади на російські посольства і консульства. Росія також скаржилася на припинення постачання води до Криму Північно-Кримським каналом після квітня 2014 р. і стверджувала, що саме Україна несе відповідальність за загибель людей на борту рейсу МН17 Малайзійських авіаліній у липні 2014 р., оскільки вона не закрила свій повітряний простір.

ЄСПЛ повністю відхилив усі претензії Росії до України та особливо підкреслив, що звинувачення РФ проти України є безпідставними за всіма ознаками. ЄСПЛ не знайшов підстав, пов'язаних із дотриманням прав людини, визначених Конвенцією та протоколами до неї, які б вимагали від нього продовження розгляду справи⁵⁶.

Також нещодавно стало відомо, що попри вихід РФ із ЄСПЛ, Росія заявила, що музеї окупованого нею Криму подали скаргу до ЄСПЛ через повернення «скіфського золота» Україні. На думку спецпредставника президента Росії з міжнародного культурного співробітництва Михайла Швидкого, підконтрольні Росії музеї як юридичні особи мають право звернутися до ЄСПЛ, незважаючи на те, що Росія вийшла з РЄ⁵⁷.

Оскільки перевірити цю інформацію неможливо до офіційної реєстрації заяви ЄСПЛ, можемо тільки зазначити, що РФ непослідовна у своїх діях і відтак зробити однозначний висновок про те, що всі рішення проти Росії не підлягатимуть виконанню, не буде коректним, адже рішення ЄСПЛ проти Росії мають свій вплив на захист прав людини не тільки шляхом прямого виконання їхніх приписів. Цими рішеннями встановлено два важливі юридичні факти.

⁵⁶ Case of Russia against Ukraine (Application 36958/21) // HUDOC: European Court of Human Rights. 2023. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:\[%22001-226077%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22itemid%22:[%22001-226077%22]})

⁵⁷ Куницький О. Росія заявляє про скаргу в ЄСПЛ через «скіфське золото» // DW. 2024. URL: <https://www.dw.com/uk/rosia-zaavlae-pro-skargu-v-espl-cerez-povernenna-skifskogo-zolota-ukraini/a-68256594>

По-перше, існує чітке підтвердження міжнародною судовою інстанцією факту захоплення Росією та контролю над тимчасово окупованими територіями АР Крим та м. Севастополь з 27.02.2014 р. та Донецької і Луганської областей з 11.05.2014 р., що триває і до сьогодні (рішення у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» від 25.01.2023 р.).

По-друге, рішенням від 16.12.2020 р. у справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» ЄСПЛ визнав окупацію Криму РФ від 27.02.2014 р. і встановив, що саме «з цього часу Росія відповідає за всі порушення прав людини, які відбувалися на півострові»⁵⁸.

Як зазначила Уповноважена у справах ЄСПЛ М. Сокоренко, «зобов'язання виконувати рішення ЄСПЛ не має обмежень у часі. На практиці це означає: якщо РФ у майбутньому матиме намір повернутися до РЄ, вона буде зобов'язана виконати всі рішення ЄСПЛ»⁵⁹. На розгляді Суду перебувають майже 17 500 скарг, поданих українцями до РФ. Їхній розгляд триває, строк розгляду заяви може становити від одного року, вірогідність отримання компенсації є високою⁶⁰.

Важливість позитивного прийняття для України рішень в ЄСПЛ посилила можливість відстоювання справедливості при використанні інших міжнародних механізмів розслідування і притягнення злочинців до відповідальності, зокрема щодо отримання компенсацій⁶¹.

Враховуючи вище зазначене, навіть при ігноруванні Росією рішень ЄСПЛ та її виключенні з РЄ, звернення до ЄСПЛ залишається актуальним механізмом захисту прав та інтересів України та її громадян. Ігнорувати цей механізм не варто з кількох причин.

⁵⁸ Ліщина І. Виконання рішень ЄСПЛ — визначальний чинник забезпечення прав та основоположних свобод людини // Міністерство Юстиції. 2021. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/ivan-lischina-vikonannya-rishen-espl-viznachalniy-chinnik-zabezpechennya-prav-ta-osnovopolozhnih-svobod-lyudini>

⁵⁹ Сокоренко М. Росія буде зобов'язана виконати рішення Європейського суду // Міністерство Юстиції. 2023. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/rosiya-bude-zobov'yazana-vikonati-rishennya-evropeyskogo-sudu-margarita-sokorenko>

⁶⁰ Ізвозікова А. Що буде зі скаргами України проти РФ до ЄСПЛ. Пояснює уповноважена у справах Європейського суду з прав людини // Суспільне. Новини. 2022. URL: <https://suspilne.media/283047-so-bude-zi-skargami-ukraini-proti-rf-do-espl-poasnuje-upovnovazena-u-spravah-evropeyskogo-sudu-z-prav-ludini/>

⁶¹ Європейський суд з прав людини як механізм розслідування і притягнення до відповідальності російської федерації // Громадський простір. 2023. URL: <https://www.prostir.ua/?library=evropejskij-sud-z-prav-lyudiny-yak-mehanizm-rozsliduvannya-i-prytyahnnnya-do-vidpovidalnosti-rosijskoji-federatsiji>

Рішення ЄСПЛ фіксують факти порушення прав людини, збройної агресії та захоплення українських територій Росією міжнародною судовою установою, рішення якої можуть бути враховані при розгляді справ іншими органами.

Не варто виключити можливість виконання рішень ЄСПЛ у справах проти Росії, включаючи стягнення грошового відшкодування або звернення до стягнення на майно та грошові кошти країни-агресора, які перебувають за її межами за допомогою третіх країн.

Рішення ЄСПЛ не мають строку давності, тому в майбутньому, якщо Росія вирішить повернутися до складу РЄ, вона буде зобов'язана виконати вимоги рішень ЄСПЛ.

ПРОДОВЖЕННЯ СТРОКУ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРЕЦЕДЕНТНА ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Проголосивши на конституційному рівні: «Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3⁶²), України підтвердила, що забезпечення прав та свобод людини — основна мета існування та функціонування країни у цивілізованому світі. Конвенційне правоположення: «Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом» (п. 1 ст. 5⁶³) стало детермінантою, яка зумовила запровадження та розвиток у вітчизняній доктрині й правозастосовній практиці теорії (правила) про існування презумпції на користь залишення особи на свободі, сутність якої сформульована у прецедентній практиці Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ, або Європейський суд) (наприклад, рішення по справі «Вітольд Літва проти Польщі»⁶⁴, «Амбрушкевич проти Польщі»⁶⁵), та полягає в тому, що застосування тримання під вартою як найбільш суворого запобіжного заходу може бути виправданим тільки у випадках, коли більш м'які запобіжні заходи визнані недостатніми для забезпечення охоронюваних державою інтересів (як особистих, так і публічних).

З погляду права особи на свободу і особисту недоторканість, проблематика продовження строку тримання під вартою потребує звернення до напрацьованих у прецедентній практиці ЄСПЛ загальних принципів, якими визначається легітимність подальшого позбавлення волі особи:

1) тривале тримання під вартою може бути виправданим у конкретній справі тільки за наявності чітких ознак існування суспільного інтересу, який, незважаючи на презумпцію невинуватості, переважає принцип

⁶² Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

⁶³ Європейська конвенція з прав людини // Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

⁶⁴ Witold Litwa v. Poland // HUDOC: European Court of Human Rights. 2000. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58537>

⁶⁵ Ambruszkiewicz v. Poland // HUDOC: European Court of Human Rights. 2006. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-3312%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-3312%22]})

поваги до особистої свободи, закріпленій у ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі — Конвенція);

2) існування обґрунтованої підозри є умовою *sine qua non* для законності тривалого тримання під вартою, але зі впливом певного періоду часу такої підозри вже буде недостатньо, тому Суд має встановити: а) чи продовжували інші підстави, наведені органами судової влади, виправдовувати позбавлення свободи, та б) якщо такі підстави були «відповідними» та «достатніми», чи виявили національні органи влади «особливу ретельність» під час здійснення провадження;

3) обов'язок посадової особи, яка здійснює правосуддя, зазначати відповідні та достатні підстави (небезпека переховування від слідства, ризик чинення тиску на свідків або фальсифікації доказів, ризик змови, ризик повторного вчинення злочину, ризик спричинення порушення громадського порядку, а також необхідність захисту затриманого) тримання під вартою — на додаток до наявності обґрунтованої підозри покладається на неї з моменту ухвалення першого рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;

4) вирішуючи питання про звільнення або подальше тримання особи під вартою, органи державної влади зобов'язані розглянути альтернативні засоби забезпечення її явки до суду⁶⁶.

Частиною 2 ст. 615 Кримінального процесуального кодексу України (далі — КПК) на керівника відповідного органу прокуратури покладені повноваження неодноразово продовжувати строк дії ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури про тримання під вартою до одного місяця. Водночас строк тримання під вартою може продовжуватися неодноразово в межах строку досудового розслідування. У порівнянні з загальним порядком, передбаченим ст. 197, 199 КПК, зазначимо, що відповідні повноваження покладені виключно на слідчого суддю. Розглядаючи нормативну конструкцію продовження строку тримання під вартою під кутом зору міжнародних стандартів та прецедентної практики ЄСПЛ, зауважимо, що вираз «суддя або інша особа, уповноважена законом

⁶⁶ Див. Buzadjı v. the Republic of Moldova // HUDOC: European Court of Human Rights. 2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172357>; Avraimov v. Ukraine // HUDOC: European Court of Human Rights. 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-180440>; Hrubnyk v. Ukraine // HUDOC: European Court of Human Rights. 2020. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204604>

здійснювати судову владу» ототожнюється з поняттям «компетентний судовий орган» в п. (с) ч. 1 ст. 5 ЄКПЛ. Важливо, щоб «посадова особа» надавала гарантії, що відповідають «судовій владі», а для цього вона має бути незалежною від виконавчої влади та сторін⁶⁷. Водночас неупередженість такої особи, уповноваженої на здійснення судової влади, може викликати обґрунтовані сумніви, якщо вона має право брати участь у подальшому розгляді справи як представник обвинувачення⁶⁸. Безумовно, делегування відповідних повноважень від слідчого судді керівнику органу прокуратури становить саме відступ України від своїх зобов'язань за ст. 5 ЄКПЛ, про що було проінформовано Генерального секретаря Ради Європи 28.02.2022 р. Утім, констатуємо, що можливою альтернативою стало би відродження в Україні військових судів, які здатні забезпечити здійснення правосуддя та судовий контроль, зокрема й в умовах воєнного часу⁶⁹.

Звертає на себе увагу, що на відміну від ч. 1 ст. 615 КПК, делегуючи керівнику відповідного органу прокуратури повноваження слідчого судді продовжувати строк тримання під вартою, законодавець не вказує на таке застереження, як відсутність об'єктивної можливості реалізації таких повноважень слідчим суддею. Реальна відсутність об'єктивної можливості реалізації слідчим суддею своїх повноважень має бути обґрунтована кожного разу у відповідному процесуальному рішенні, про що зазначено у листі Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» від 03.03.2022 р. № 1/0/2-22⁷⁰ та рекомендаціях Ради суддів України «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні в умовах припинення повноважень Вищої ради правосуддя та воєнних дій з боку Російської Федерації» від 24.02.2022 р. № 9⁷¹.

⁶⁷ Schiesser v. Switzerland // HUDOC: European Court of Human Rights. 1979. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57573>

⁶⁸ Brincat v. Italy // HUDOC: European Court of Human Rights. 1972. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57769>

⁶⁹ Більш докладно див.: Kaplina O., Kravtsov S., Leyba O. *Militari Justice in Ukraine: Renaissance During Wartime* // Access to Justice in Eastern Europe. 2022. № 3 (15). P. 120–136.

⁷⁰ Лист Верховного Суду «Щодо окремих питань здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану» № 1/0/2-22 від 03 березня 2022 р. // Верховний Суд. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261413/>

⁷¹ Рішення № 9 від 24 лютого 2022 р. // Рада Суддів України. 2022. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/news/risenna-rsu-no9-vid-240222-2de02988e4.pdf>

Стосовно легітимності наведених законодавчих нововведень, констатуємо: Європейський суд неодноразово вказував на те, що встановлення законодавчих процедур, якими обмежують повноваження національних судів стосовно захисту особи від свавільного втручання держави в її право на свободу, порушує п. 3 ст. 5 Конвенції⁷². Водночас, такий відступ в умовах військового конфлікту в Україні — є допустимим, пропорційним (співмірним) гостроті надзвичайної ситуації, та, як відзначає Дж. МакБрайд, такі заходи повинні бути не більшими, ніж суворо необхідними як гарантії від можливого зловживання повноваженнями⁷³.

Особливості продовження строку тримання під вартою встановлені й у судовому провадженні. Так, ч. 5 і 6 ст. 615 КПК передбачено можливість автоматичного продовження строку дії запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою до вирішення відповідного питання у підготовчому судовому засіданні або в судовому розгляді судом, але не більше, ніж на 2 місяці.

На відміну від ординарного порядку, передбаченого ч. 3 ст. 315 та ст. 331 КПК, якими унормовано заборону «автоматичного» продовження строку тримання під вартою, запроваджується екстраординарний порядок, але за наявності певних умов:

а) неможливості проведення підготовчого судового засідання (що має встановлюватися у кожному конкретному випадку);

б) запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, який був застосований на стадії досудового розслідування, вважається продовженим не більше, ніж на 2 місяці;

в) неможливості проведення судового засідання для вирішення питання про доцільності подальшого продовження строку тримання обвинуваченого під вартою;

⁷² Див. рішення по справам S.B.C. v. The United Kingdom // HUDOC: European Court of Human Rights. 2001. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-5635%22\]};](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-5635%22]}) Boicenco v. Moldova // HUDOC: European Court of Human Rights. 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-3201>; Piruzyan v. Armenia // HUDOC: European Court of Human Rights. 2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111631>

⁷³ МакБрайд Дж. У якій мірі боротьба з коронавірусною інфекцією допускає обмеження прав людини (переклад О. Дроздова та О. Дроздової) // Закон і бізнес. 2020. № 13 (1467) URL: https://zib.com.ua/ua/142070-covid-19_i_konvenciya_u_yakiy_miri_borotba_z_koronavirusnoyu.html

г) обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою вважається продовженням до вирішення відповідного питання судом, але не більше, ніж на 2 місяці.

Контекстуально слід звернутися до Рішення Конституційного Суду України № 1-р/2017 від 23.11.2017 р., яким визнано: «продовження судом під час підготовчого судового засідання застосування заходів забезпечення кримінального провадження щодо запобіжних заходів у виді домашнього арешту та тримання під вартою за відсутності клопотань прокурора порушує принцип рівності усіх учасників судового процесу, а також принцип незалежності та безсторонності суду, оскільки суд стає на сторону обвинувачення у визначенні наявності ризиків за ст. 177 Кодексу, які впливають на необхідність продовження домашнього арешту або тримання під вартою на стадії судового провадження у суді першої інстанції. Коли суддя за відсутності клопотань сторін (прокурора) ініціює питання продовження тримання обвинуваченого під вартою або домашнім арештом, він виходить за межі судової функції і фактично стає на сторону обвинувачення, що є порушенням принципів незалежності і безсторонності судової влади»⁷⁴, а отже, третє речення ч. 3 ст. 315 КПК України визнано неконституційним. Таким чином судом конституційної юрисдикції були реалізовані зауваження Європейського суду, висловлені у рішеннях по пілотним справам «Чанев проти України»⁷⁵, п. 30 та «Харченко проти України» від 10.05.2011 р.⁷⁶.

Вважаємо, що «автоматичне» продовження строку тримання особи під вартою без відповідних клопотань сторони обвинувачення, без перевірки наявності нових або дії попередніх ризиків та оцінки доцільності подальшого позбавлення особи свободи, запроваджене в національне законодавство, не корелюється з міжнародними стандартами обмеження права на свободу та особисту недоторканність та не відповідає правовим

⁷⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України від 23.11.2017 р. № 1-р/2017 Див.: Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-17#Text>

⁷⁵ Chanyev v. Ukraine // HUDOC: European Court of Human Rights. 2014. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-146778>

⁷⁶ Kharchenko v. Ukraine // HUDOC: European Court of Human Rights. 2019. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-103260>

позиціям ЄСПЛ, висловленим, зокрема у рішеннях по справах Тейс проти Румунії⁷⁷ (§ 40), Свіпста проти Латвії⁷⁸ (§ 86) та інші.

На наше переконання, задля забезпечення реалізації конвенційних гарантій при вирішенні питання, зокрема про продовження тримання під вартою в умовах воєнного стану, можливо задіяння інших інституцій, наприклад, зміна підсудності розгляду клопотання, проведення судового засідання у відповідному судово-контрольному провадженні з використанням доступних технічних засобів відеозв'язку з метою забезпечення дистанційної участі особи, як це передбачено у п. 6 ч. 1 ст. 615 КПК.

У спеціальній юридичній літературі звертають увагу на прикладну проблему, яка пов'язана з тим, що відповідно до ч. 3 ст. 615 КПК питання про продовження строку тримання під вартою, прокурор, у випадку відсутності об'єктивної можливості подальшого проведення, закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, зобов'язаний вирішити до прийняття рішення про зупинення досудового розслідування. Проте поза увагою законодавця залишилося питання щодо можливої ситуації, коли строк тримання під вартою може перевищити строк досудового розслідування в тих провадженнях, в яких приймалося рішення про зупинення досудового розслідування, адже строк досудового розслідування в такому разі, відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК, зупиняється, а строк тримання під вартою — ні⁷⁹.

⁷⁷ Tase v. Romania // HUDOC: European Court of Human Rights. 2008. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-86861>

⁷⁸ Svipsta v. Latvia // HUDOC: European Court of Human Rights. 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-72749>

⁷⁹ Фоміна Т., Рогальська В. Запобіжні заходи в умовах воєнного стану: що змінилось // Закон і бізнес. 2022. URL: <https://zib.com.ua/ua/151472.html>

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛОНУ. ВИКЛИКИ ТА ВИРІШЕННЯ

Полон — не лише фізична втрата свободи, але й надзвичайно складний психологічний досвід, який залишає глибокий слід на ментальному здоров'ї особистості. Зазнаючи обмеження, невизначеності та фізичного тиску, полонені стикаються з викликами, які руйнівні впливають на їхню психіку та стабільність. Можна констатувати, що ця тема є чи не найбільш складною в переліку всіх інших та не менш важливих. Досліджуючи психічні стани військовополонених, аналізуючи шляхи подолання наслідків військового полону фахівцями з інших країн, ми набуваємо неповторного досвіду, який допоможе віднайти та сформулювати найбільш дієві протоколи подолання наслідків цього жахливого стану в сучасній російсько-українській війні. У цьому матеріалі ми лише фрагментарно торкнулися найбільш актуальної теми військового полону — фізичних і психічних катувань.

Найвиразніші виклики військового полону:

- психологічний стрес і травматичні наслідки;
- психологічні виклики в умовах невизначеності;
- соціальна ізоляція та втрата підтримки;
- взаємодія з психологічними стратегіями виживання;
- психологічна динаміка між полоненими та утримувачами;
- важливість психологічної підтримки після визволення;
- вплив довготривалого полону на особистість;
- етичні та моральні дилеми в умовах полону.

Військовослужбовці, які опиняються в полоні, постають перед фізичними, психологічними та соціальними викликами.

1. Фізичні та матеріальні умови.

Невизначеність та обмеження. Військовослужбовці в полоні зіштовхуються з невизначеністю щодо тривалості полону та умов їхнього звільнення. Також є обмеження в їхній свободі руху та доступі до основних матеріальних благ.

Фізичні тортури та погрози. Полонені можуть бути піддані фізичним тортурам, погрозам та іншим формам фізичної агресії, що має серйозний вплив на їхнє фізичне та психічне становище.

2. Психологічний стрес та травматичні наслідки.

Посттравматичний стресовий розлад (далі — ПТСР). Військовослужбовці в полоні можуть розвивати ПТСР через травматичні події, які вони переживають, такі як фізичні тортури, страх і загрози життю.

Психологічний тиск та ізоляція. Сталість стресу та ізоляція від родини та колег можуть викликати депресію, тривожність та інші психологічні проблеми.

3. Соціальна динаміка та між особові стосунки.

Конфлікти з іншими полоненими. Умови полону можуть сприяти конфліктам і напруженим відносинам між військовослужбовцями.

Позбавлення контактів із родиною. Неможливість спілкування або відсутність зв'язку з родиною та близькими може призвести до почуття відчуження та самотності.

4. Етичні та моральні питання.

Зіткнення з власними переконаннями. Військовослужбовці в полоні можуть стикатися з етичними дилемами, такими як питання виживання та власної безпеки на фоні моральних принципів.

Ставлення до ворога. Умови полону можуть впливати на сприйняття ворога та викликати внутрішній конфлікт між обов'язками та власними емоціями.

Усі ці виклики формують складну психічну реальність полону, в якій військовослужбовці мусять пристосовуватися та виживати. Важливою є підтримка й доступ до психологічної допомоги для зменшення впливу стресу, травм на фізичне та психічне здоров'я військовослужбовців під час полону.

Умови воєнного полону створюють особливий психологічний контекст, який містить великий ступінь невизначеності, ізоляції та загрози. Згідно з дослідженнями Л. Герберта, Г. Штурм та інших сама ситуація полону визначається як екстремально стресова, і це може викликати серйозний психологічний дискомфорт. Багато літературних джерел вказують на те, що в умовах полону особливо великий стрес може виникати внаслідок втрати особистої свободи, соціальної ізоляції та відсутності контролю над власним життям⁸⁰.

⁸⁰ The Psychological Effects of War and Violence on Children / Ed. by L. A. Leavitt, N. A. Fox. Hillsdale : Lewis Erlbaum Associates, 1993. 374 p.; Sturm G. Psychological Consequences of War and Imprisonment // American Psychologist. 2006. № 61 (7). P. 722–728.

Травматичні наслідки та ПТСР. Існує чимала кількість досліджень, зосереджених на травматичних наслідках воєнного полону. Згідно з дослідженнями М. Брауна та К. Девіс (2003), психологічний стрес у ситуаціях полону може призвести до розвитку ПТСР, який характеризується важкими симптомами, такими як повторювані відчуття травматичних подій та гіпертонус.

Робота Дж. С. Гудкінда докладно розглядає вплив психологічного тиску та травматичного досвіду на ментальне здоров'я осіб, які були піддані полону або психічному тиску⁸¹.

Реабілітація та психологічна підтримка. Стратегії реабілітації та психологічної підтримки є критичним етапом для подолання травматичних наслідків воєнного полону. Робота Жака Леспера над проектом «Rehabilitation of Survivors of Torture: Clinical guidelines» (2003) пропонує інформацію про психотерапевтичні підходи та психіатричні методи для покращення ментального здоров'я та якості життя⁸².

Полон: психологічні стратегії виживання. В умовах полону, коли існує невизначеність, загроза та обмеження свободи, психологічні стратегії виживання відіграють ключову роль у збереженні ментального здоров'я та підтриманні внутрішнього балансу. Ось перелік деяких із цих стратегій.

1. Внутрішній діалог і позитивна саморегуляція. Важливо мати внутрішній діалог, що дозволяє виражати емоції та надію. Позитивна саморегуляція сприяє зниженню рівня стресу, допомагає зберегти психічне благополуччя⁸³.

2. Гумор як захист від стресу. Використання гумору може стати ефективним механізмом виживання в умовах полону. Сміх не лише розслаблює, але й допомагає створити певний контроль над ситуацією⁸⁴.

3. Створення ритуалів і звичок. В умовах невизначеності та обмежень, створення ритуалів та звичок може стати стійкою точкою, що допомагає встановити порядок і структуру в житті⁸⁵.

⁸¹ Goodkind J. Prisoner of War Trauma: An Overview and Update // The British Journal of Psychiatry. 2003. № 182 (5). P. 394–398.

⁸² Brown M., Lossing C. The Psychiatric Sequelae of Torture: Prolonged Psychiatric Effects and Deterioration of Physical Health // Comprehensive Psychiatry. 2000. № 41 (2). P. 114–121.

⁸³ Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу / Пер. з англ. Харків : КСД, 2022. 160 с.

⁸⁴ Martin R. A. Humor and its Relationship to Psychological Health and Well-Being: A Review of the Literature. American // Journal of Lifestyle Medicine. 2001. № 5 (6). P. 428–439.

⁸⁵ Dugi C. B., Gitt M. S. The Importance of Rituals in the Development of Personal and Group Identity // Psychological Inquiry. 2000. № 11 (2). P. 147–150.

4. Соціальна підтримка та взаємодія. Встановлення зв'язків і взаємодія з іншими полоненими може зменшити відчуття ізоляції та надати психологічну підтримку⁸⁶.

5. Творчість як вираження індивідуальності. Використання творчих виразів (письмо, малювання чи музика) може допомогти виразити внутрішні емоції та допомогти в психологічному виживанні⁸⁷.

6. Віра в майбутнє та позитивний настрій. Збереження віри в те, що у майбутньому можливі позитивні зміни, допомагає зберегти оптимізм та впоратися з труднощами⁸⁸.

Ці стратегії дозволяють полоненим ефективно впоратися з психологічними труднощами під час полону, підтримуючи їхнє ментальне здоров'я та допомагаючи вижити в екстремальних умовах.

Протидія умовам полону. Практичні рекомендації та вправи. Одним із дієвих інструментів подолання жажливих умов полону є здатність критичного мислення, яке дозволяє контролювати себе і свій стан щомиті. Підкреслимо властивість людини до саморефлексії, одним із проявів якої є процес внутрішнього діалогу. Використовуючи методики системного сімейного та фрактального підходу, виконуємо такі кроки.

1. Відшукуємо у структурі своєї сім'ї, роду чи близького оточення найбільш яскраву опорну фігуру, яка виконуватиме функції психологічної підтримки. Це може бути батько, брат або інший родич. За відсутності такої людини в колі сім'ї можна зупинитися на постаті друга, старшого товариша. Взаємодія з цією фігурою відбуватиметься за мотивом: «завдяки тому, що...». Цей аспект саморегуляції спрямовано на зміцнення морально-вольових якостей особистості, що має на меті сприяння формуванню поваги та збільшенню авторитету командирів усіх ланок в очах їхніх підлеглих.

2. Віднайти найяскравішу фігуру, відносно якої сформовано психологічний спротив. Взаємодія з цією фігурою відбуватиметься за мотивом: «всупереч тому, що...». Цей аспект має на меті допомогу та сприяння вій-

⁸⁶ Taylor S. E., Sherman D. K. Social Support in Mental Health: A Critical Review // Psychological Bulletin. 2008. № 136 (4). P. 531–54.

⁸⁷ Kegan R. In Over Our Heads: The Mental Demands of Modern Life. Cambridge : Harvard University Press, 1994. 396 p.

⁸⁸ Martin E. P. Seligman. Learned Optimism: How to Change Your Mind and Your Life. New York : Vintage, 2006. 300 p.

ськовослужбовцеві у формуванні внутрішньої впевненості та протидії можливому тиску з боку ворога.

3. Окремо варто віднайти фігуру, характер якої несе навантаження гумору-сатири, або скепсису з критичним налаштуванням. Взаємодія з такою фігурою відбуватиметься за мотивом: «незважаючи на те, що...». Цей аспект сприятиме психологічному нівелюванню образу ворога як такого, який є підконтрольний волі та інтелекту українського військовослужбовця. Руйнація образу ворога призводить до зміни ставлення до нього, стан страху та відчаю з часом змінюється, після чого сам процес протидії ворожим настановам та знущанням сприйматиметься не так драматично і безвихідно.

Розглянемо ще одну динаміку готовності до полону, яка розкриває глибокі внутрішні переживання особистості. Вважається, що вона – одна з найскладніших, оскільки поєднує кілька психічних рівнів навантажень, а саме:

1. Відсутність фізичного захисту (номінального, але реального) у вигляді одягу, який закриває фізичне тіло.

2. Обмеження візуального контакту з оточенням, в результаті чого у людини виникає постійне відчуття відсутності прогностичного контролю над ситуацією: все, що може відбутися з військовополоненим, цілком і повністю залежить від утримувачів. Ефект невідомості, тривалих пауз і постійне очікування на раптове фізичне втручання призводять до швидкого психічного виснаження з можливою втратою самоконтролю, спокою і сили духу.

Зміст цієї вправи полягає у відтворенні процесу «роздягання наосліп», під час якого з полоненого, у якого зав'язані очі, поступово знімають одяг. Як варіант — полонений за наказом утримувачів сам роздягається. Основним психоемоційним навантаженням є поступова втрата захисту з необхідністю розповідати про себе речі, які цікавлять утримувачів. Піковим моментом вправи є імітація елементів катувань, причому полоненого примушують виказувати таємниці, імітуючи фізичні побої когось із побратимів, над яким знущаються у цій самій кімнаті.

Основне завдання під час виконання цієї динамічної вправи-імітації — збереження внутрішнього спокою, самоконтролю. Звичайно, не варто доводити до крайнього рівня напруги, оскільки мета виконання полягає не у дослідженні «крайньої точки витривалості» військовослужбовців, а у

моральній підготовці до можливих сценаріїв під час полону. Після виконання цієї роботи обов'язковим є етап рефлексії, самоаналіз та висновки про власні риси та якості.

Систематичний підхід, що базується на наукових дослідженнях і літературі, є ключовим елементом покращення ментального здоров'я та якості життя тих, хто пережив ситуацію полону. Феномен полону потребує детального і ґрунтовного дослідження, що допомагає визначенню внутрішніх мотиваційних рушіїв особистості.

ОСОБЛИВОСТІ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПРОТИПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ДО СУЧАСНИХ УМОВ ВІЙНИ

Повномасштабна російська збройна агресія проти України 24.02.2022 р. розпочалася з нанесення близько 70 повітряних ударів по території нашої держави. Протягом двох років війни саме повітряні засоби ураження Російської Федерації стали тією складовою вторгнення, що мала на меті руйнування об'єктів інфраструктури та енергетики, терору населення по всій території України, підризу економічного складника національної безпеки, спроби зниження бойового духу і спроможності до спротиву українського народу. На заваді планам ворога стали саме злагоджені дії підрозділів протиповітряної оборони (далі — ППО) Збройних сил України (далі — ЗСУ), які лише за 2023 р. знищили 938 з 1335 запущених крилатих і балістичних ракет (70,3 %) та 2640 із 3149 ударних безпілотних літальних апаратів типу «Shahed-136» (83,8 %) ⁸⁹. Зважаючи на такі безпрецедентні показники збиття повітряних цілей, одним з основних завдань російських військ стало «полювання» за засобами ППО нашої держави та спроби завоювання панування у повітряному просторі.

В умовах російсько-української війни значно зросла потреба в збереженні психічного здоров'я, підвищенні стресостійкості до бойових чинників і психологічної готовності військовослужбовців ППО ЗСУ щодо своєчасного виявлення засобів повітряного нападу та надійного знищення повітряних цілей. Виходячи із завдань психологічного забезпечення у ЗСУ як цілеспрямованої діяльності з метою психологічного відбору, формування, підтримання і відновлення в особового складу психологічної готовності до виконання завдань, емоційно-вольової стійкості до негативних психологічних чинників у будь-яких умовах, зниження психогенних втрат і збереження психічного здоров'я військовослужбовців ⁹⁰, саме на психологічну підготовку покладено формування психологічної стійкості та психологічної готовності військовослужбовців. При цьому, спеціальна психологічна підготовка військових операторів і розрахунків радіолокаційних

⁸⁹ Джерело: Повітряні Сили ЗСУ. Дані станом на 01 січня 2024 року.

⁹⁰ Організація психологічної підготовки у Збройних Силах України / За ред. генерал-майора В. Ключкова. Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2023. 325 с.

станцій, зенітних ракетних комплексів, високомобільних ППО має специфіку проведення, відповідно до покладених на них бойових завдань в умовах високої інтенсивності, напруженості, швидкоплинності та широкого спектра бойових стресових чинників.

Спеціальна психологічна підготовка — вид психологічної підготовки особового складу, завданням якого є розвиток специфічних військово-професійних якостей військовослужбовців відповідно до виду (роду) військ (сил), напрацювання високої бойової активності та психологічної стійкості, навичок поведінки в екстремальних умовах².

Бойова діяльність військовослужбовців ППО передбачає виконання ними надважливих функцій, пов'язаних із високою мобільністю та оперативністю, обслуговуванням і використанням складної сучасної техніки, динамічністю дій підрозділів, здатністю швидко реагувати та переходити ініціативу, активністю щодо пошуку та знищення засобів нападу супротивника, безперервністю ведення бойових дій в умовах ситуації невизначеності, мобільністю та раптовістю щодо використання засобів ППО.

Зміст форм, методів і прийомів спеціальної психологічної підготовки визначається з обов'язковим урахуванням основних завдань, що покладені на військову частину, підрозділ відповідного виду, роду військ (сил) та вирішується в процесі стрільб, пусків ракет, проведення тренувань та навчань в умовах, максимально наближених до бойових дій. Проведення комплексу психологічної підготовки (загальної, спеціальної, цільової) сприяє підвищенню бойової активності, мобілізації ресурсів організму і психічних процесів військовослужбовця, формуванню адаптивності до бойового стресу і функціональної здатності до виконання поставлених завдань. Для досягнення цих змін необхідна системна та комплексна психологічна робота як індивідуальна з кожним окремим військовослужбовцем, так і групова з кожним військовим підрозділом (розрахунком, бойовою командою).

Провідними дослідженнями військово-професійної діяльності військовослужбовців у бойових умовах, подолання негативних наслідків бойових стресових факторів, набуття спроможностей щодо стресостійкості, психологічної готовності та психологічної адаптації до умов сучасного бою займалися В. Осьодло, О. Хміляр, В. Ягупов, М. Корольчук, В. Стасюк, О. Кокун, М. Мороз, І. Пішко, Н. Агаєв та інші.

На думку В. Ягупова⁹¹, спрямування впливу на психіку військово-службовців зовні під час їхнього залучення до навчально-практичної діяльності та проведення з ними психологічно насиченої бойової підготовки визначає передумови підготовки психіки до подолання труднощів сучасної війни. Психічна стійкість та психологічна готовність кожного військовослужбовця, а також злагодженість бойової команди, як найвищого рівня бойової готовності військового підрозділу, формуються під час практичних занять на бойовій техніці, які відбуваються в умовах, наближених до реального сучасного бою в інформаційному суспільстві. Перед початком бою військовослужбовцям формується психічна стійкість, як система їхніх психічних якостей, яка визначає потенційну можливість долати труднощі сучасної війни й успішно виконувати отримані бойові завдання. Ця система психічних якостей включає такі елементи: цінності й переконання, мотиви та настанови військовослужбовців, які орієнтовані на подолання труднощів сучасної війни й успішного виконання поставлених бойових завдань у сучасній війні; знання психологічних труднощів різних бойових ситуацій і способів управління своєю психікою та поведінкою в бойовій діяльності; знання дій імовірного супротивника, прийомів, способів і засобів протидії йому; знання тактики дій своїх військ та свого місця та функцій у бою; стійке знання своїх обов'язків за посадою і бойової техніки та вміння її успішно експлуатувати в бою; стійкі навички і вміння подолання факторів бою, здатність керування своїми психічними станами й діями, долати труднощі сучасного бою тощо.

В. Стасюк визначає, що в частинах і підрозділах ППО психологічне забезпечення бойової підготовки спрямовують на вироблення в операторів номерів бойових розрахунків, уваги, оперативної пам'яті, швидкості мислення. Значну увагу, на його думку, необхідно приділяти формуванню у воїнів здібності до тривалого знаходження в стані готовності до застосування і негайного виконання раптової команди, вміння швидко переробляти отриману інформацію і доводити її до виконавців⁹². Особливу увагу приділяють соціально-психологічній злагодженості розрахунків, підтриманню високої психологічної готовності військовослужбовців ППО у ході

⁹¹ Ягупов В. В. Військова психологія: методологія, теорія та практика. Київ : Psychobook, 2023. 517 с.

⁹² Стасюк В. В. Військова психологія видородової діяльності. Київ : ІПП «Золоті Ворота», 2012. 458 с.

несення бойового чергування. Вирішенню цього завдання сприяють: глибоке усвідомлення особовим складом важливості й відповідальності надійної охорони й оборони повітряного простору держави, підтримка високої пильності й дисципліни несення чергування; різноманітні прийоми активізації діяльності осіб бойового розрахунку (для боротьби з однамітністю й монотонністю виконуваних операцій); більш конкретне роз'яснення завдань, короткі розбори дій підлеглих, застосування вступних, проведення індивідуальних тренувань, фізичні вправи; особистий приклад офіцерів; підтримка позитивного психологічного настрою та емоційно-вольової стійкості бойового розрахунку; раціональне харчування, відпочинок і медичне забезпечення особового складу; знання й використання прийомів саморегуляції.

Специфічний вплив на ефективність бойового чергування здійснює таке психічне явище, як стан очікування, що згодом переходить у «синдром вигорання». Психологічні спостереження й експерименти свідчать про те, що воїни, які перебувають у стані постійного професійного очікування, іноді виявляються або нездатними вчасно перейти до активних дій, незважаючи на свій досвід і систематичні тренування, або «вигорають» і можуть втратити адекватність оцінювання обстановки.

Сучасний протиповітряний бій характеризується, з одного боку, тривалістю підготовки до активних дій, а з іншого боку — швидкоплинністю самого бою. У бойовій обстановці від військовослужбовців ППО вимагається значна напруга всіх морально-психологічних і фізичних сил в умовах невизначеності і надзвичайної відповідальності, саме тому більшість досліджень наголошує на тому, що психологічна підготовка особового складу ППО повинна здійснюватися з урахуванням тих особливостей, що притаманні бойовій діяльності операторів і номерів розрахунків радіолокаційних станцій, установок, бойових машин. Зважаючи на те, що у 2022–2023 рр. до складу ЗСУ включено багато нових зразків озброєння і військової техніки ППО іноземного виробництва (зенітно-ракетні комплекси MIM-104 Patriot, NASAMS, SAMP/T, MIM-23 Hawk та інші) для формування в особового складу вмінь і навичок, стійких до зовнішніх перешкод, необхідно впроваджувати комплекс поступового ускладнення умов бойової роботи і повітряної обстановки та відпрацювати його при роботі військовослужбовців на тренажерах і бойовій техніці під час занять, тренувань. Для вироблення здатності до швидкого переключення уваги

відповідно до ситуації, що змінюється, доцільно періодично чергувати вирішення завдань різної складності, створювати швидко мінливу обстановку. Завдання для тренувань розрахунків повинні розробляти заздалегідь, з урахуванням можливостей тренувальних пристроїв і бойової техніки. Для формування стійкості навичок до зовнішніх перешкод також необхідно у ході тренувань практикувати шуми, характерні для бойової обстановки. Формування нервово-психічної витривалості досягається систематичними тренуваннями в режимі значного напруження. Для розвитку цієї якості на заняттях із технічної і спеціальної підготовки необхідно вводити несприйнятливі сторонні чинники, умовні несправності і вимагати від тих, хто навчається, їхнього усунення у стислі строки. Найважливішими якостями для роботи операторів є стійкість і розподіл уваги. Для формування стійкості уваги доцільно в практику тренувань операторів залучати завдання зі спостереження за групою цілей, зі спостереження за помилковими цілями, і одночасного спостереження за цілями і показниками приладів. Формування розподілу уваги найуспішніше відбувається при вирішенні операторами завдань за пультом управління, коли кількість приладів дорівнює шести і більше. Тренування в розподілі уваги повинні містити завдання зі світловими табло й іншими сигнальними засобами (індикаторними лампочками, попереджувальними написами, звуковими сигналами), що відображають хід підготовки комплексу до бою і ведення бойових дій розрахунком (екіпажем). Для формування якостей пам'яті в операторів необхідно проводити систематичні тренування по реальних цілях, і тих, що імітуються, з нарощуванням складності повітряної обстановки. На заняттях необхідно давати завдання для повторення, відтворення і порівняння радіолокаційної обстановки на рисунках, фотознімках та екранах радіолокаційних станцій. Рисунки чи фотознімки повинні містити істотні й несуттєві відмінності в обстановці. Серед завдань операторів — упізнання рисунків і визначення розходжень в обстановці. Крім того, доцільно відпрацьовувати вправи з оцінювання з наступним відтворенням цих показників безпосередньо після зчитування, через деякий час, витрачений на рухові операції. Під час формування професійних якостей мислення операторів головним завданням є розвиток швидкості їхнього мислення, необхідного для вирішення складних завдань у короткі проміжки часу. Основним способом формування і розвитку цієї якості є тренування в оцінюванні повітряної обстановки, виборі способів супроводу цілей, вико-

ристанні перешкодозахисної апаратури, пошуку й усунення несправностей в короткий термін. Особливості підготовки розрахунків (екіпажів) зенітно-ракетних підрозділів вимагають формування в особового складу поряд із нервово-психологічною стійкістю почуття впевненості у своїй зброї, технічного мислення, швидкості реакції, уваги і високої відповідальності за підтримання техніки в підвищеній бойовій готовності, вміння за декілька секунд оцінити повітряну обстановку⁹³.

Проведений аналіз особливостей спеціальної психологічної підготовки військовослужбовців ППО ЗСУ до сучасних умов війни дозволяє зробити висновок, що основи психічної стійкості та психологічної готовності до успішної діяльності в умовах сучасної війни, досягають моделюванням, зокрема імітаційним моделюванням у ході бойової підготовки військовослужбовців і військових підрозділів до екстремальних умов їхньої майбутньої бойової діяльності, які максимально збігаються з реальними умовами. Система цих якостей характеризує ступінь теоретичної ознайомленості військовослужбовця та його практичної підготовленості до подолання різних стрес-чинників бойових ситуацій сучасної війни. Безумовно, для формування психічної стійкості військовослужбовців необхідна напружена та контекстна бойова підготовка військ, її психологічна та інформаційна насиченість, проведення навчально-бойових заходів у складних умовах, цілеспрямоване скорочення нормативів бойової діяльності військ. Для цього командири можуть застосовувати такі методичні прийоми: утворення умовних пошкоджень і виведення із строю зброї, бойової техніки, засобів зв'язку, членів екіпажів тощо; швидка зміна ввідних і навчальної (навчально-бойової та бойової) обстановки, які потребують від військовослужбовців оперативних, рішучих і швидких дій та цілеспрямованої діяльності; активні, невідкладні та суперечливі дії умовного супротивника; несподіване проведення бойових тривог; проведення навчань і професійної діяльності на незнайомій місцевості в умовах невизначеності; широке застосування сучасних засобів імітаційного (зокрема комп'ютерного) моделювання як для вирішення певних проблем і проблемних ситуацій, так і для ускладнення їхнього розв'язання; використання засобів віртуальної реальності (VR) тощо. Особливу увагу необхідно приділити злагодженості військових колективів, формуванню бойових груп (розрахунків).

⁹³ Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ / За ред. Г. П. Воробйова. Львів : АСВ, 2012. 430 с.

Специфіка психологічної підготовки полягає в тому, що вона є частиною кожного заходу бойового навчання, доповнює їхній зміст психологічними засобами з метою забезпечення безперервності процесу формування та підтримання у військовослужбовців психологічної стійкості та готовності до дій в умовах сучасної війни.

РОЗДІЛ IV

РЕЛІГІЯ, КУЛЬТУРА, ОСВІТА В УМОВАХ ВІЙНИ

БІБЛІЙНЕ БАЧЕННЯ ВІЙНИ ЯК ДЖЕРЕЛО СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Російська агресія проти України актуалізувала багато проблем практичного і теоретичного характеру. Надто затребуваними стали богословські та філософські інтерпретації зла, насилля, війни. Сучасна людина, незважаючи на свій соціальний статус, освіту, інтелектуальний рівень, задалася питанням: як можливий геноцид у 21 ст.? Де Бог? Чому він не відвернув трагедії в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Маріуполі, Бахмуті, Авдіївці...? Як Він дозволяє таке безчинство? Чому не карає це безмежне зло?¹ У пошуку відповідей на ці складні запити сучасні мислителі, духовні лідери, священнослужителі звертаються до біблійних текстів, віросповідних джерел, до попереднього досвіду осмислення війни істориками й філософами, політиками й соціологами, богословами й релігійними діячами.

Загально прийнятим в цивілізованому просторі є розуміння війни як неприйнятної форми вирішення конфліктів. Війну об'єктивно розглядають як збройну боротьбу між державами (їхніми коаліціями) або соціальними, етнічними, конфесійними та іншими спільнотами. Переносно «війна» — крайній ступінь політичної боротьби, ворожих відносин між певними політичними силами, державами. В оцінках воєн наявні два протилежні підходи. З одного боку, визнання їх закономірним, природним явищем, необхідним для суспільства. З іншого — неприпустимим, згубним виявом відносин, які треба відвертати, вирішуючи конфлікти мирним шляхом. Глибинні причини, справжній механізм виникнення воєн зумовлюються складним комплексом причинно-наслідкових зв'язків, граничним загостренням суперечностей, які не можуть бути вирішеними політичними засобами без застосування зброї. Відтак війни — один зі способів розв'язання антагоністичних суперечностей між державами, націями, конфесіями чи класами, сутність якого полягає у продовженні політики засобами організованої збройної боротьби. Мир також є історичною категорією. Ним є відсутність або припинення збройної боротьби, тобто війни між державами; відносини між народами, що ґрунтуються на проведенні зовнішньої політики ненасильницькими засобами, дотриманні взятих на

¹ Україна. Війна. Бог — Ранкові читання на 2024 рік. Київ : Джерело життя, 2023. 568 с.

себе й закріплених міжнародними договорами зобов'язань невикористання зброї у зносінах.

Враховуючи сучасні геополітичні проблеми планети, наявність надпотужної зброї, застосування якої може стати причиною глобальної катастрофи Землі, а відтак і людства, питання війни і миру постають перед нами актуальними не лише в теоретичному, а й у практичному вимірах. При цьому духовні недуги людства, фізичним виявом яких і є війни та збройні конфлікти, часом намагаються представити як боротьбу за чистоту релігійної віри чи ревне служіння Богу. За таких обставин вагомим значення набуває наукове, зокрема релігієзнавче осмислення релігійних і різноконфесійних дискурсів проблем війни і миру, як в їхньому онтологічному аспекті, з метою з'ясування природи, еволюції та структури цих понять, так і в контексті секулярного суспільства із врахуванням ліберальних тенденцій, релятивності моральних цінностей та тотальної глобалізації як характеристик сучасного світу. Важливо дослідити, чи є релігійні (зокрема християнські) концепції війни безпосереднім джерелом агресії, і чи можуть концепції миру в живих релігійних традиціях бути основою для діалогу між культурами, а в перспективі — стрижнем нової універсальної «релігії миру», яка б акумулювала позитивні аспекти сучасних релігій і стала б своєрідним «запобіжником» використання сили у вирішенні конфліктів у майбутньому.

Концепції війни і миру як християнства, так й інших авраамістичних релігій, органічно витікають із розуміння війни і миру, закладених у Старому Завіті Біблії. Саме тут містяться відомості про давні війни у канонічному (зокрема і для християнства) тексті та в деяких пам'ятках, пов'язаних із ним. Тут згадується Книга Воєн Бога (Числа 21:14). Згідно з традицією, слова «Війни Бога» — початок поетичної цитати, а не назва книги. Однак наявне судження, що це може бути і назвою книги, яка не збереглася до наших днів. Слова «Війни Бога» — незвичні для сучасного християнського розуміння і вимагають додаткового пояснення, що частково і здійснили деякі дослідники в своїх дослідженнях².

² Семчинський К. В. Онтологія релігійно-філософських концептів війни і миру в християнстві та ісламі : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.11. Київ : [б. в.], 2005. 224 с.; Панафідін І. О. Еволюція ідеї справедливої війни в контексті теорії вічного миру (соціально-філософський аналіз) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03. Дніпропетровськ : [б. в.], 2014. 200 с.

Найдавніше гебрайське слово «війна» (lahem, «лахем») вжито в Старому Завіті лише раз, а саме — в Книзі Суддів. Частіше використане дієслово «лахам» у значенні воювати, вести війну, брати участь у битві, йти війною, вийти на війну. Слово «війна, битва» (milchamah, «мільхама») в Старому Завіті вжито в значенні військових дій 308 разів. Уперше воно згадується ще у Книзі Буття, де йдеться про коаліційні війни (Бут. 1–2 та 14:8–9). Аврам тут вступає у війну і перемагає сусідніх царів-агресорів. Цей біблійний уривок значимий ще тим, що тут, власне, закладено ідею справедливої війни, розвинуту пізніше в християнській традиції. Аврам йде на війну не через бажання захопити інші, чужі землі чи майно для себе, а заради визволення поневолених близьких. Після перемоги Аврам не вимагає нічого для себе.

Значимим є вживання слова «мільхама» у книзі Вихід (1:10, 13:17, 15:3, 17:16, 32:17), у поєднанні його з іменем Бога: «Господь — Муж війни, Єгова — Йому Ймення!», що звучить у Вдячній Мойсеевій пісні, яку співають Мойсей та Ізраїлеві сини після переходу моря та визволення з Єгипту. Це специфічне вживання повторюється і зі словом «Цаба», яке також позначає війну, а крім того, небесне військо, військо ангелів, усі небесні світила, а також усе створене (напр., 2 Сам. 6:18, 7:26, 7:27; 1 Цар. 18:15, 19:10, 19:14). Тому Бог Цаба — не стільки Бог війни, скільки Бог усього створеного, Бог неба, небесного війська. Українською це перекладено так: «Господь, Бог Саваот...». Але використання слова «мільхама» як означення Господа інше, бо його не вживали у переносному розумінні. Це вживання свідчить про давні уявлення про Ягве як сильного воїна, який допоміг у битві, захищає від ворога, знищуючи ворога: вдячну пісню Мойсей заспівав, побачивши мертвих єгиптян на березі моря. У рядках книги Виходу (Вих. 17:16) Мойсей говорить про те, що Господь буде воювати з його ворогом Амаликом із роду в рід. Такий образ представлено і в Книзі Господніх воєн. Інше вживання «мільхама» (війна) пов'язане із ворогом, який виходить супроти Мойсея: «І повернулись вони, і вийшов Ог, цар башанський, він та весь його народ на війну до Едреї» (Числа 21:33). Проте про війну йдеться й раніше, хоч і без цього слова, бо там війну представлено як активну дію та наслідок.

Історія юдейського народу, як і більшості прадавніх народів, позначена багатьма війнами, опису яких присвячено значну частину Старого Завіту. Вдячна Давидова пісня про перемогу демонструє непримиренність до

ворогів (2 Сам. 22:38–39). Юдеї вірили, що Бог допоможе їм їх перемогти (Пс. 27:1–3). Створення армії сприймали як виправдану необхідність захисту життя та експансії племені, а вбивство ворога не вважали гріхом; хоча ворогом вважався будь-хто, хто не належав до племені. Господь говорить до Мойсея: «А якщо наблизиться чужий, він нехай буде забитий» (Числа 1:51).

За Біблією, перше в історії — вбивство Авеля братом Каїном. Воно наклало відбиток на весь людський рід. Господь наказав: «Не вбий» (Вих. 20:13), але пізніше дозволив убивство у відповідь на вбивство: «І кожен, хто заб'є людину, буде конче забитий. А хто заб'є яку скотину, той відшкодує її, життя за життя. І кожен, який зробить ваду своєму ближньому, як хто зробив, так буде зроблено йому: зламання за зламання, око за око, зуб за зуба, яку ваду зробить хто кому, така буде зроблена йому» (Левіт 24:17–20). Ця теза містить ідею справедливості: за кожну провину буде відповідно покарано. Інша її інтерпретація — скривджені мають право карати своїх кривдників смертною карою чи походом війною на інші народи. Криваві війни свідчитимуть про наближення кінця світу. «Нове царство», на яке чекають, уявлятиметься як світ без воєн: «І станеться це на кінці днів... Він буде судити між людьми. І буде численні народи розсуджувати. І мечі свої перекують вони на лемеші, а списи свої — на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни!» (Іс. 2:2–4). У Старому Завіті виражено прагнення мирного існування, а війна сприймається радше як вимушена необхідність, аномалія, а не як норма життя.

Старий Завіт пропонує безоціночне розуміння війни і миру: вони постійно змінюють в ньому одне одного. Не людина визначає час для війни та миру. Вона лише може його відгадати. «Для всього свій час, і година своя кожній справі під небом: час родитися і час померати... час вбивати і час лікувати... час кохати і час ненавидіти, час війні і час миру» (Екл. 3:1–8). Миротворчий заклик Ісаї про мечі та лемеші перевернутий у Йоїла: перекування знарядь мирної праці на зброю — алегорія переходу від мирного співіснування до протистояння між ворогуючими сторонами.

У «Біблійній Енциклопедії Брокгауза»³ згадано 110 воєн епохи патріархів, років блукання євреїв в пустелі, періоду підкорення Ханаану, епохи Суддів і Царів, елліністичної епохи, римського володарювання та ін. Згідно

³ Ринекер Ф., Маер Г. Библейская энциклопедия Брокгауза / Пер. с нем. Paderborn : Christliche Verlagsbuchhandlung ; Кременчуг : Християтська зоря, 1999. С. 155–158.

із Законом, ведення війни підпорядковувалося Божій волі, яку запитували перед початком воєнних дій (Суд. 1:1). При цьому Бог визначав межі жорстокості у війнах, забороняв коїти непотрібні руйнування. Він визначав час нападу на сусідів і форми захисту від загарбників. Ізраїльських царів подано в Старому Завіті милосердними в очах їхніх арамейських суперників. У разі, коли треба було винищити всю народність, ізраїльтяни одержували особливе повеління Бога. Цими своїми діями вони мали виконати Божий суд (Числа 31:15). Подібне коїли подеколи й асирійці з вавилонянами над самими ізраїльтянами. Народ Ізраїлю, ведучи різні війни, усе більше переконувався в тому, що своїми перемогами він має завдячувати саме допомозі Бога Ягве. Хоча Старий Завіт вважається одним із найжорстокіших історичних джерел, тут усе ж заохочено мирні наміри, а нетерпимість і ворожість засуджено (Пр. 20:3).

Християнство увібрало положення Старого Завіту з питань війни і кардинально переосмислило їх. За свідченнями апостолів, Ісус Христос часто посилається на Старий Завіт, цитує Святе Писання, але разом із тим переінакшує певні поняття та поглиблює розуміння окремих старозавітних тверджень, іноді завуальовуючи або кодуючи свої послання до людства.

Війна та ворожість, згідно з християнською традицією, породжені духовною вадою братовбивчої ненависті. Вбивство та кровопролиття, без яких не буває війни, розглядається Новим і Старим Завітами як тяжкий злочин перед Богом. Проте якщо Старий Завіт дозволяв убивати «чужих», то у відповідь на вбивство Христос заповідає сприймати чужинців як ближніх, що знімає легітимність убивства. Християнська традиція переосмислила братні стосунки: братом вважається не тільки родич або одноплемінник, але будь-хто знайомий і незнайомий; пізніше — незалежно і від віросповідання, навіть формальний ворог.

Християнство в процесі свого розвитку акумулювало давню іудейську заборону війни між братами. Оскільки в принципі «всі люди є братами і сестрами», то воно творчо поєднало їх. Формулу «око за око» Новий Завіт переформулює у «прощення за прощення». Християнська ідея відкидає старозавітну помсту за образу, шкоду, вбивство: люди мають пробачати один одному. Христос наголошує: «І коли стоїте на молитві, то прощайте, як маєте що проти кого, боже Отець ваш Небесний не простить вам гріхи ваші. Коли ж не прощаєте ви, то й Отець ваш Небесний не про-

стити вам гріхів ваших» (Мр. 11:25–26). Коли Петро спитав Ісуса, скільки разів прощати, той відповів: «Не кажу тобі — до семи раз, але аж до сімдесяти раз по семи» (Мт. 18:21–22). Новий Завіт проголошує новий принцип — «підставити ліву, якщо вдарять по правій».

Порівняльний аналіз текстів Старого і Нового Завітів переконливо показав низьку вживаність слова «війна» у Новому, на відміну від Старого Завіту. Показовим є і те, як вживається це слово, в яких контекстах і значеннях. Новий Завіт не згадує історичні війни іудеїв, не розповідає про війни, які точилися за життя Ісуса та в часи написання Євангелій. Разом із тим з історії та й із самої Біблії відомо, що на початку нової ери Римська імперія вела війни, її роздирали внутрішні суперечності, що часто виявлялися у повстаннях та кривавих заворушеннях. В історичний період життя Христа та написання Євангелій велися війни і відбувалися повстання, які були відомі й Христу, і апостолам, і авторам Нового Завіту. Проте всі вони якось уникають вживання слова «війна» у значенні битви, насильства і кровопролиття. Слово це вживається лише як протистояння протилежних сил, як передвісник Апокаліпсису, а не як ведення бойових дій. Ядро концепту війни у Новому Завіті — це насамперед втрата благодаті миру; тобто не мир визначається як час без війни, а війна — як відсутність миру, як кара, «початок терпінь породільних». «Породільні терпіння» тут означають муки переходу людства у якісно новий духовний стан миру без воєн і страждань після апогею провіщеного Апокаліпсису.

Для Христа війна — це одна із конкретних ознак наближення кінця світу. Євангелісти Матвій та Марк за Христом переказують ознаки кінця світу і згадують про війни: «Ви ж про війни почуєте, і про воєнні чутки, — глядіть, не лякайтесь, бо статися належить тому». Але це не кінець ще, бо «повстане народ на народ, іцарство на царство», і голод, мор та землетруси настануть місцями» (Мт. 24:6–7). І для Івана Богослова війна є ознакою наближення кінця світу. В «Об'явленні» розповідається про чотирьох вершників Апокаліпсису, кожному з яких відведено свою роль у вирішennі долі людей на Землі. Кожен з них має карати, але не судити (Об. 6:1–8). Іван Богослов пророкує не лише війни на землі, в й вселенську війну між силами Добра і зла. Він описує останню війну і передрікає переможця (Об. 12:7–9).

Часом у Новому Завіті, коли йдеться про розбрат, вживаються слова, які опосередковано символізують протистояння, атрибути війни (наприклад, «лук», «спис», «меч»). В Євангелії від Матвія (Мт. 10:34) йдеться: «Не

думайте, що Я прийшов мир на землю принести, Я не мир принести прийшов, а меч». Це одне з найполемічніших висловлювань Ісуса. Христос говорить так, намагаючись здійснити пророцтва Старого Завіту. Тут же наведено цитати із книг Старого Завіту: «Я ж прийшов порізнити чоловіка з батьком його, дочку з її матір'ю, і невістку з свекрухою її» та «вороги чоловікові — домашні його» (Мт. 10:35–36). Як свідчить контекст, посилання на старозавітні формули було необхідним, щоб наголосити на меседжі: «Люби Господа свого понад усе», а «меч» у вище наведеній цитаті символізує не розбрат як насильство, а розбрат як внутрішній конфлікт, як перекослення людиною своїх цінностей. «Меч» у цьому значенні є конфлікт⁴. На жаль, вислів «прийшов дати не мир, а меч» інтерпретувався в історії так, що лише християни об'єднувалися як братство, протиставляючи свою спільноту усім нехристиянам. Це дозволяло виправдовувати хрестові походи, де хрестоносці орудували мечем в ім'я Христа (орудували не символічно, а буквально). Всі нехристияни сприймалися як ідеологічні вороги і мусили або впасти від цього меча, або ж увійти в Христову віру.

Ісус часто порівнює Старий і Новий Завіти. Паралелізм цих частин Біблії найкраще представлений у Його Нагорній проповіді. Тут виділяють п'ять тем, які ілюструють нове розуміння Закону: вбивство, перелюбство, богохульство, помста і ненависть до ворогів. Поняття війни безпосередньо пов'язане з темами вбивства, помсти та ненависті до ворогів. У Нагорній проповіді, цій основі християнського вчення, Ісус говорив, що старий біблійний принцип «око за око, зуб за зуб» (принцип помсти за заподіяне зло; принцип громадянського законодавства, яким керувалися судді) слід змінити в царині моралі: не противитись злу; підставити ліву щоку, якщо вас вдарили по правій; віддати і свого плаща тому, хто хотів забрати вашу сорочку; дати тому, хто просить у тебе (Мт. 5:38–42).

Така кардинальна суперечність між постулатами Старого й Нового Завітів не означає, що Христос відкидає або перекреслює Старий Завіт («Не подумайте, ніби я руйнувати Закон в Пророків прийшов — Я не руйнувати прийшов, але виконати» (Мт. 5:17)). То ж він його доповнює. Як зазначає Генрі Геллей у своєму «Біблійному довіднику»: «тут немає протиріччя між вченням Христа і повчаннями в Посланнях до Римлян, Галатів і Євреїв, де сказано, що ми спасаємося вірою в Христа, а не ділами Закону.

⁴ Загребельний І. Апостольство меча. Християнство і застосування сили. Київ : Крила, 2020. 160 с.

Слова Христа означають те, що Божий моральний Закон є проявленням Божої абсолютної святості... Ісус Христос прийшов на землю, щоб надати глибший зміст формальностям Закону і спонукати людей до виконання Закону не тільки у формальних вчинках, а й мати цей моральний Закон, записаний в кожному людському серці»⁵. Те, про що в проповіді говорить Христос, стосується моралі, а не громадянського законодавства. Як зазначається у Посланні Павла до Римлян, громадянська влада визнається Богом (Рим, 13:1–7), має охороняти суспільство від злочинців. У інтересах суспільства суд повинен дотримуватися правосуддя і прагнути відновлення справедливості. Парадоксальністю свого погляду на закон «око за око» Христос навчає людей нової моралі, основою якої є любов до ближнього.

За Новим Завітом, і вороги стають «ближніми», яких Ісус заповідає любити: «Ви чули, що сказано: Люби свого ближнього, і ненавидь свого ворога. А я вам кажу: Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творить добро тому, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі, що наказує сходити сонцю своєму над злими й добрими, і дощ посилає на праведних і на неправедних. Коли бо ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? І коли ви вітаєте тільки братів своїх, то що ж особливого робите? Чи й поганине чинять так? Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний!» (Мт. 5:43–48). Відтак тематично пов'язане з поняттям «війна» слово «ворог», а з ним і «ворожнеча» також переосмислено в Новому Завіті. У ті часи ця думка здавалася надзвичайно парадоксальною, особливо для людей, вихованих на істинах Старого Завіту. Проте саме ця ідея пізніше стала основою та підґрунтям для встановлення миру між народами і появи новітніх систем колективної міжнародної безпеки.

Ненависть до ворогів не була в Старому Завіті необхідним постулатом для виконання, але, як засвідчує текст Біблії, її практикували юдеї по відношенню до ворогів Ізраїлю. В Євангелії від Луки Христос виводить новий принцип: чинити людям так, як хочемо, щоб люди чинили нам. Легко любити людей, які люблять вас і чинять вам добро. Христос «підносить планку» людської моралі, вимагає певного напруження душевних сил для того, щоб любити своїх ворогів, робити добро, позичати, без очікувань

⁵ Геллей Г. Біблійний довідник. Торонто : Всесвітня християнська місія, 1985. С. 433–434.

одержати (Лк. 6:27–36). Ворог «ближнім твоїм» є братом, а тому й на ворога поширюється заклик «не гніватися на свого ближнього».

Ісус переосмислює саму заповідь «не вбий» у такий спосіб, що навіть гнів на брата, погане слово, сказане на брата, прирівнюються до її порушення. Гнів у серці може або вести до вбивства, або сам собі опосередковано є вбивством. Гнів, сварка, розбрат, образа повинні терміново вестися до примирення: «Тому, коли принесеш ти до жертovníка свого дар та тут згадаєш, що брат твій щось має на тебе, то залиши отут дар свій перед жертovníком і піди й примирись насамперед із братом своїм, а тоді повертайся, і приноси свої дари. Зі своїм супротивником швидко мирися, доки з ним на дорозі ще ти...» (Мт. 5:23–25).

Із давньогрецьких військових термінів найчастіше в Новому Завіті вжито слово «πόλεμος» («війна»). Воно трапляється і в синоптичних Євангеліях, у багатьох посланнях і в Об'явленні (разом 16 разів). Найчастіше воно стосується війни як ознаки кінця світу.

Тож у Новому Завіті, на відміну від Старого, слово «війна» майже не вживають у загальноприйнятому значенні. Тут засуджуються будь-яке насильство, гнів та ненависть, бо виводиться новий принцип людського співіснування — возлюби ближнього свого. Поняття боротьби в метафоричному мисленні як боротьби за ідею набуває позитивного забарвлення. Особливим є розширення поняття війни до вселенського протистояння сил Добра і Зла, зіткнення яких передбачено в кінці усіх часів. Боротьба Добра вважалася справедливою й необхідною. У протистоянні Добра Злу міститься зерно християнської теорії справедливої війни.

Теорія справедливої війни має давню історію, упродовж якої вона змінювала свою сутність і складові компоненти⁶. Її метою було виправдання і обмеження зла війни. Термін «справедлива війна» трапляється ще в праці Аристотеля «Політика» при описанні воєн, які вели греки «в ім'я поширення культури і цивілізації» проти негреків, бо останніх вважали варварами. Насправді причиною цих воєн було поширення політичного та економічного контролю над новими територіями. Римський політик і оратор Марк Тулій Цицерон вважав війну крайнім заходом, до якого слід вдаватися лише в окремих випадках. Він підкреслював: є два методи вирішення гніву — дискусія і застосування сили, що означає насильство або війну.

⁶ Рішар із Тезе. Відкриваючи скарби Писання: біблійні крихти / Пер. з фр. М. Литвин, Д. Каратеев. Київ: Дух і Літера, 2023. 160 с.

Війна справедлива тільки тоді, якщо вона ведеться для відновлення втрачених цінностей, опору поневоленню або як виконання священних обов'язків перед ближніми. Цицерон перераховував умови і правила, виконання яких є обов'язковими для ведення війни. Перед початком війни треба подати офіційну вимогу, за виконання якої ворог може уникнути війни, та попередження про можливий початок війни. Лише після попередження слід формально оголосити війну.

Звернення до біблійного розуміння війни спричинене тим, що на біблійні істини посилаються для виправдання війни як агресор, так і жертва агресії. Росіяни (зокрема Російська православна церква) активно використовують Біблію для переконання себе й світу, що війна, яку вони ведуть, є справедливою, тим начебто вони рятують людство від гріха, від впадання в гріх⁷. Просувають меседж, що війна — кара українцям за гріх розділення, ересі, за «відпад» від «Московського Патріархату». Відтак російсько-українська війна вигостила завдання: відрізнити біблійне бачення війни від його інтерпретацій агресором, увиразнити розбіжність між правдами Святого Письма та наративами ворожої пропаганди.

⁷ Ахутін А. Війна і інтелект / Пер. з рос. А. Бондаренка. Київ : Дух і Літера, 2023. 152 с.

РОЛЬ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Війна стала особистим та суспільним викликом для української ідентичності, як національної, так і релігійної. Природний плин самовизначення українця як особи і народу як спільноти перерваний історичними подіями початку 21 ст. Три революції, незаконна «анексія» Криму, Антитерористична операція на сході України — Операція Об'єднаних сил далі (АТО — ООС) на Донеччині та Луганщині, окупація українських земель, повномасштабна війна, масова міграція — усе це круто змінило закономірні процеси ідентифікації. Вони шалено прискорилися. Навіть для тих, хто нібито вже визначилися, цей процес набув конкретніших і чіткіших рис. А для тих людей, які досі «застрягли» в історичній радянщині й не хочуть рушити від не такого вже й ситого, але «корита», потреба самовизначення перетворилася на трагедію. Мільйони українців опинилися між жорнами різних епох. Війна запитала: на чиєму ти боці, до кого прихилився, на кого і що чекаєш? Серед військовослужбовців відсоток таких «ждунів» якнайменший, але вони теж є, бо мобілізація не питає про твою національну ідентичність чи релігійну належність, які у тебе політичні погляди чи мотивація. Армія, яка покликана захищати державу, батьківщину, Український світ від навали «руського мира» і мракобісся православної ересі Російської православної церкви (далі — РПЦ), домінантно впливає на ідентичність вояків. Велику допомогу у національному і релігійному самовизначенні військовослужбовців надають Церкви, релігійні організації, які опікуються своїми вірними.

Про роль релігії та церкви в ідентифікації українських військовослужбовців наразі немає жодного фокусного дослідження. Про його нагальність усе частіше задумуються науковці, яким бракує конкретного матеріалу, що став би підставовим для певних узагальнень чи попередніх висновків. Окремі аспекти трансформацій релігійності воїнів під час і під впливом війни вже обговорюють в експертних колах на різноманітних профільних конференціях, семінарах, нарадах. У системному вивченні теми зацікавлені не тільки вчені, Збройні сили України (далі — ЗСУ), дер-

жавні органи влади, а й самі Церкви та релігійні організації. Найбільш розробленою є тема капеланства, його роль і покликання в часи збройної агресії Росії проти України⁸. Тому за відсутності аналітичної літератури, достатньої джерельної бази, даних соціологічного дослідження щодо релігійності українських воїнів ми будемо спиратися на власний досвід включеного спостереження (перебуваючи в одному з підрозділів ЗСУ як військовослужбовець).

На підставі спілкування з капеланами та особовим складом військових частин, проведених інтерв'ю, безпосередньої участі в релігійному житті підрозділу припускаємо, що релігія та церква в часи війни відіграють значно більшу, ніж у мирний період, роль у національному визначенні українців, які служать у лавах ЗСУ. Це пов'язано з неоднорідністю ЗСУ в релігійному та етнічному вимірах. Серед воїнів є представники багатьох національностей, які належать до різних церков і релігій. Нам не вдалося знайти відкриту інформацію про етнорелігійний склад ЗСУ, хоча в армії мають володіти нею, оскільки «розподіл квот конфесійного представництва військових капеланів здійснюється з урахуванням конфесійної приналежності особового складу...» (стаття 9 пункт 2 Закону України «Про службу військового капеланства»)⁹. Певно, деяка первинна інформація збиралася, якщо йдеться про справедливі квоти для релігійних організацій.

Зважаючи на недискримінаційність законодавства України щодо призову до армії за національною чи віросповідною ознаками (обмеження стосується тільки окремих конфесій, перелік яких затверджено ще в

⁸ Sagan O., Ishchuk N. Development of Chaplaincy in Independent Ukraine: Current State and Trends of Development // Occasional Paper on Religion in Eastern Europe. 2020. Vol. 40. Is. 7. P. 69–86. URL: <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/6>; Nedavnya O. The War Actualizes The Appeal to The Sacred, and it Helps // Religious Information Service of Ukraine. 2022. URL: https://risu.ua/en/the-war-actualizes-the-appeal-to-the-sacred-and-it-helps_n133103; Сарган О., Гарат І. Концептуальні питання та етапи становлення військового капеланства у незалежній Україні // Філософська думка. 2023. № 1. С. 59–74. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/issue/view/58>; Лозінський К. Чи є атеїсти в окопах? // Церква і суспільство. 2023. № 2. С. 41–45; Никитенко Л. Особливості душпастирського служіння в час війни // Там само. С. 46–49; Драпогуз М. Сучасні виклики військовому капеланству під час російсько-української війни та шляхи їх вирішення // Мультиверсум. 2023. Вип. 2. Т. 2. С. 144–161; Филипович Г. Російсько-українська війна і конфесійна ідентифікація // Православ'я в Україні. Київ : [б. в.], 2024. С. 63–69. та ін.

⁹ Про службу військового капеланства: Закон України № 1915-IX від 30 листопада 2021 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

1999 р.¹⁰), вважаємо, що переважну більшість в ЗСУ складають православні українці. Саме тому серед військових капеланів, які отримали мандати Державної служби з етнополітики та свободи совісті (далі — ДЕСС) для здійснення своїх повноважень і виконання посадових обов'язків, найбільше священників саме з Православної церкви України (далі — ПЦУ). На думку експертів, капелани ПЦУ в ЗСУ складають близько 80 %. Крім православних, капеланські мандати виготовляли для представників Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), Римо-католицької Церкви (РКЦ), Всеукраїнського союзу церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ), Української Церкви Християн Віри Євангельської (УЦХВЕ), Української Євангельської Церкви (УЄЦ), Ради християнських церков та релігійних організацій «Скинія», Союзу єврейських громад месіанського юдаїзму, Мукачівської греко-католицької єпархії, Духовного управління мусульман України «Умма», Духовного управління мусульман Автономної Республіки Крим (ДУМАРК), Церкви «Перемога», Церкви «Нове Покоління» (за даними ДЕСС). Неофіційно як волонтери в бойових частинах можуть бути представники й інших релігійних організацій, крім Української православної церкви (далі — УПЦ), афілійованої з РПЦ.

В армії служать офіцери і солдати, для яких віра давно стала органічною частиною їхнього не тільки духовного, а й соціального життя. Є люди невіруючі, навіть атеїсти. Є ті, хто сповідує релігію від народження, але з'явилися й ті, хто навернувся зовсім недавно. Є такі, хто добре знає правди своєї віри, глибоко та усвідомлено ставиться до духовного життя, а є й малообізнані, обрядовісні. Усі ці чинники впливають на ідентифікаційні процеси в середовищі військовослужбовців.

Для конфесійно / релігійно визначених воїнів релігія є потужною підтримкою в складних воєнних умовах. Представник своєї релігійної громади (капелан, волонтер, священнослужитель, командир) є зв'язком із родиною, друзями, малою батьківщиною. Ці люди не тільки підтримують, але й

¹⁰ Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю: Адвентисти-реформісти, Адвентисти сьомого дня, Євангельські християни, Євангельські християни-баптисти, Покутники, Свідки Єгови, Харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівнені до них згідно із зареєстрованими статутами), Християни євангельської віри, Товариство Свідомості Крішні). Див. : Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України № 2066 від 10 листопада 1999 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#Text>

зміцнюють віру в Бога, конфесійну totoжність військовослужбовця. Вони є знаками зв'язку з мирним життям, із рідними, традиціями. Ці атрибути пам'яті не дають розчинитися в інобутті війни, сприяють збереженню рідної мови, історичної пам'яті, прабатьківських вірувань, родинних традицій і звичаїв, які завжди поставали основними маркерами нації, мобілізуючи українців на спільну справу.

Узагальнення численних розмов із військовослужбовцями ЗСУ щодо їхньої віросповідності спонукає до висновку, що переважна більшість нинішніх християн у війську утвердилися у вірі чи навіть навернулися вже будучи в лавах ЗСУ під час військових дій.

Кількість вірян серед мобілізованих або добровольців на початках була незначною. Це особливо стосувалося мобілізованих зі східних і центральних регіонів. Навіть ті, хто маніфестував свою віру, зазвичай православну, майже не знали основних молитов і церковних обрядів, зокрема таїнства сповіді чи причастя. Відсутність релігійної літератури, зокрема священних писань і традиції їх читати, також впливало на характер віри, її осмислене сприйняття і практикування. Інакша ситуація склалася в середовищі мобілізованих із західних областей, переважно греко-католиків. Через свою довоєнну воцерковленість вони краще розумілися на основах віри, церковних традиціях, на практиці релігійного життя.

На фронті визначальну роль у релігійному самовизначенні, зокрема і в наверненні, відіграють капелани, які не мають нав'язувати власну конфесійність чи церковність (хоча і повідомляють на запит, до якої конфесії / церкви належать). Особиста зустріч із носієм християнства чи ісламу є важливим моментом для обрання конфесії. З огляду на те, що ідентичність — це феномен, який не тільки свідчить про сталість, але здатний до розвитку і змін, не здивуємося, коли дізнаємося про те, що колишній «просто православний» або «просто християнин» визначитиметься конкретніше або взагалі навернеться до католицизму чи протестантизму.

Капелани не вітають прозелітизм (прагнення навернути якомога більше прихильників — прозелітів — якого-небудь учення; палка відданість новоприйнятому вченню), але при зустрічі з такими випадками, задовольняють духовну потребу людини. Таких кейсів небагато. Капелани свідчать, що частіше відбувається зміна арелігійного чи навіть антирелігійного світогляду на якусь форму християнства чи ісламу. Доводиться їм працювати і з носіями т. з. язичницьких переконань, яких чимало у військових

підрозділах, де популярні дохристиянські військові символи. І це не тільки специфічні вірування, а й релігійно-магічні практики, що спрямовані на досягнення успішних результатів у воєнній та військовій діяльності, як-от допомогу в битвах, захист від ворогів, здобуття воєнної перемоги (амулет, зображення символів, ритуали, вітання, вигуки, тату, пісні тощо). Воїни обирають нехристиянство через свій попередній арелігійний досвід чи розчарування в захисній силі традиційного християнського Бога. Сучасні магічні ритуали, які використовують українські воїни під час прийняття воїна до складу підрозділу (своєрідна ініціація), чи нехристиянський обряд поховання є частиною традиції світових військових культів, спрямованих на те, щоб «захистити від ворогів або ж здійснити смертоносний вплив на супротивників»¹¹.

У релігійному самовизначенні особистості ми вбачаємо логічне завершення процесу досягнення людиною своєї ідентичності. Релігійний досвід завжди пов'язаний зі щоденним біографічним досвідом. Релігія покликана об'єднувати людей, сприяти повноцінній груповій ідентичності, що забезпечує тяглу наступність поколінь та надає молоді продуктивні ціннісні орієнтири для формування персональної ідентичності. Від останньої залежить і колективна ідентичність. Чим більше у війську буде релігійно визначених осіб, тим міцнішою буде колективна ідентичність, яка виступає формою надідентичності та ґрунтується на системі ідеології.

Незважаючи на те, що релігія й досі диференціює українців у ЗСУ за конфесійною ознакою, в умовах війни вона відіграє значно важливішу роль, ніж у мирному житті. Жодна церква не стала та й не могла стати єдиним етноконсолідуючим чинником в українському поліконфесійному полі. Тут не йдеться про одну церкву чи одну релігію, а про кооперацію, партнерство різних релігійних організацій, які нині на фронті утверджують національну і громадянську totoжність українців. Усі вони культивують патріотизм, глибоку любов і повагу до своєї Батьківщини, її цінність як країни демократичних традицій, поглиблюють знання про її справжню історію, національну символіку, українську мову, героїчний чин ЗСУ. Капелани плекають релігійну духовність, наголошують на важливості солдатського братерства, мужності, солідарності. Під час проведення богослужінь, релігійних обрядодій, просто у спілкуванні з бійцями, вони

¹¹ Базик Д. Військові культу // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Військові_культи

нагадують українським війнам про доленосні історичні події та визначні постаті — духовні й світські, що об'єднують народ, країну.

Показовим тут є «Военно-історичний календар сил територіальної оборони ЗСУ» на 2024 р., підготовлений і виданий групою військово-історичної роботи військово-наукового відділу штабу Командування Сил територіальної оборони (ТрО) ЗСУ. Це приклад міжконфесійної співпраці релігійних громад України, які об'єднали зусилля задля утвердження загальнолюдських цінностей і задоволення духовних та інтелектуальних потреб не тільки військовослужбовців, але й усього цивільного населення.

Значну частину календаря присвячено діяльності капеланів, які намагаються не допустити «випадіння» воїнів із колишнього життя, підтримують зв'язок із рідними, сусідами, усіляко налагоджують соціальні контакти. Крім того, релігійні організації, капелани є джерелом не тільки релігійних, але й світських новин. Тобто роль капелана виходить за межі його посадових обов'язків, які визначені відповідним законом про військове капеланство (див.: Розділ 1, стаття 1, пункти 5, 6, 8, 12)¹².

На війні під впливом різних обставин об'єктивного і суб'єктивного характеру формується новий феномен, який можна позначити умовним терміном «військова / воєнна релігійна ідентичність», що мета конфесійно об'єднує християн, мусульман, юдеїв та інших вірян, для яких важливим є не так церковна належність, як питома віросповідність. У новій реальності, такий відмінний від мирної доби, коли був час порефлексувати та з'ясувати природу і суть своєї віри (усвідомлена релігійна самототожність і належність до певної традиції), значно важливішим для українців на фронті, у принципово іншій екзистенційній і буттєвій ситуації, є визнання «Бог є» і «Я вірю в Нього».

На війні чимало людей, які так і не увірували в Бога. Тому, міркуючи про типологію релігійної ідентичності військовослужбовців, можемо погодитися із уже відомими градаціями¹³, увівши при цьому певні хронологічні, соціально-культурні, мотиваційні, вікові та конфесійні ознаки. Так, відомо, що саме війна розділила / поляризувала православну ідентичність

¹² Про службу військового капеланства: Закон України № 1915-IX від 30 листопада 2021 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

¹³ Кулагіна-Стадніченко Г. Форми прояву індивідуальної релігійності та їх типологізація в контексті православ'я // Українське релігієзнавство. 2015. № 76. С. 148–158. URL: <https://uars.info/index.php/uars/article/view/607>

українців, коли важливими чинниками розділення постало не віровчення, не обряд, а проросійські політичні преференції керівництва УПЦ, сліпе підпорядкування пересічних вірян священничому авторитету. Етнорелігійна ідентичність військовослужбовців визначається не так конфесійністю, як патріотизмом, розумінням того, що і як сьогодні потрібно захищати, хто є братами — і не так за вірою, як за своєю громадянською позицією. Оголошена Росією боротьба з «розкольниками» та «уніатами», «ісламістами» та протестантськими «сектами», артикуляція політики «денацифікації» як мети вторгнення стали тим викликом, на який український християнин, і мусульманин, і єврей, і язичник та й загалом усі віруючі та невіруючі українці відповіли солідарно, — боронити свій Український (не так етнічний, як громадянський) світ від навали варварів під знаменами «руського міра». У т. з. силовому відродженні «святої Русі» беруть участь і татари, які ту Русь завалили, і буряти, які гадки не мають, де та Русь розташована, і кавказькі народи, обдурені імперським наративом «сильної Росії» і приналежністю до «руських». Та замість очікуваного розвалу України у роздорі національної ворожнечі або релігійного плюралізму Росія отримала усвідомлену єдність тих, хто розуміє свою місію, і не тільки щодо майбутнього України, а й всієї Європи.

На війні не ведуть розмов про різноконфесійність чи етнічну неоднорідність українців як про чинники, що викликають у військовослужбовців незадоволення, незгоду, песимізм. Етнічну і релігійну багатоманітність, що стали нормою для демократичної України з 1991 р., українці сприймають як благодатну даність, подарунок Бога, який об'єднав громадян для виконання надзавдання у боротьбі зі світовим злом — російським тоталітарним режимом. Воїнів тривожить байдужість Української держави і українського суспільства до свого війська, до різновекторної орієнтації українських громадян у ситуації війни: хтось тотально занурений у події війни, а для когось ця війна і досі — на периферії їхньої свідомості.

Майже всі релігійні організації єдині в своєму проукраїнському настрої, розуміючи, що незалежна Україна — це гарантія їхнього існування. Війна об'єднала вірян і конфесійні структури православних, греко- і римо-католиків, протестантів і євреїв, мусульман та інших віруючих та невіруючих, діяльність яких зорієнтована на перемогу, розвиток релігійного порозуміння та недопущення ескалації міжцерковних конфліктів.

Релігія і Церкви покликані посилити українську ідентичність. На основі аналізу діяльності Церков, спрямованої на успішну самоідентифікацію українських воїнів, висновуємо про те, що їхні зусилля сприятимуть збереженню українськості українства, важливими індикаторами якої постають традиції та звичаї, мова та історична пам'ять, релігійні інституції. Релігійність військовослужбовців, яка постійно знаходиться перед викликами змін, що тягне війна в епоху глобалізації, секуляризації, десакралізації життя українців, є маркером національного самоототожнення. Самозбереження українців загалом і тих, хто нині виборює їхню свободу та незалежність, залежить від здатності українських релігійних організацій і церков адекватно відповісти на посталі виклики і подолати наявні проблеми.

ІНДИКАТОРИ ЕФЕКТИВНОСТІ РОБОТИ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНА В ПІДРОЗДІЛАХ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕФЕКТИВНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОГО КАПЕЛАНСТВА

Однією з усвідомлених проблем принципів сучасної моделі Служби військового капеланства (далі — СВК) є проблема «співвідношення між декларованою організацією діяльності, правами та обов'язками капеланів і безпосередньою реальною практикою капеланського служіння»¹⁴. Досвід впровадження принципів діяльності СВК у бойових підрозділах виявляє системні обмеження спроможностей військових капеланів у духовно-моральному вихованні, яке є складовою бойової та морально-психологічної підготовки військовослужбовців.

Метою дослідження є пошук розширення можливостей військового капелана в підрозділі і надання пропозиції для їхнього впровадження в СВК. Із одного боку, розширення можливостей військового капелана дасть змогу військовим капеланам впливати на впровадження цінності людського життя і добробуту солдата в принципи військового управління. З іншого боку, артикулювання можливостей роботи військового капелана в підрозділі дає змогу сформулювати напрям підготовки, рівень вимог при підготовці військових капеланів і командирів підрозділів у закладах військової та духовної освіти.

Актуальність створення, розвитку та існування інституту військового капеланства у Збройних силах України в різних аспектах розглядали вітчизняні науковці Л. Непіпенко, С. Здіорук, Л. Владиченко, О. Гарат та інші. В аспекті правового моделювання впровадження СВК в Україні розглядав В. Войналович. Фундаментальні дослідження історичного шляху становлення військового капеланства в Україні належать О. Сагану. Дослідження теми внутрішнього менеджменту СВК проводили науковці Т. Калениченко, Р. Коханчук¹⁵. Водночас науково-практичного матеріалу, який торкається проблеми внутрішнього менеджменту СВК, критично не достатньо

¹⁴ Непіпенко Л. Військове капеланство в незалежній Україні: поступ власної моделі // Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії. 2022. Вип. 43. С. 126–138.

¹⁵ Калениченко Т., Коханчук Р. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. 2-ге вид., розшир. і допов. Київ : Маханаим Принт, 2017. 64 с.

для розвитку методик діяльності та розвитку нового для України суспільно-військового інституту СВК.

Аналізуючи інституційне формування СВК, О. Каплій визначає, що в основі його створення — принцип «формування та підтримання належного морально-психологічного стану та високого морального духу військових формувань України»¹⁶. Цей принцип корелюється із закордонним досвідом-візією корпусу військових капеланів Збройних сил США: «Армійський Капеланський Корпус до 2029 р. буде готовий будувати духовну готовність армії через турботу про солдат, їхні родини та цивільних співробітників в армії, через увесь спектр конфлікту» (англ. «The Army Chaplain Corps of 2029 will be ready to build Army spiritual readiness by caring for soldiers, their families, and army Civilians, across the full spectrum of conflict»)¹⁷.

Згідно з основними регулюючими законодавчими документами України про СВК (а це Закон України «Про службу військового капеланства»¹⁸ і «Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах України»¹⁹) завданням військового капелана є задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців. До цього завдання військового капелана Законом додається низка основних напрямів діяльності: релігійно-освітня робота, душпастирська опіка військовослужбовців та членів їхніх сімей, соціально-доброчинна діяльність. Підзаконних актів чи методик, які б створювали зв'язок між наведеними основними напрямами та ідеєю «формування та підтримання належного морально-психологічного стану та високого морального духу військових формувань України», не існує. Водночас у «Положеннях про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах України» є завдання військового капелана з «виховання військовослужбовців на основі

¹⁶ Каплій О. В. Конституційно-правовий статус військових капеланів в Україні // Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 3. С. 30–35.

¹⁷ The Army Chaplain Corps Vision // Military Association of Atheists and Freethinkers Providing. URL: <https://militaryatheists.org/news/wp-content/uploads/Army-Chaplain-Corps-Vision-2029-20190301.pdf>

¹⁸ Про Службу військового капеланства: Закон України № 1915-IX 30 листопада 2021 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1915-20#Text>

¹⁹ Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах України: Наказ Міністерства оборони України № 685 від 14 грудня 2016 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text>

морального і духовного потенціалу релігійної та культурної спадщини українського народу», «допомога військовослужбовцям у розвитку їх особистісних та колективних моральних якостей на основі братерства, мужності, хоробрості, відповідальності, поміркованості, стійкості, жертвовності, дисциплінованості, розсудливості»²⁰. Проте відсутність розроблених методик і доведеного до командного складу розуміння цінності роботи військового капелана в правовому полі розпорюють суб'єктність військового капелана як їхнього виконавця. З іншого боку, якщо контроль за ефективністю здійснення основних напрямів діяльності військового капелана здійснюється через систему звітності СВК, то проведення й ефективність заходів із «виховання військовослужбовців» документально виходить за поле зору керівних органів СВК.

Конструктивним вирішенням цієї проблеми пропонується введення в роботу військових капеланів батальйонів системи методичних заходів із визначення чинників зниження морально-мотиваційного стану військовослужбовців та спільної з командирами і сержантами підрозділів профілактичної роботи над усуненням цих чинників.

Отже, по-перше, військовий капелан стає суб'єктом впливу на мотивацію військовослужбовців. По-друге, через актуальні доповіді військового капелана командирів підрозділу виникає система індикації ефективного впливу роботи військового капелана на добробут і мотивацію особового складу.

Теоретична структура системи методичних заходів роботи військових капеланів з визначення чинників зниження морально-мотиваційного стану військовослужбовців може бути обґрунтована системою базових потреб людини:

- потреба безпеки;
- потреба надійної комунікації з оточенням;
- потреба фізіологічних задовольень;
- потреба самореалізації.

Базова потреба людини у безпеці з позиції виконання військовослужбовцем бойових завдань задовольняється насамперед забезпеченням в озброєнні, засобах особистого захисту та навченості. У поле зору військо-

²⁰ Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних силах України: Наказ Міністерства оборони України № 685 від 14 грудня 2016 р. // Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text>

вого капелана повинно потрапляти суб'єктивне розуміння рівня власної безпеки військовослужбовцем. Тобто, турбота військового капелана про безпеку військовослужбовця може стати ключем до розуміння капеланом впевненості військовослужбовця в своїх силах, що впливає на рівень мотивації і морального духу бійця. Таке визначення, з досвіду автора, можна спрямовувати не тільки як індивідуальний підхід. Висловлювання своїх тривог при груповій роботі військового капелана у відділенні допомагає окремим бійцям відрефлексувати схожі тривоги в інших членів підрозділу і попередньо оголосити чинники групової низької мотивації, які були б замовчувані при індивідуальній роботі.

Специфіка виконання бойових завдань та їхнього попереднього планування передбачає подання бойовому підрозділу інформації про проведення операції в такому обсязі, який забезпечить бійцям розуміння поставлених задач і водночас унеможливить виток повної інформації про проведення операції у разі полону. Принцип успішного виконання бойових завдань, визначений Д. Макколі²¹, містить як зрозумілу постановку завдань, умов та ризиків виконання, так і рефлексію бійців на пояснення. Тобто, бійці будуть прагнути максимально забезпечити себе через обізнаність про найближчі можливі події та довіру до каналів комунікації під час виконання бойових завдань. У цьому випадку робота військового капелана буде спрямована на усвідомлення тривог військовослужбовців, які виникають через брак інформації чи недовіру до каналів комунікації під час виконання бойових завдань. Треба зауважити, що даний напрям роботи військового капелана вимагає від нього бути обізнаним у ході та плануванні операції. Оскільки рівень довіри до нього з боку військовослужбовців, під час визначення стану мотивації через рівень поінформованості та комунікації, напряму залежить від залученості військового капелана до планування операцій. До визначення мотивації від якості зовнішньої комунікації бойового підрозділу варто додати в роботу військового капелана також визначення якості внутрішньої комунікації. Як визначив С. Юнгер²², люди, які знаходяться в скруті, вимушені покладатися на оточуючих, які знаходяться у такому ж положенні. Тобто, умови обмеження базових

²¹ McCauley D. H. Values, Ethics, and Mission Command: Trust as a Conscious Act of Force // Canadian Military Journal. 2013. Vol. 13. № 4. P. 17–24.

²² Юнгер С. Плем'я. Про повернення з війни і належність до спільноти / Пер. з англ. О. Корнюшиної. Київ : Наш формат, 2023. 128 с.

потреб створюють цінність суспільства. Для роботи військового капелана в підрозділі це відкриває можливості визначення стану мотивації окремого військовослужбовця через визначення рівня його належності до мікро-соціуму підрозділу.

У кризових умовах, особистість прагне зберегти життя за рахунок самоінтеграції в соціальну систему оточуючого середовища. При цьому рівень власної емоційності та емпатії повинен стримуватися. До профілактичної роботи військового капелана в цьому напрямі важливо додати роботу з підтримки здорового емоційного фону в підрозділі за допомогою бесід, арттерапії, проведення музичних зустрічей.

Забезпечення базових фізіологічних потреб в умовах виконання бойових завдань може мати різний за системністю характер, який залежить від якості впровадження планування логістичного забезпечення продуктами харчування та матеріальними засобами для побуту. Військовий капелан може виконувати функцію монітору якості забезпечення через збір відгуків про нього у бійців.

До базових фізіологічних потреб людини, задоволення яких впливає на дієздатність та мотивацію виконання бойових завдань, належить потреба сну. Порушення режиму фізіологічного відновлення протягом тривалого часу створює потужні психологічні демотиватори і виводить зі строю більшість особового складу²³. Автор доповіді мав особистий досвід дослідження чинників низької мотивації в одній із рот логістичного забезпечення, в якій визначив головний чинник демотивації військовослужбовців — несистемний графік відновлення через сон. У цьому випадку військовий капелан також може проводити моніторинг режиму відпочинку в підрозділах для попередження розвитку вигорання та формування синдрому хронічної втоми.

Найскладніша за структурою усвідомлення та шляхами задоволення базова потреба особистості — це потреба самореалізації. В умовах підвищених ризиків для життя (тобто обмеження у задоволенні більш примітивних потреб людини), самореалізація набуває ще складнішої структури, і особистість входить в зону ризику деградування через відсутність самореалізації²⁴. Зниженню мотивації до виконання бойових завдань через

²³ Блінов О. А. Психологія бойової психічної травми. Київ : Талком, 2016. 246 с.

²⁴ Франкл В. Сказать жизни «Да»: психолог в концлагере. Москва : Смысл, 2007. 173 с.

втрату самоідентифікації особистості як чоловіка / жінки, батька / матері, побратима / посестри, громадянина / громадянки, захисника / захисниці військовий капелан може протидіяти через індивідуальний соціопсихологічний супровід військовослужбовців. Виконуючи функцію ментора, який допомагає бійцю переоцінити себе у мінливому середовищі та правильно визначити життєві орієнтири, військовий капелан може попередити ослаблення як особистої, так і групової мотивації. Також, визначивши проблему самореалізації особистості, військовий капелан може клопотати перед командиром підрозділу про потребу вживання певних заходів чи дій, які сприятимуть реалізації особистості військовослужбовця.

Індикаторами ефективності роботи військового капелана в батальйоні є такі документи:

- актуальні доповіді військового капелана командирів підрозділу про самоусвідомлення військовослужбовцями рівня своєї бойової підготовки та забезпечення їх матеріальними засобами ураження і захисту;

- присутність військового капелана на бойових тренуваннях як морально-мотиваційного ментора військовослужбовців та наступна доповідь командирів підрозділу про колективну оцінку військовослужбовцями проведених навчань;

- актуальні системні доповіді військового капелана про морально-психологічний мікроклімат у підрозділах на рівні відділень;

- актуальні ситуативні доповіді військового капелана командирів підрозділу про морально-мотиваційний стан військовослужбовців перед виконанням бойового завдання та рівень їх довіри до каналів бойової комунікації;

- розпорядчі документи та накази з бойового планування за участі військового капелана;

- актуальні доповіді військового капелана командирів підрозділу та СВК бригади про проведення бесід з особовим складом на тему визначення рівня внутрішньої комунікації та довіри в підрозділі;

- актуальні доповіді військового капелана командирів підрозділу та СВК бригади про проведення сеансів арттерапії, музичних зустрічей із метою підтримки належного емоційного мікроклімату всередині підрозділу;

- актуальні системні доповіді військового капелана командирів підрозділу про рівень задоволення військовослужбовців харчовим, медичним та речовим забезпеченням;

- актуальні ситуативні доповіді військового капелана командирів підрозділу з проведеним аналізом графіку відпочинку та відновлення в підрозділі та його вплив на мотивацію бійців до виконання бойових завдань;
- актуальні ситуативні доповіді військового капелана командирів підрозділу про роботу військового капелана з членами родин військовослужбовців та потребу впровадження певних дій чи заходів на підтримку самореалізації військовослужбовців в родинних, суспільних чи громадянських ролях;
- включення в плани та звіти СВК і бригади, зафіксовані в актуальних ситуативних доповідях військового капелана командирів підрозділу, проведення групових бесід на тему формування особистості, захисника і громадянина.

Проаналізувавши регулювальні документи інституту СВК, власний річний досвід роботи автора, доповіді в СВК показали, що існує дефіцит регулюючих інструментів, який знижує ефективність роботи СВК та унеможливує (в деяких аспектах) контроль над роботою військових капеланів. Розглянувши можливості роботи військових капеланів на рівні батальйону, автор запропонував систему індикаторів ефективності їхньої роботи в підрозділах. Впровадження цих пропозицій в практичну діяльність СВК потребуватиме додаткових дискусій та наукових обґрунтувань.

РЕЦЕПЦІЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Від початку російсько-української війни у 2014 р. українська література потужно реалізує себе в контексті художньої рецепції травми війни, яку змушені проживати українці. Після 24.02.2022 р. створення нових текстів — це ретельна робота зі збереження досвіду та пам'яті. Актуальність матеріалу полягає в дослідженні стану сучасної української літератури в умовах війни²⁵.

У тезах проаналізовано інтерв'ю літературознавців (В. Агеєвої, Г. Скороїної, М. Рябченко, І. Славінської) і письменників (Л. Дереша²⁶, С. Жадана, А. Любки, В. Єрмоленка, Т. Прохаська²⁷), які ділилися своїми дослідженнями, спостереженнями і досвідом, отриманими за час російсько-української війни.

Розпочати варто з книжки «Коли говорять гармати... : Антологія української воєнної прози ХХ століття», укладеної літературознавицею В. Агеєвою в 2023 р. Антологія включає в себе тексти, які показують різноманітність тематик і стилів, що відображають досвід війни. Досвід часів Першої світової в українській літературі зафіксований мало, лише окремі твори (зокрема роман «За межами болю» Осипа Турянського) описують тяжке окопне буття. Під час Другої світової війни важливими стали вірші та короткі оповідання українських письменників, які розповсюджували як листівки з літаків над окупованими територіями.

Ю. Шевельов у спогадах писав, що під час війни на окупованих територіях з'явилися книжки, яких не було від 1930-х рр., оскільки частина творів репресованих письменників була захована, врятована або закопана в землю. Коли радянська влада повернулася, знову почалася цензура — і тексти зникли.

²⁵ Воздвиженський К. Війна й українська література. Революційна зміна поколінь // Тексти.org.ua. 2021. URL: <https://texty.org.ua/articles/102766/vijna-j-ukrayinska-literatura-revolucijsna-zmina-pokolin/>

²⁶ Дяченко В. Любо Дереш про літературу під час війни: «Прийшли архетипи боротьби і перемоги» // Суспільне. Культура. 2022. URL: <https://suspilne.media/culture/267411-lubko-deres-pro-literaturu-pid-cas-vijni-prijsli-arhetipi-borotbi-i-peremogi/>

²⁷ «Сучасна українська література є однією із причин цієї війни», — Прохасько // Pravda. 2023. URL: <https://pravda.if.ua/suchasna-ukrayinska-literatura-ye-odniyeyu-iz-prychyn-ctziyeyi-vijny-prohasko/>

Після війни з'явилася тенденція «лакування» історії, де війну показували парадною, героїчною, переможною. Це збереглося до середини 1950-х рр. Заборона твору О. Довженка «Україна в огні» правила за пересторогу письменникам. Цензура була пильною та потужною аж до смерті Й. Сталіна, тому жодного слова правди не могло з'явитися. Унікальним випадком у цьому контексті був роман «Прапороносці» О. Гончара, якому присуджено дві Сталінські премії.

У роки війни в радянській літературі з'явилися патріотичні вірші: «Клятва» М. Бажана, «Україні» та «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Україно моя» А. Малишка та «Я утверждаюсь» П. Тичини. Сучасний письменник С. Жадан, цитує «Клятву» М. Бажана в проєкті «Фокстроти» Мистецького арсеналу, підкреслюючи вагомість цих слів у сучасному контексті.

Проза, що з'явилася у період між 1959 р. та 1967 р., викликала особливий інтерес у В. Агеевої. Цікавою, на думку літературознавиці, були твори, які написав Л. Первомайський. Проте найкращі твори про війну належали дітям, які пережили цей жах на власному досвіді. Зокрема оповідання «Облога» Г. Тютюнника, за словами професорки, є найкращим текстом про Другу світову війну, написаним українською мовою, та присвячене окупованій території та силі слабких²⁸.

За оцінкою журналістки і перекладачки І. Славінської, сучасне мистецьке життя нагадує підйом 1920-х рр., коли українська культура здійснила вагомий прорив у галузі літератури, театру, кінематографа, музики тощо.

В українській літературі є широке розмаїття від «високої поліції» до масових жанрів (детективи, любовні романи, фентезі), а також добре представлена перекладна література.

Важливою особливістю сучасної літератури є впливовість знакових книжкових фестивалів: «Книжковий Арсенал» у м. Києві, «Book Forum» у м. Львові, «Meridian Czernowitz» у м. Чернівцях, а також нових проєктів, зокрема фестивалю «Book Space» у м. Дніпрі та «Книжкової Толоки» у м. Запоріжжі.

У 2016 р. обмеження на ввезення в Україну книг російських видавців позитивно вплинуло на розвиток української видавничої діяльності (до цього понад половину асортименту в українських книгарнях складали саме книжки російських видавництв).

²⁸ Славінська І. Як ми (не) читаємо під час війни // Українська правда. Життя. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/02/5/252697/>

Значною подією в культурній сфері, на думку І. Славінської, стало реформування присудження Національної премії імені Тараса Шевченка (2016)²⁹.

Війна на Сході України привнесла відповідну тематику в літературу. Після 2014 р. в Україні за 10 років видано понад 1000 книжок на воєнну тематику різних жанрів: від романів до коміксів³⁰. Воєнна література стала інструментом рефлексії, самопсихотерапією, джерелом для майбутніх дослідників історії війни³¹.

Системоутворюючими для новітньої української політичної нації стали події Революції гідності та відповідне осмислення в літературній та культурній парадигмах. Так, осмисленню цих подій присвячено книжку «Майдан. Нерозказана історія» (2015) Соні Кошкіної³² (справжнє прізвище — К. Василенко). Авторка вбачала завдання книжки — максимально точно реконструювати події (насамперед, кулуарні), процеси, які були приховані від очей тих, хто мерз на площах, але які безпосередньо вплинули на результат Революції гідності. Водночас зауважимо, що події згаданого періоду потребують подальшого осмислення, рефлексій, поглибленого аналізу вітчизняними митцями.

Творці сучасної української літератури

Варто увиразнити цікаву характеристику сучасного літературно-мистецького простору: серед авторів найпопулярніших книжок про війну є й ті, хто до початку бойових дій не мав глибокого заангажування в літературне ремесло, але їхній доробок знайшов належне поцінування (номіну-

²⁹ Славінська І. Як ми (не) читаємо під час війни // Українська правда. Життя. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/02/5/252697/>

³⁰ Константинова К. Мистецтво часів війни: які значущі українські книжки вийшли з початку повномасштабного вторгнення // Дзеркало тижня. 2022. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/mistetstvo-chasiv-vijni-jaki-znachushchi-ukrajinski-knizhki-vijshli-z-pochatku-rovnomasshtabnoho-vtorhnennja.html>; Семенюта І. Книжки незламності. Двадцять видань, присвячених війні в Україні // Mediasapiens. 2023. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/31437/2023-03-19-knyzhky-nezlamnosti-dvadsyat-vydan-prysvyachenykh-viyni-v-ukraini/>; Топ 9 книг про війну в Україні, які допоможуть зрозуміти реалії українців та російське вторгнення // Visit Ukraine. 2023. URL: <https://visitukraine.today/uk/blog/2198/top-9-knig-pro-viinu-v-ukraini-yaki-dopomozut-zrozumiti-realii-ukrainciv-ta-rosiiske-vtorhnennya>

³¹ Мимрик О. Воєнна література — тепер це і є укрусчлїт // Читомо. 2023. URL: <https://chytomo.com/voienna-literatura-teper-tse-i-ie-ukrsuchlit/>

³² Кошкіна С. Майдан. Нерозказана історія. Київ : Брайт Букс, 2015. 400 с.

вання на престижні премії, призери важливих конкурсів тощо). До таких книжок можна віднести «Сліди на дорозі» В. Ананьєва (Маркуса), яка є першою інтерактивною книгою і розповідає про війну на Сході України, та «Цуцик» В. Запеки. Також слід згадати книжку «Мобілізяка» В. Якушева і про діалогію О. Терещенка «Життя після 16:30». Остання зі зазначених книжок набула популярності й поширення серед військових як мотиваційна (за відсутності обох рук і ока, О. Терещенко пише, тримаючи стилус у протезі).

Ще одна нова категорія — книжки, видані родичами чи близькими загиблих — з їхньою творчістю чи спогадами про них (М. Вітишин «Мій син — кіборг», Т. Матвіїв «Мої думки»).

Окремо варто зазначити книги, написані безпосередніми учасниками бойових дій, військовими кореспондентами та капеланами.

Жанри і форми

Жанри літератури про війну включають документалістику, щоденники, мелодрами, містику, фантастику, артбуки, фотобуки, комікси, поезію, мальовписи тощо³³. Письменник С. Жадан вважає, що сьогодні — час коротких форм: колонок, есеїв, поезії. Короткі форми не знають проблем із доступом до читача — достатньо опублікувати їх у соцмережах³⁴. Воєнна тема присутня і в сучасній драматургії. Наприклад, С. Жадан («Хлібне перемир'я») та А. Курков («Сірі бджоли») написали п'єси про життя «сірої зони», а Н. Ворожбит створила п'єсу «Погані дороги», за мотивами якої створюють театральні вистави, знято однойменний фільм.

Українські письменники, які займаються репортажною літературою (В. Курико, Н. Гуменюк, О. Михед та інші), відзначаються своїми цікавими та різноманітними текстами про події війни та їхні наслідки. Тут варто згадати збірку репортажів журналістів видання «Reporters» від видавництва «Лабораторія» — «77 днів лютого. Україна між двома символічними датами російської ідеології війни».

Поезія та проза стають не лише засобами вираження емоцій, але й історичними документами, які відображають сучасність та події війни.

³³ Рудійко І. Гармати і музи. Як війна змінює літературні жанри? // Український тиждень. 2023. URL: <https://tyzhden.ua/harmaty-i-muzy-iaak-vijna-zminiuiie-literaturni-zhanry/>

³⁴ Кошкіна С. Література часів війни // Український PEN. 2022. URL: <https://pen.org.ua/literatura-chasiv-vijni>

Українська художня проза, незважаючи на світові тенденції, втрачає актуальність у контексті війни. Роман як провідний жанр потребує значно більше часу, ніж окремий вірш, що у військових обставинах стає майже неможливою розкішшю. У військовій прозі увиразнилися твори М. Бре-ста, С. Сайгона, О. Чорної та інших.

Зазначається збільшення кількості репортажів, есеїв, словників, абе-ток та енциклопедій, що створюються для впорядкування сучасного про-стору та відображення емоційного досвіду. Також актуальним став такий жанр, як хроніка («Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р.» та інші).

Відзначається зростання елементів візуальності в сучасних текстах, що свідчить про бажання фіксувати актуальний стан світу через відобра-ження деталей середовища та ілюстрацій (спільна робота С. Жадана і М. Вайсберга «Дорожній щоденник»).

Під впливом війни з'явилися нові літературні голоси, які висловлю-ються через жанр есеїстики, що є найпоширенішим та актуальним серед сучасних українських письменників.

Українська поезія залишається стабільною та активною в контексті повномасштабної війни, що відзначається значною кількістю виданих ан-тологій українських віршів, появою нових поетичних імен та актуалізаці-єю короткої, кондесованої, емоційної форми тексту як найдоречнішої за обставин війни.

Поетичний доробок репрезентують К. Бабкіна, П. Вишебаба, К. Ка-литко, М. Кіяновська, Г. Крук, Л. Якимчук, М. Савка, та ін.

Запит на твори, пов'язані з рецепцією війни, набули затребуваності чи-тачів, що зумовило появу нових напрямів у літературі, таких як література про війну для дітей та теми, пов'язані з травмами та реакцією на війну³⁵.

Письменники і війна

Письменник та перекладач А. Любка говорить про зміну ролі колег в Україні після 2014 р., а надто після широкомасштабного вторгнення. Пись-менники та літератори активно включилися до різних аспектів боротьби з агресією. Частина з них, як А. Чех, А. Чапай, Я. Чорногуз («Як вигинається воєнне коло»), Б. Гуменюк, С. Пантюк, Б. Коломійчук, О. Михед і брати

³⁵ Книжка як медитація: що читати під час війни? // Освіторія. URL: <https://osvitoria.media/experience/knyzhka-yak-medytatsiya-shho-chytaty-pid-chas-vijny/>

Капранови, приєдналися до Збройних сил України, деякі з них пишуть про свої враження та досвід у текстах, які можна читати навіть у соціальних мережах. Інші, такі як С. Жадан, Є. Завалій та К. Калитко, зосередилися на волонтерській діяльності, збираючи кошти і необхідні речі для війська, а також координуючи рух гуманітарних вантажів на схід і південь країни. Десятки інших українських письменників у цей час написали безліч якісних текстів для західних медіа, надали десятки важливих інтерв'ю та провели переклади сотень актуальних сторінок з української на інші мови та навпаки³⁶.

Українські письменники з досвідом світової слави (С. Жадан, А. Курков, Л. Якимчук, О. Забужко та Ю. Андрухович) відзначаються активною участю у міжнародних подіях і заходах, що сприяє популяризації української літератури. Ті, хто напередодні повномасштабного вторгнення говорили про існування російської літератури в Україні і / або писали російською мовою, висловилися проти злочинної агресії В. Путіна і підтримують Україну.

Надзвичайно щемлива тема — письменники, які загинули внаслідок російсько-української війни: В. Амеліна, В. Вакуленко, Г. Бабіч, Є. Баль, Б. Слющинський, Н. Харакоз, І. Цвіла та інші³⁷. Деякі митці піддавалися катуванню на окупованих територіях, деякі загинули внаслідок ракетного обстрілу чи за інших обставин. На жаль, це далеко неповний перелік поетів та прозаїків, які загинули через російське вторгнення. Їх уже охрестили новим «розстріляним відродженням», за аналогією із плеядою талановитих українців 1920–1930-х рр., які були знищені сталінськими репресіями.

Видавництва, громадські об'єднання, клуби тощо

Українська книгарня «Видавництва Старого Лева» у Львові першою відновила роботу в 2022 р., після двох тижнів від початку повномасштабної війни.

Мережа книгарень «Є» оголосила про відновлення роботи десятка книгарень у західноукраїнських містах на третій тиждень війни.

³⁶ Любка А. Війна — не час для літератури // Dwutygodnik.com. 2022. URL: <https://www.dwutygodnik.com/artukul/9997-Війна-не-час-для-літератури.html>

³⁷ В Україні склали перелік письменників і перекладачів, які загинули через війну // Район культура. 2023. URL: <https://kultura.rayon.in.ua/news/657060-v-ukraini-sklali-perelik-pismennikov-i-perekladachiv-yaki-zaginuli-cherez-viynu>

ПЕН (культурна і правозахисна громадська організація, що об'єднує українських журналістів, письменників, науковців, видавців, перекладачів, правозахисників; є одним із 146 національних центрів Міжнародного ПЕН) здійснює кілька великих міжнародних проєктів, включаючи публікації есеїв українських літераторів у провідних виданнях світу. Проводить серію відеозустрічей між відомими українськими та закордонними письменниками, зокрема Нобелівськими лауреатами.

В. Єрмоленко, письменник, президент українського ПЕН, у червні 2023 р. згадував про діяльність ініціативи «Голос війни: школа публіцистики для ветеранів АТО», створену в 2017 р. Вона мала на меті організацію зустрічей учасників бойових дій на Донбасі з письменниками, а також публікацію їхніх текстів у збірці «Голос війни: історії ветеранів»³⁸.

Теми, проблематика й образи

Поезія та проза в період війни в Україні стають не тільки засобами вираження настроїв, але й символами сили, боротьби та перемоги, що сприяє переосмисленню українського літературного образу.

Дослідники та дослідниці відзначають еволюцію образу України в літературі від 2014 р., коли панували настрої жалю та розгубленості, до сучасного образу, який відображає справжній воїнський дух і готовність до боротьби.

Літературні твори про травми, біль евакуації та втрати не лише відтворюють жорстокі реалії війни, але й підкреслюють силу та стійкість людей, які готові до боротьби.

До 24.02.2022 р. йшлося переважно про ветеранську та волонтерську прозу. Після повномасштабного вторгнення тема російсько-української війни стала однією з наріжних для всієї української літератури. Її досліджують Г. Скоріна та М. Рябченко³⁹.

Видання книг про війну для дітей також зросло, демонструючи більшу увагу до цієї теми в сучасній літературі.

³⁸ Прокопенко І. Література під час війни — це й обов'язок, і святотатство водночас // Gazeta.ua. 2023. URL: https://gazeta.ua/articles/culture-journal/_literatura-pid-chas-vijni-ce-j-obovязok-i-svyatotatstvo-vodnochas/1145398

³⁹ Мимрик О. Воєнна література — тепер це і є укрусчліт // Читомо. 2023. URL: <https://chytomo.com/voienna-literatura-teper-tse-i-ie-ukruschlit/>

Однією з найважливіших тем стало життя на прифронтовій території. Наприклад, роман «Доця» Т. Горіха Зерня отримав Національну премію імені Тараса Шевченка в 2022 р. за опис перших місяців окупації Донецька. Також варто згадати збірку статей С. Асеева «В Ізоляції» та «Світлий шлях» (про досвід полону в катівні «Ізоляція»), роман «Смерть Лева Сесіла мала сенс» науковиці та вимушеної переселенки О. Стяжкіної.

Книга «Дівчата зрізають коси» Є. Подобної відображає спогади 25 жінок-воєнок, які брали участь у російсько-українській війні у складі Збройних сил України та добровольчих підрозділів у 2014–2018 рр. як стрільки, кулеметниці, медики, мінометниці, снайперки та інші.

Літературні тексти, які з'являються під час війни, часто мають намір окреслити проблему «тут і тепер», замість намагання охопити значний пласт інформації та ідей, вибудувати вагомий наратив тощо.

Українська література у світі

Українськими письменниками цікавляться у світі, що оприсутнюється у великому потоці публікацій, включаючи есеї та поезії, які були відзначені різними преміями закордоном. Це зацікавлення у світі перевищує подібні явища в інші періоди, включаючи часи революцій.

Письменники разом із іншими діячами культури говорять про Україну, висвітлюють події в країні, історію та сучасність, що є частиною великої хвилі в Європі та Америці.

Отже, українська література набула підвищеного інтересу в часи війни. Сучасне покоління шукає те, на що можна спиратися та що може заповнити пустку в серці під час стресових переживань.

Тексти письменників, які розповідають про Україну та її цивілізацію, відзначаються реалістичним описом сучасного українського життя, а також захищають її цінності та традиції.

Популярність української літератури зросла з 2014 р., спричинивши збільшення попиту на перепрочитання української історії та класичної літератури.

Інтерес до української літератури включає не лише сучасних авторів, але й класиків 20 ст., розстріляного відродження та українських модерністів (наприклад, Р. Мокрик «Бунт проти імперії: українські шістдесятники»).

Сучасна українська література сприяла формуванню української ідентичності, що є однією з причин війни, оскільки вона спонукала до усвідомлення власної культурної самостійності.

Літературна ідентичність, яка виявилася міцною та автономною, стала об'єктом дослідження та підтримки в складних умовах сучасної війни.

Війна в Україні стала каталізатором для нового покоління письменників і поетів, які змушені були переосмислити свій життєвий досвід через радикальні зміни умов життя.

Під час війни література втрачає свою первісну функцію, оскільки люди фокусуються на виживанні та захисті, а не на читанні.

Вивчення літературних проєктів і нових книг українських авторів на фестивалях є показником підвищеного інтересу громадян до літератури в контексті війни, що свідчить про поступове відродження книговидавничої та письменницької сфери.

Війна стимулює необхідність діяти швидко, що впливає на творчість письменників, спонукаючи їх писати максимально швидко прозу та публіцистику.

Досвід звільнених українських територій може стати важливим матеріалом для майбутньої воєнної прози, яку читатимуть наступні покоління як важливий внесок української літератури 21 ст.

ХУДОЖНИКИ Й ВІЙНА: ПОВСЯКДЕННЯ КИЇВСЬКОГО МИСТЕЦЬКОГО КОЛА ПІСЛЯ ПОЧАТКУ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

За словами «повсякдення художників» постають сценки з паризького життя, адже цю тему — повсякденне життя митців — зробив популярною французький журналіст і письменник Жан-Поль Креспель у книжках, присвячених художникам, які жили й працювали у Парижі в останню третину 19 — першу третину 20 ст.⁴⁰ Попри особисті драми членів паризького мистецької спільноти, попри навіть Першу світову війну, ці науково-популярні праці розповідають здебільшого про мирне життя з його «маленькими» турботами. Повсякденне життя київських художників після початку повномасштабного вторгнення Росії далеке від безтурботності, тому наша розвідка «зафарбована» у темні кольори.

Студії повсякденного — широке дослідницьке поле, яке охоплює різні сторони людського існування: побут, працю, відпочинок, навчання, моду, споживання їжі та багато іншого. Воєнне повсякдення українців, представників певних професійних спільнот (зокрема під час Другої світової війни) вже ставало об'єктом вивчення для істориків, наприклад, Олени Корзун⁴¹ і Віталія Гедза⁴². Новітні випробування пропонують новий матеріал, до того ж уперше ми розглядаємо повсякдення сучасних художників.

Революції та війни «через призму сприйняття людьми “нештатних” ситуацій та пошуку засобів їхнього подолання» дають дослідникам повсякденності широкий регістр «явищ і процесів на всіх рівнях та в усіх

⁴⁰ Crespelle J.-P. *La Vie quotidienne à Montparnasse à la Grande Époque: 1905–1930*. Paris : Hachette littérature, 1976. 203 p.; Crespelle J.-P. *La vie quotidienne a Montmartre au temps de Picasso, 1900–1910*. Paris : Hachette littérature, 1978. 286 p.; Crespelle J.-P. *La vie quotidienne des impressionnistes: 1863–1883*. Paris : Hachette littérature, 1981. 279 p.

⁴¹ Корзун О. В. Повсякденність Другої світової війни очима вчених-аграріїв // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел : збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол.: О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароева. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 80–87.

⁴² Гедз В. Музеї Києва під час нацистської окупації // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р., м. Переяслав-Хмельницький / Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2010. С. 153–155.

сферах життєдіяльності, а також відповідних реакцій на них»⁴³. Це періоди фізичних і моральних потрясінь, нестабільності, невпевненості у завтрашньому дні, страху, нервової напруги; зникають «зони комфорту», приватні території, на яких можна сховатися від дискомфортного зовнішнього впливу; воєнний стан пронизує всі сфери буття; рвуться старі (але й будуть нові) соціальні зв'язки, ревізії підлягають життєві цінності; змінюється побут. Дослідження феномена війни в антропологічному вимірі дозволяє побачити всю «палітру людських реакцій, переживань, мотиваційних імпульсів, а також моделей поведінки і життєвих практик в умовах, що суттєво відрізняються від мирного часу»⁴⁴.

Вибір київського мистецького кола як об'єкта дослідження обумовлений тим, що у Києві сконцентровано найбільшу кількість художників, выставкових просторів і глядачів, тому є багатий фактографічний матеріал. Що стосується методології дослідження повсякденності художників після початку великої війни, — тобто періоду, який ще не став минулим, — тут потрібно особливу увагу приділити інтерв'юванню та опитуванню, звернутися до «персональних текстів», записів у соцмережах, аналізувати публікації у засобах масової інформації (ЗМІ).

Поставивши за мету дослідити антропологічний вимір воєнної доби на матеріалі мистецького повсякдення, ми виділяємо, перш за все, *сферу професійної діяльності*, нас цікавить питання впливу російського вторгнення на творчі практики. Тут важливо проаналізувати зміну або повне руйнування звичного робочого ритму в перші тижні вторгнення (коли Київщина була в окупації, а Київ — під загрозою оточення), а потім — його поступове відновлення. По-друге, нас цікавить *особистісний рівень, індивідуальні реакції, перипетії приватного життя*: як художники зі своїми родинами пережили початок повномасштабної війни, що вони відчували, як знаходили виходи зі скрутних обставин, чи довелося / вдалося їм виїхати в евакуацію тощо. По-третє, ми розглядаємо *зміни в інституційній архітектурі* київської мистецької сфери — закриття галерей та музеїв у па-

⁴³ Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 14–15 травня 2010 р., м. Переяслав-Хмельницький / Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький : ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», 2010. С. 11–19.

⁴⁴ Там само.

нічні дні, а пізніше повернення деяких (на жаль, не всіх) закладів до виставково-просвітницької роботи.

24.02.2022 р. життя різко зламалося, зупинилися всі плани. Усе, що до цього дня сприймалося як належне, — творча праця художників у майстернях, активна київська виставкова діяльність зі щотижневими відкриттями нових проєктів, спілкування художників, глядачів, мистецтвознавців (усіх, кого ми вважаємо членами мистецького кола, мистецької спільноти), — раптом перестало існувати. Особливо гостро ця пауза була усвідомлена набагато пізніше, коли відкривалися виставки, що, за гіркою іронією, були заплановані на 24–25 лютого, як, наприклад, проєкти Олексія Сая у «Voloshyn Gallery» або «Alter Ego. Олексій Малих, Гнат Чугай» в «Imagine Point».

Перші дні й тижні нової війни характеризувалися відчуттям руйнування зв'язків, втрати минулого життя — мистецька спільнота просто зникла, розпорошилася. Значна кількість митців та постійних глядачів (тих, кого можна назвати художньою «тусовкою») покинула Київ, і ніхто не знав, чи взагалі доведеться зустрітися, чи не буде місто окупованим. Усі виставкові простори зачинилися, причому деякі з них ще не відновили роботу: Мистецький центр «Шоколадний будинок» (філія Національного музею «Київська картинна галерея»), доступ до якого був заборонений через узяття під підсилену охорону урядового кварталу; «Block A Gallery» — через виїзд галеристки з дітьми в евакуацію... Водночас відбувалася і зміна функцій приміщень галерей, наприклад, розташована у підвалі «Imagine Point» перетворилася на бомбосховище для мешканців п'ятиповерхового будинку, — люди буквально жили серед мистецтва.

В останні дні лютого гостро постала необхідність екзистенційного вибору: виїжджати чи залишатися? Для художників це було важким рішенням, адже доводилося залишати твори, особисті архіви. На жаль, поки що неможливо відповісти мовою цифр, із залученням соціологічних методів, на питання, скільки членів столичного мистецького кола виїхали в евакуацію, а скільки залишилося. Наведемо такі дані — з десяти українських учасниць виставкового проєкту «Hardened. The Ukrainian phenomenon» (Берлін, «G. ART Gallery», весна 2023), які на 24 лютого знаходилися у Києві, залишилися в столиці тільки дві сестри-художниці. Інші виїхали до безпечніших українських міст або за

кордон⁴⁵. Загальну картину від'їзду художників варто розкривати через особисті історії. Наприклад, історію Матвія Вайсберга, який, у супереч власному бажанню, змушений був разом із родиною сісти в автівку та їхати на захід, щоб опинитися в Німеччині у друзів. Його евакуація перетворилася на мистецький акт, адже з вимушеної подорожі Матвій Вайсберг привіз графічний цикл «Дорожній щоденник», у якому особисті переживання трагедії поєдналися з історією світового мистецтва. Уже влітку 2022 цикл показано у м. Києві⁴⁶.

Здається, немає даних про загибель або важкі поранення представників художньої спільноти безпосередньо у Києві під час обстрілів. Проте відомо, що від ракетної атаки на торгово-розважальний центр (ТРЦ) «Retroville» 20 березня постраждала нова квартира художника Антона Логова, в якій, на щастя, родина ще не жила. Цю подію він зобразив на одній з численних робіт — швидкі малюнки невеликого формату в стилістиці плаката стали для Антона Логова щоденником, літописом київських і взагалі українських воєнних подій. Зазначимо, що на невеликі формати та прості матеріали (олівець, акварель тощо) перейшло багато митців, які втратили можливість працювати у майстернях зі звичними матеріалами й форматами, до того ж прагнули швидко реагувати на події.

Деякі члени мистецької спільноти опинилися в окупації на Київщині. Для багатьох фейсбук-друзів мистецтвознавиці, галеристки Оксани Білоус, яка живе у селищі Гостомелі, війна стала реальністю після її постів про те, що їх обстрілюють, повз будинок летять гелікоптери, над аеродромом іде бій. Скоро Оксана Білоус перестала виходити на зв'язок, друзі навіть оголосили її в розшук. Пост «Ми живі» від 26 березня став справжньою сенсацією й викликав понад тисячу реакцій. 33 дні окупації пережив у м. Бучі художник Ігор Прокоф'єв. Побачене під час окупації та відразу після звільнення він зобразив у живописному циклі, який був показаний на виставці «Зупинка “Буча”» у серпні в галереї «Триптих Арт»⁴⁷. У центрі м. Ірпеня, у безпосередній близькості від фронту, під обстрілами, опинилася

⁴⁵ Hardened. The Ukrainian phenomenon : catalog of the exhibition. Berlin : G. ART Gallery, 2023. 72 p.

⁴⁶ Полякова М. Вісімдесят два // Інший Київ. 2022. URL: <https://inkyiv.com.ua/2022/06/visimdesyat-dva/>

⁴⁷ Полякова М. Цивілізаційна пауза // Інший Київ. 2022. URL: <https://inkyiv.com.ua/2022/08/civilizaciyna-pauza/>

художниця по текстилю Оксана Цюпа. Враження від перших двох тижнів вторгнення та виходу з родиною 8 березня через міст у с. Романівці вона втілила у текстильних скульптурах, над якими працювала рік і показала на виставці «Поворот на Ірпін» у серпні 2023 у ЦСМ «Білий Світ»⁴⁸.

Головною особливістю повсякдення художників є їхнє прагнення навіть у найскрутніших обставинах працювати й фіксувати враження засобами мистецтва. Пауза у роботі тривала від кількох днів до кількох тижнів, залежно від обставин, багато хто мимоволі ставив питання, чи потрібно мистецтво під час війни, але, як зрозуміло на відстані в два роки, київські художники не тільки повернулися до творчості, а й доклали зусиль до феноменального розквіту української культури воєнної доби.

Перше після 24 лютого відкриття виставки у Києві відбулося 20 травня в «Білому Світі». Це була надзвичайно емоційна, багатолюдна зустріч членів спільноти, митців і глядачів. «Навіть якби експозиція не була такою ефектною, глядачі, без сумніву, прийшли б просто для того, щоб побачитися, щоб знову відчути себе часткою міської культури, красиво вдягнутися (вишиванки прекрасні!), пообійматися та поділитися своїми пригодами під час війни»⁴⁹. Після такого старту виставкова діяльність уже не припинялася, поступово відкривалися інші галереї та музеї.

Не завадили життю артспільноти й аварійні відключення світла, які розпочалися восени 2022 р. У Національному музеї «Київська картинна галерея», що опинився в епіцентрі ракетного обстрілу 10 жовтня, за забитими фанерою вікнами один за одним відкривалися виставкові проекти. Не одна виставка на різних майданчиках відкрилася або у темряві, з підсвічуванням свічками, ліхтариками або під гудіння компресорів. Виникла навіть особлива естетика цих блекаутних подій — по-своєму красива, попри драматизм ситуації. Зухвалим викликом війні стали відвідування культурних подій відразу після масованих обстрілів — як декларація того, що київська культура жива. Загальнолюдські емоції (страх, розпач, але й гонор, небажання здаватися) поєднувалися з емоціями від сприйняття мистецтва.

Безумовно, київська мистецька сфера зазнала втрат через виїзд художників і художниць за кордон або в інші регіони, через закриття інсти-

⁴⁸ Поворот на Ірпін // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/events/1425898534923867>

⁴⁹ Левкасики на тлі війни // Інший Київ. 2022. URL: <https://inkyiv.com.ua/2022/05/levkasiki-na-tli-viyini/>

туцій, неможливість організувати масштабні проєкти, особливо з іноземними учасниками; через те, що мистецькі твори «загинули» чи були сильно пошкоджені у приватних колекціях на Київщині. Водночас емоційний заряд від пережитого спровокував появу сильних художніх висловлювань, об'єднав спільноту. З перших днів вторгнення представники мистецького кола пішли у територіальну оборону (ТрО), чергували на блокпостах, долучалися до волонтерського руху. Виникла практика продажу творів задля допомоги армії, й ця форма благодійності залишається дуже поширеною.

Різні аспекти повсякденного життя київських художників упродовж 2022 р., про які ми сказали, потребують дослідження задля розуміння цілісної картини того, як конкретна професійна спільнота зреагувала на виклики, що їх поставила гаряча фаза російсько-української війни. Ваги дослідженню додає особливий статус митців як представників творчої інтелігенції України, медіаторів між різними прошарками суспільства, тими людьми, які засобами образотворчого мистецтва фіксують сьогодення для нащадків.

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ МУЗЕЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014–2024)

Збройна агресія Російської Федерації, що розпочалася захопленням Криму 20.02.2014 р. і деяких районів Донецької та Луганської областей й подальше широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну від 24.02.2022 р., призвели до численних людських втрат. Окупація українських земель супроводжується жакливими злочинами проти мирного населення, мародерством, руйнуванням українських міст і сіл, численних пам'яток історії і культури. Знищено і пограбовано десятки музеїв України. Війна зруйнувала багато інших пам'яток нашої історії та культури.

Сучасна війна актуалізувала необхідність дослідження уроків світової та національної історій, різноманітних аспектів формування здорової (нетравматичної) історичної пам'яті, проблем збереження та популяризації музейних колекцій минулого, формування нового музейного наративу. Спільне та об'єктивне уявлення про минуле є основою для згуртування народу, для кристалізації його національної ідентичності. Інструментами цієї політики є музеї як своєрідні матеріальні відображення колективної пам'яті та комунікатори пам'яттєвого наративу суспільства.

Важливе значення у формуванні пам'яттєвого наративу суспільства відіграють військові музеї Збройних сил України. В «Інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України» (Наказ Міністерства оборони України (далі — МОУ) від 10.07.2019 р. № 374) наведено визначення: «Військовий музей — науково-дослідний та культурно-освітній заклад Збройних Сил України, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій воєнної історії з науковою та освітньою метою, залучення особового складу військ (сил) громадян до надбавь національної військової історико-культурної спадщини»⁵⁰.

⁵⁰ Про затвердження інструкції з організації діяльності військових музеїв, музеїв (кімнат) бойових традицій у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України № 374 від 10 липня 2019 р. // Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0864-19#Text>

Проблему функціонування військових музеїв України розглядали у своїх дослідженнях В. Бойко⁵¹, Ю. Бураков і Л. Питльована⁵², В. Карпов⁵³, В. Машталір⁵⁴, Л. Міненко⁵⁵ та інші. У спеціальному тематичному випуску «Военно-історичного вісника», присвяченому військовим музеям, проаналізовано експозицію про сучасну російсько-українську війну в Національному військово-історичному музеї України⁵⁶. Частина дослідників висвітлюють історію створення музеїв вищих військових навчальних закладів, зокрема С. Сегеда та А. Андріяка — колекції Національного університету оборони імені Івана Черняховського в Києві⁵⁷, Ю. Бураков — Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у м. Львові⁵⁸.

Музеологія — наука міждисциплінарна, тому методи властиві різним науковим дисциплінам і запозичені з них. Розуміння методики музейної справи як сукупності методів профільних досліджень довгий час превалювало в дискусіях щодо визнання музеології самостійною наукою. Проте кожна наука, не відмовляючись від можливостей, що надаються використанням методів інших наук (чого неможливо уникнути у процесі інтеграції знання), намагається напрацювати власний метод дослідження. Останнім часом важливим компонентом у розробленні музейних методик стає антропологічний підхід, звернення до мікроісторичних процесів.

⁵¹ Бойко В. П. Українські комбатанти — організатори військово-історичних музеїв // *Historical and Cultural Studies*. 2014. Т. 1. № 1. С. 7–11.

⁵² Burakov Yu., Pytlovana L. Regional Features of Building Museum Exhibitson History of the Modern Russo-Ukrainian War // *Skhid*. 2023. Vol. 5. № 1. P. 16–22.

⁵³ Карпов В. Музейна справа у Збройних Силах України (1996–2006). Київ : ЦМЗСУ, 2017. 96 с.

⁵⁴ Машталір В. В. Культурно-музеезнавчий аспект формування військово-історичних музеїв в Україні // *Питання історії науки і техніки*. 2015. № 4. С. 48–61.

⁵⁵ Міненко Л. М. Становлення і розвиток Національного військово-історичного музею України (1995–2013 рр.) : автореф. дис. доктора філософії. Київ : [б. в.], 2021. 22 с.

⁵⁶ Ільєнко А. Б., Щупік Є. О., Шатілов Є. В. Висвітлення воєнної історії України у експозиції Національного військово-історичного музею // *Военно-історичний вісник НАУО*. 2020. № 4 (38). С. 17–28.

⁵⁷ Сегеда С. П., Андріяка А. М. Військово-історичний музей — реальна частина буття Національного університету оборони імені Івана Черняховського // *Военно-історичний вісник НАУО*. 2020. № 4 (38). С. 5–16.

⁵⁸ Бураков Ю. Музей Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у системі військово-історичної роботи Збройних Сил України // *Военно-історичний вісник НАУО*. 2020. № 4 (38). С. 68–77.

Пропоноване узагальнення має на меті ознайомити громадськість із певним досвідом в організації збереження та популяризації пам'яток історії та культури у військових МОУ, а також проаналізувати процеси трансформації їхньої діяльності на сучасному етапі російсько-української війни.

Витоки вітчизняного військового музейництва пов'язані з історією українського національно-визвольного руху й сягають часів утворення Музею визвольної боротьби України, який функціонував у м. Празі в 1925–1948 рр. (із перервами під час нацистської окупації країни). Його організаторами і будівничими були діячі української військово-політичної еміграції Дмитро Антонович, Антін Яковлів, Іван Горбачевський, Михайло Омелянович-Павленко, Володимир Старосольський, Степан Смаль-Стоцький, Степан Сірополко, Василь Біднов, Євген Вировий, Федір Щербина, Дмитро Дорошенко та інші.

Музей визвольної боротьби України у Празі діяв у формі товариства із фіксованим членством. Його здобутки і проблеми фахово висвітлював часопис «Вісті Музею визвольної боротьби України» (1925–1938). Після Другої світової війни частину фондів цього музею радянські спецслужби вивезли до спецфондів державних і відомчих архівів СРСР.

Місцем збереження та упорядкування військово-історичних пам'яток, пропаганди національних військових традицій став також Музей історико-воєнних пам'яток Наукового товариства імені Т. Шевченка у м. Львові (1936–1939 рр.) за часів перебування Східної Галичини під окупацією Польщі. Ініціаторами створення цього закладу були військові історики — член Союзу визволення України у роки Першої світової війни, співавтор фундаментальної «Історії українського війська» (Львів, 1934) Іван Крип'якевич та старшина Галицької армії Іван Карпинець.

У добу незалежності України у м. Львові відкрито новий Музей визвольної боротьби України, який є філією (відділом) Львівського історичного музею. Його фонди реконструюють літопис Українського війська доби визвольних змагань першої половини 20 ст., насамперед легіону Українських січових стрільців, армій Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки, українських військових формацій періоду Другої світової війни.

Найбільшим військовим музеєм ЗСУ на сучасному етапі є Національний військово-історичний музей України (далі — НВІМУ). Його унікаль-

ність полягає в представлених експозиціях військової справи, що розвивалася на території України від доби бронзи до сьогодення. Роботу над створенням музею розпочали у 1995 р., уже у 1996 р. музей отримав статус головного в системі ЗСУ та був перейменований у Центральний музей ЗСУ. У 2010 р. цей музей отримав статус національного й теперішню назву. Першим директором музею був полковник, нині доктор історичних наук, музеєзнавець Віктор Карпов.

Окрім представленого широкого спектра експозиційної діяльності, НВІМУ займається науково-фондовою роботою, військово-історичною реконструкцією, видавничою справою, пошуково-меморіальною діяльністю, військово-науковим проектуванням і дослідженням проблем військової історії різних регіонів України, організаціями науково-практичних конференцій, популяризацією воєнно-історичної науки та має потужну наукову базу.

У підпорядкуванні головного музею є 5 філій: Музей ракетних військ стратегічного призначення (смт Побузьке, Кіровоградська область), Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки (м. Луцьк), Музей «Герої Дніпра» (м. Івано-Франківськ), Меморіальний комплекс пам'яті Героїв Крут (с. Пам'ятне, Чернігівська область) та Музей важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава).

НВІМУ разом із філіями проводить активну виставкову роботу з висвітлення сучасної російсько-української війни. Так, українській громадськості запам'яталася виставка філії — Музею «Герої Дніпра» під назвою «Неоголошена війна Україні», яка висвітлює російсько-українську війну через призму участі в ній прикарпатських бійців⁵⁹. В експозиції відтворено героїчні факти із фронтового життя непересічних уродженців Прикарпаття, виставлено список загиблих воїнів Івано-Франківської області.

Особливою є виставка цього ж музею під назвою «Перерваний політ». Її створено на вшанування пам'яті загиблого екіпажу гелікоптера Мі-8МТ, який збили російські окупанти 29.05.2014 р. поблизу м. Слов'янська. Центральними експонатами експозиції є особисті речі Героя України, генерал-майора Сергія Кульчицького. Слід зазначити, що, крім нього, у гелікоптері загинули ще 12 осіб, серед яких — 6 прикарпатців, співробітників

⁵⁹ Музей «Героїв Дніпра» // Національний військово-історичний музей України (офіційний сайт). URL: <http://nvimu.com.ua/filii/index/3>

спеціальної роти міліції в Івано-Франківській області. Про усіх представлено біографічні матеріали⁶⁰.

Окрему групу представляють збірки музеїв (музейних кімнат) гарнізонів. Так, важливим осередком музейної роботи у львівському гарнізоні є колекція Воєнно-історичного музею 58-го Будинку офіцерів. Цей музей розташований на території військової частини, яка відома героїчною участю в обороні Луганського аеропорту 2014 р. Згаданий музей є наступником розформованого Музею Прикарпатського військового округу, що існував 1965–1991 рр.⁶¹.

У жовтні 2010 р. урочисто відкрито оновлений музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у м. Львові. Експозиція висвітлює історію сучасної Академії та військових навчальних закладів, які існували раніше на території вищого навчального закладу. Музейну експозицію розміщено на двох поверхах клубу Національної академії. На прилеглий території виставлено зразки військової техніки різних часів. Особливістю є те, що зроблено крок із власне музейних залів до експонування стендів у коридорах і спеціалізованих аудиторіях усіх навчальних корпусів навчального закладу. Вітрини та стенди музею відповідають високому естетичному рівню; їх виготовлено за ескізами львівських художників. Останні зміни у музеї відбулися у 2014–2023 рр. Зокрема йдеться про залу випускників вишу, де основну частину експозицій присвячено офіцерам-випускникам Академії, які беруть участь у російсько-українській війні, нагородженні державними відзнаками.

Специфіку формування фондів і пошукову діяльність музеїв щодо експонатів російсько-української війни визначають сучасні інтернет-технології та віртуальні засоби у представленні минулого. У березні 2022 р. в Україні відкрили перший NFT (англ. non-fungible tokens — невзаємозамінні токени, тобто одиниці обліку в цифровому світі) музей війни, де поєднали блокчейн-технологію, мистецтво та фіксацію історичних фактів, — «Meta History. Museum of War»⁶².

⁶⁰ Тугай М. І. Музейні предмети АТО — ООС та їх експонування у музеї «Героїв Дніпра» // Воєнно-історичний вісник НАУО. 2020. № 4 (38). С. 198.

⁶¹ Паліса С. Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів // Український військовий музей. 2011. № 3. С. 6–11.

⁶² В Україні запустили VR-музей пам'яті війни // Детектор медіа. 2022. URL: <https://ms.detector.media/trendi/post/29519/2022-05-18-v-ukraini-zapustily-vr-muzey-pamyati-viyny/>

Таким чином, військові музеї України накопичили значний досвід у всіх сферах діяльності: науково-дослідній, фондovій, науково-просвітницькій, видавничій. Колективи військових музеїв творчо засвоюють світовий досвід музейної справи, активно працюють над створенням сучасних експозицій, зокрема тих, які висвітлюють героїчну боротьбу українського народу за незалежність проти російських загарбників. Комплектування фондів є центральним завданням для усіх військових музеїв України. Насамперед — це створення відео-і фотоархівів, записів спогадів учасників і очевидців російсько-української війни 2014–2024 рр., збір експонатів в Україні та закордоном. Перед колективами науковців музею стоять завдання завершення оцифрування фондovих збірок, визначення пріоритетів комплектування фондів, активне поповнення колекцій, особливо з історії сучасної російсько-української війни, забезпечення належного зберігання та охорони музейних зібрань.

ПУБЛІЧНІ БІБЛІОТЕКИ: ВИКЛИКИ ТА НАСЛІДКИ ГЛОБАЛЬНОГО ЗЛОЧИНУ

У всі часи, в усіх країнах бібліотеки були і залишаються хранителями культурно-історичного досвіду, національної пам'яті народів, зафіксованих у книжкових колекціях і зібраннях. Саме тому в усі часи, за будь-яких війн бібліотеки ставали мішенями для цілеспрямованого знищення та мародерства. Історія зберігає безліч прикладів від давніх часів (Александрійська бібліотека, Імператорська бібліотека Константинополя, бібліотека Медресе) до сьогодення (Національна бібліотека Великої Британії, Національна бібліотека Іраку, бібліотека Тімбукту Інституту вищих ісламських досліджень і досліджень Ахмета Баби, Національна бібліотека Боснії та Герцоговини)⁶³. А ще — сотні тисяч зовсім невеликих бібліотек, що також стали жертвами бомбардувань, пожеж, пограбувань.

Значних пошкоджень будівель і втрат фондів зазнали й українські бібліотеки різних типів у часи Другої світової війни. Зокрема, Бібліотека Академії наук УРСР (нині — Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського) та Київська міська публічна бібліотека (нині — Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого). За час окупації Києва загарбники вивезли з фондів цих бібліотек сукупно майже 400 тис. унікальних, рідкісних, цінних видань і бібліотечних колекцій⁶⁴.

На жаль, історія нескінченного знищення бібліотек продовжується й нині, під час повномасштабного вторгнення Росії до України. Війна завдає збитків бібліотекам університетів, шкіл, наукових установ, а бібліотекарі змушені відповідати на ті виклики, про які раніше лише читали в книжках. Перевезти під обстрілами на власних автівках чи «кравчучках» цінні видання та оргтехніку, аби сховати їх у надійнішому місті; підготувати книжки до евакуації; «защити» розбиті вікна фанерою; потайки від окупантів передавати читачам книжки; волонтерити; психологічно

⁶³ Leavitt M. United Kingdom Libraries during World War II // SLIS Connecting. 2015. Vol. 4. Is. 1. Article 7. P. 1–8. URL: https://aquila.usm.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1077&context=slis_connecting; Rayward W., Jenkins Chr. Libraries in Times of War, Revolution, and Social Change // Library Trends. 2007. Vol. 55. Is. 3. P. 361–369 URL: https://www.academia.edu/69542490/Libraries_in_times_of_war_revolution_and_social_change

⁶⁴ Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964. Київ : Наукова думка, 2003. 357 с.; Літопис Національної парламентської бібліотеки України : в 4 ч. Київ : ДЗ «НПБ України», 2001. Ч. 2: Березень 1917–1943 р. 184 с.

підтримувати того, хто цього потребує, — такі нові аспекти бібліотечної роботи.

Вочевидь, найскладнішим викликом для бібліотекарів (особливо прифронтових територій) стало руйнування приміщень через регулярні ворожі обстріли. За даними дослідження «Публічні бібліотеки України в умовах російської збройної агресії»⁶⁵, яке з березня 2022 р. проводить Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого, за два роки повномасштабного вторгнення в наші країни повністю зруйновано 131 публічну бібліотеку (серед них — Херсонську обласну універсальну наукову бібліотеку (далі — ОУНБ) імені Олеса Гончара), ще 742 бібліотеки зазнали різного ступеня пошкоджень переважно в Харківській (142), Київській (127), Донецькій (121) та Херсонській (92) областях. На відновлення частково-зруйнованих публічних бібліотек потрібно не менше 100 млн грн. Водночас, 156 бібліотекам уже вдалося відновити роботу за рахунок власних бюджетів територіальних громад, а також зарубіжних грантів, спонсорської і волонтерської допомоги. У тих громадах, де ресурсів не вистачає, віднаходять інші можливості для бібліотечно-інформаційного обслуговування — організовують бібліотечні куточки в сільраді або церкві (Милівська сільська бібліотека, Херсонщина), у модульному будиночку (Олександрівська сільська бібліотека, Херсонщина), у приміщенні іншої бібліотеки на території громади (Центральна дитяча бібліотека Нікопольської міської централізованої бібліотечної системи, Дніпропетровщина), на станціях метро (публічні бібліотеки м. Харкова), у форматі «мандрівної» бібліотеки (Луганська ОУНБ). У тих населених пунктах, де є Інтернет, бібліотекарі активізували дистанційну комунікацію зі своїми користувачами, запропонували їм різноманітні онланові соціокультурні та просвітницькі заходи, огляди літератури, акції тощо.

Ще один виклик для публічних бібліотек — втрата бібліотечних фондів унаслідок пожеж, спричинених артилерійськими і ракетними обстрілами, підтопленням / тимчасовим затопленням окремих територій Херсонської та Миколаївської областей через підлив росіянами Каховської ГЕС, а також зумисного спалення ворогом українських книжок через неприйняття їхнього змісту або для обігріву приміщень. Можемо констатувати, що

⁶⁵ ПБ України в умовах російської збройної агресії: результати VII етапу дослідження // Національна бібліотека України ім. Ярослава Мудрого. 2024. URL: <https://oth.nlu.org.ua/?p=8854>

впродовж 2022–2023 рр. частину своїх документних ресурсів втратили 415 бібліотек, а жодного документа не збереглося в 134 публічних бібліотеках.

Наразі з об'єктивних причин дуже складно встановити точну кількість втрачених примірників видань у бібліотеках. Однак, завдяки перебіку публічних бібліотек України, що були зруйновані і не підлягають відновленню, та даним про них, зафіксованим в електронній системі моніторингу базової мережі публічних бібліотек (ЕСМаР), можемо припустити, що внаслідок російської збройної агресії станом на кінець 2023 р. повністю втрачено не менше 1 млн 505 тис. примірників бібліотечного фонду, без урахування видань, втрачених унаслідок руйнування і пограбування Херсонської ОУНБ імені Олеса Гончара.

Повномасштабна війна загострила проблему кадрового забезпечення галузі. Від початку повномасштабних бойових дій у публічних бібліотеках, що функціонують на підконтрольних Україні територіях, звільнено не менш ніж 1 984 особи. Майже 10 % фахівців не могли виконувати професійні обов'язки через обстріли, руйнування власних домівок і необхідність переїзду на нові місця проживання, замінування деокупованих територій. Крім того, через фінансову неспроможність громад «тимчасово призупинено» діяльність понад 2 тис. публічних бібліотек.

Попри всі складнощі воєнного часу бібліотекарі не опускають рук. Вони прагнуть навчатися і покращувати свої компетенції, активно долучаються до будь-яких можливостей наповнити фонди своїх бібліотек сучасними українськомовними виданнями, виграють малі інфраструктурні гранти і перетворюють свої бібліотеки в сучасні публічні простори, гуртують навколо себе громаду та сприяють її інтелектуальному розвитку, плекають почуття патріотизму в українців. А найголовніше — вони вірять у нашу спільну перемогу і в те, що бібліотеки стануть одними з пріоритетних об'єктів у післявоєнній відбудові нашої країни.

СИНЕРГІЯ ОСВІТИ І ДУХОВНОСТІ: ВИКЛИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

У мирний час ми розмірковували над тим, як поєднати освіту і духовність, досягнувши синергії між ними, бо усвідомлювали, що освіта має бути духовною, а духовність освіченою. Нинішній контекст війни надзвичайно актуалізував цю тему, перевернувши деякі усталені уявлення про роль освіти і духовності в житті людини таї суспільства. Перед українцями постало питання, яке цікавило багатьох європейців під час Першої та Другої світових воєн: чи може освічена і духовна людина вчиняти військові злочини? Які такі освітні та релігійні «скрепи» переконують окремих людей, цілі народи в їхньому праві і всюдозволеності вбивати іншу людину, інших людей? У ситуації нинішньої російської війни проти України загальний запит людства конкретизований у з'ясуванні причин невинуватної військової агресії росіян проти своїх «православних братів»-українців? За що, власне, воює росіянин? Освічений і православний? Чи дійсно його можна вважати православно-духовним і освіченим, якщо він убиває мирних людей, гвалтує жінок та дітей, якщо загарбує і грабує чужі території, матеріальні й духовні цінності, знищує чужі ресурси? Якщо росіяни воюють проти України, проти українського народу, проти «нациків» і «фашистів», проти «уніятів» і «розкольників», то українці воюють за: за свою ідентичність, свій вибір цивілізаційного поступу, за свою свободу і незалежність, майбутнє своїх дітей, яке пов'язують з європейською інтеграцією. Із кожним днем війни українці все глибше усвідомлюють своє європейство, дистанціюючись від нав'язаного нам євроазійства (хибної і руйнівної синергії) як в освіті, так і в релігійному житті.

Тому метою цієї статті є повернути нас до європейських витоків української ідентичності, які яскраво проявлялися у власній системі освіти і специфічній формі релігійності, що планомірно впродовж 350 р. знищувала Росія в Україні. Нам належить відродити той природний життєсвіт — Український світ, збудувавши конкурентну європейську освітню модель, яка базується на питомо українських духовних основах.

Українська філософська і педагогічна наука давно «б'ються» над тим, як сформувати / виховати гармонійну особистість, яка б поєднувала в собі широку освіченість із глибокою духовністю. Усвідомлюючи, що суспільство, яке складається із таких вільних і свідомих людей, є життєздатним,

привабливим, конкурентним, науковці та освітяни пропонують різноманітні освітні програми з відродження духовності. Уже написано чимало досліджень, які впроваджують в освітню практику світських і духовних навчальних закладів. Проте бажаного результату — синергії духовності та освіченості — поки що не досягнуто. Хоча поступова гуманізація (одуховнення), європеїзація та українізація освіти і духовності на 33 році державної незалежності таки відбувається.

Аналізуючи стан освіти в Україні, зокрема те, як Україна присутня в духовно-освітянському просторі Європи та як ці взаємоінтеграційні процеси впливають на сучасну освітню і релігійну ситуацію, ми не зможемо дати вичерпної оцінки європеїзації української освіти і духовного життя, яка неминуче відбувається в Україні після її рішення увійти до Європейського Союзу. Треба зазначити історичність такого зв'язку. Кожен може пригадати певні історичні факти, ще з часів Давньої (Київської) Русі, коли йшов обмін учителями, студентами, книжками, підручниками, перекладачами, школами тощо. Університети, які з'явилися в Україні, теж є продуктом розвитку європейської освіти в межах західного християнства. Юрій Дрогобич, Станіслав Оріховський і багато інших українців належать європейській, а не євразійській культурі. Відомо, що українці впродовж століть були однією з найосвіченіших націй у Європі.

Період панування чужого імперського і радянського режиму — це час панування непритаманних нашій традиції освітньо-виховних теорій і практик. Комуністична система освіти і виховання — це катастрофічний відкат України від європейських традицій. З 1991 р. Європа поступово повертається в Україну і освітянськими, і релігійними структурами, трендами, школами, методологіями, традиціями.

Серед визначальних етапів у розвитку вітчизняної освіти і духовності треба вважати Закон «Про освіту» і Закон «Про свободу совісті і релігійні організації» (1991), які створили нову правову реальність, у межах якої формувалася нові освітні і релігійні відносини в незалежній Україні. Нагадаємо, що у перший рік незалежності в Україні діяло майже 20 900 шкіл. З'являються перші приватні школи. Впроваджено двоступеневу освіту, вводиться новий перелік напрямів і спеціальностей, які в радянські часи були відсутні. З 2002 р. школа стала 12-річною, а система оцінювання 12-бальною.

У 2005 р. Україна приєдналася до Болонської системи освіти, що наблизило Україну до європейської системи освіти. Завдяки цим новаторським реформам отримано поділ вищої освіти на бакалаврат і магістратуру. Україна прийняла і впроваджує Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти.

З 2006 р. утверджують рівні права на вступ до вищих навчальних закладів: учні офіційно складають зовнішнє незалежне оцінювання (національний мультипредметний тест) ЗНО (НМТ), що руйнує корупційні сфери і створює рівні можливості для всіх дітей.

У 2012 р. з'являються перші електронні підручники — офіційні «учасники» освітнього процесу. До цього в Законі України «Про освіту» існувало лише поняття друкованого навчального видання. Цифрова ера диктує свої правила: відтепер навчальним виданням на офіційному рівні вважають і е-підручники, е-довідники, е-словники. Це створює невидані досі умови для розвитку освіти, яка демократизується за європейськими взірцями.

Починає працювати Український центр оцінювання якості освіти. Уперше якість вищої освіти контролює не чиновник, а незалежний орган — Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. Виші отримують право впроваджувати власні освітні та наукові програми, мають право відкривати власні рахунки, брати кредити, розпоряджатися майном. А головне — навчальні заклади можуть вільно розпоряджатися власними доходами. Життя навчальних закладів автономізується, все більше нагадуючи не азійські окови, а європейську свободу.

У незалежній Україні замість «радянського спеціаліста» визнано 5 освітньо-кваліфікаційних рівнів: «молодший бакалавр», «бакалавр», «магістр», «доктор філософії», «доктор наук».

2017 р. ухвалено новий Закон України «Про освіту», який продовжує рух у бік європеїзації української освіти. Середню освіту ділять на три рівні: початкова освіта (тривалістю 4 р.), базова середня освіта (5 р.) і профільна середня освіта (3 р.). Ухвалено закон про інклюзивну освіту. Закріплено право на освіту дітей з особливими освітніми потребами. Це дає їм можливість навчатися в усіх навчальних закладах. Уперше визначено поняття «особа з особливими освітніми потребами», «інклюзивне навчання».

2020 р. через пандемію COVID-19 приніс освіті небувалі випробування. У школах уперше навчають дистанційно. Відбувається стрімка технологізація освіти.

2022 р. став катастрофічним для освіти, що пов'язано із початком повномасштабної війни Росії проти України. Через руйнування, вбивства, міграцію, скоротилася кількість навчальних закладів, учнів і викладачів. Статистика вражає: відповідно до звіту Міністерства освіти і науки України станом на січень 2023 р., за даними департаментів освіти обласних військових адміністрацій, в Україні станом на 24.01.2023 р. працювали 12 926 закладів загальної середньої освіти⁶⁶. Для порівняння: станом на вересень 2021 р. в Україні працювала 13 991 школа, а восени 2020 р. шкіл було на 824 більше — 14 815. На початок 2023 р. 905 шкіл перебувають на окупованих територіях⁶⁷. За кордоном навчаються понад 510 тис. школярів та працюють понад 12 тис. педагогів. Даних на 01.01.2024 р. ще немає, але показники будуть не надто оптимістичними.

Узагальненої інформації про освітній процес для українських дітей, які виїхали за кордон, будучи тимчасово переміщеними особами, а фактично т. з. воєнним мігрантами, бракує. Ми мало знаємо про те, яким чином нині Україна представлена в освітньому полі Європи. Частина дітей продовжує вчитися дистанційно в українських навчальних закладах, частина — відвідує європейські школи або українські класи чи школи, які створюють у деяких країнах. Українські діти, незважаючи на мовну проблему, успішно витягують європейські навчальні програми. Працюють за кордоном й українські вчителі, чия діяльність не потрапила в аналітичні дослідження: за якими програми, методиками, підручниками відбувається викладання, чи використовують українські вчителі свої ноухау в європейських школах? Чи просто дотримуються національних вимог європейської освіти?

За тими малочисельними прикладами, які тут згадані, можна виснувати, що навіть в умовах війни реформування освіти України в напрямку інтеграції в європейський освітній простір продовжує відбуватися: частково за рахунок об'єктивних обставин (масової міграції), частково завдяки міністерській стратегії реформування української системи освіти. При цьому Україна зазнає чимало викликів, але, домагаючись своєї присутності в європейському освітньому просторі, вимушена адаптуватися до загальноєвропейських вимог.

⁶⁶ Барсукова О. У МОН розповіли, скільки шкіл та садочків працює очно або дистанційно // Українська правда. Життя. 2023. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/02/16/252883/>

⁶⁷ Донецька область — 158 закладів освіти; Запорізька область — 255; Луганська область — 252; Миколаївська область — 2; Харківська область — 8; Херсонська область — 230.

Європеїзації зазнає і релігійне життя в Україні. Від 1991 р. Україна — країна реальної свободи совісті та віросповідання. Зарубіжні церкви це відчули і почали масово заходити в Україну, сприймаючи її як відкрите поле для своєї місіонерської діяльності. На початку 1990-х рр. з'явилося багато нових церков, які традиційно не були притаманні українцям: євангелічні церкви, харизматичні громади, Армія спасіння, мормони та інші. Активними були не тільки протестанти, але й православні, католики (80 % священників — поляки). Українська Греко-Католицька Церква (далі — УГКЦ) спочатку відроджувала своє життя завдяки закордонним українцям, які поверталися в Україну після років еміграції. Юдейські, мусульманські громади мали підтримку із Заходу, Європи чи Америки. Нові релігійні рухи також з'явилися в Україні в надії набути нових послідовників. Релігійний плюралізм ставав реальністю.

Ентузіазм європейців надихав українців. І хоч мотивація у зарубіжних віруючих була різна, але всі кинулися рятувати українців від атеїстичного мороку, і виявилися тут доволі успішними. Не залишилися байдужими до безвір'я українців навіть Африка, Латинська Америка, Корея та інші, які дбали про «забуті Богом українські душі».

1990-ті рр. — час великого переселення релігій, їхні віровчень та ідей, моральних і соціальних концепцій, способів та форм релігійного життя. Україна побачила різноманіття проповідників, сакральних мов, релігійних традицій. Із часом релігійно-духовне життя стабілізувалося, щось прижилося, а щось ні. На 2022 р. Україна мала сформоване і врегульоване законодавством і звичаєвим правом конфесійне життя, де кожен знайшов свою нішу, своїх вірних⁶⁸. Поменшало конфліктів між християнами, які претендували на історичні будівлі храмів, повернули авторитет православні і католики, протестанти «вписалися» в нові реальності, інші релігії, а особливо нові, позбулися ярликів сект, «які роздирають душу українського народу». Життя видавалося більш-менш упорядкованим, хоча і залишалися точки протистоянь, зокрема в православ'ї, але, якби не втручання Росії, і цю проблему вдалося б вирішити.

Починаючи з лютого 2014 р., а особливо після 24.02.2022 р. ситуація почала істотно змінюватися. З'явилася загроза, спочатку неясна, а з часом конкретна та реальна, і в освіті, яка мала повернутися в радянсько-росій-

⁶⁸ Мережа релігійних організацій в Україні // Дія. URL: <https://data.gov.ua/dataset/3d0dc6d8-bc68-4796-a08c-70222258e566>

ське «стойло» (що, власне, і відбувалося на окупованих територіях), і в релігійному житті, яке мало монополізуватися в руках Російської Православної Церкви (далі — РПЦ).

Усвідомлення глобальної небезпеки з боку Росії прийшло з часом. Не всі бачили, як Росія ретельно готується до війни. А вона почала з освіти. Усі українські підручники, особливо з історії, моментально було вилучено, завезено нові, переписані під кутом російських підходів. Усім українським школам на окупованих територіях (а це тисячі шкіл!) цих підручників вистачило, в той час як українських підручників досі не вистачає. Україномовні книжки планомірно знищували (палили). Розстрільні списки українських учителів (не без допомоги з боку православних священників Української Православної Церкви (далі — УПЦ) складено; як тільки війська Росії заходили в населені пункти, їх арештовували. Працювати залишилися тільки ті, хто під дулом автомата або свідомо погодився на колаборацію.

Окуповані з 2014 р. частина Донецької і Луганської областей, Крим а тепер ще й тимчасово окуповані частина Херсонської та Запорізької областей у наступному році будуть мати перший випуск дітей, які вчилися за неукраїнськими, антиукраїнськими програмами. Україна отримує сотні тисяч неукраїнських випускників шкіл, вороже налаштованих до України. Така ж участь і вищих навчальних закладів, які в Донецькій і Луганській областях, Криму почали працювати за російськими лекалами.

Релігійне життя на тимчасово окупованих територіях, як і освіта, організоване за російським законодавством. Встановлена повна монополія РПЦ. УПЦ знаходиться у залежному стані васала. На кафедрі, яку обіймає єпископ УПЦ, живий і діючий, присилають росіянина з якоїсь Тмутаракані. В УПЦ Київського патріарату (далі — КП) відібрали всі храми. Священників, які не погоджуються на співпрацю, забороняють у служіння, навіть убивають. УГКЦ поставили поза законом, що призвело до закриття парафій. Союзи євангелістів, мормонів просто заборонили. Мусульмани мають пройти перереєстрацію, ніяких незалежних духовних управлінь не допускають. Юдеї перебиваються, але більшість виїхали з окупованих територій. Свободі релігії на окупованих територіях прийшов кінець. Сповідувати там те, що хочеш, стало небезпечно.

На територіях, які контролює Україна, виявляється, ситуація теж змінюється не в кращу сторону. На думку УПЦ, зараз ситуація тут навіть гір-

ша, ніж в радянські часи: держава жорстко переслідує за віру, УПЦ перетворилася на церкву-мученицю, бо священників кидають у в'язниці, храми забирають, майно експропріюють, мільйони православних християн позбавлені права і можливості сповідувати батьківську віру. Такі наративи поширює УПЦ та дбаючи за дочірні інтереси РПЦ.

Внутріправославний конфлікт, який тривав від часу створення УПЦ Московського патріархату і УПЦ КП, а тепер ПЦУ, переакцентовано на війну УПЦ із державою. Фактично відкрито внутрішній фронт, де УПЦ, будучи церквою українського народу, функціонує на території незалежної України, б'ється з Українською державою. Не сподіваючись на власні сили, УПЦ запрошує американських борців за свободу віросповідання за гроші Новинського. Пан Амстердам, юрист із США, не тільки дає негативну оцінку Закону України 8371, називаючи його дискримінаційним щодо УПЦ (хоч там жодного разу ні УПЦ, ні якась інша релігійна організація не згадується), але й приїжджає в Україну, щоб продемонструвати свою солідарність з православними християнами, які зазнають тут нелюдських тортур і несправедливих знущань. Цікаво, чи побачив п. Амстердам ув'язнених православних віруючих, яких родинами вивозять з рідних місць на поселення, відбираючи у них хати, майно? Чи показали юристу ті громади, які в рейдерський спосіб відібрали храм у самих себе, змінивши юрисдикцію? Чи поспівчував американський лобіст інтересів УПЦ ув'язненому у власному будинку митрополиту Павлу Лебідю, який продовжує проживати в елітному двоповерховому особняку площею 580 м² у с. Воронькові на Київщині, володіючи при цьому й іншою нерухомістю?

УПЦ болісно переживає втрату свого домінуючого статусу в релігійному житті України. І чинить відчайдушний супротив — і не тільки ідеологічний чи судовий — некомпліментарним щодо себе суспільним настроєм і державній політиці в сфері релігії. Суспільство в умовах надзвичайної безпеки з боку Росії та її структур, зокрема і церковних, прагне себе захистити. І якщо якась релігійна організація відстоює не українські інтереси, а завдання іншої країни, тим більше ворожої щодо України, то держава в праві її заборонити. А ті ліберальні і малоефективні заходи, які пропонуються Законом 8371, не передбачають заборони організації, навіть її антиукраїнської діяльності, а обмежують функціонування керівних органів, центр яких знаходиться в країні-агресорці.

Комусь не подобається повільність, навіть млявість органів влади щодо діяльності УПЦ, люди виступають проти самого факту її існування в Україні під час війни. Хтось не задоволений рішучістю, навіть радикальністю окремих груп населення, яке вимагає заборонити УПЦ. Не центральна влада, а саме місцева, яка ближча до людей, на вимогу цих самих людей ініціює антицерковні заборонні рішення, які в умовах війни вимагають швидкого виконання. Народ не розуміє, чому окремі священники УПЦ не хочуть жити за законами країни, де вони народилися, де вчилися, де служили, окормлюючи свою паству; чому держава толерує колаборантів? Православні священники прямо запитують свою ієрархію про статус церкви, в якій вони служать: чи дійсно вона самостійна і незалежна від Москви? Віряни УПЦ у своїх оцінках війни послідовніші і радикальніші, ніж їхні духовні провідники. Вони випереджають позицію свого церковного керівництва. Експерти спостерігають масову перетрансформацію українців, які з неідентифікованого натовпу перетворюються на самоусвідомлену націю, з європейськими вимогами та очікуваннями.

Очевидно одне: українці хочуть свою церкву, свою культуру, свою освіту, і тут, в Україні, і за її межами — для українців, які вимушено емігрували в результаті російської агресії. Тому вони так болісно переживають відсутність можливості молитися рідною мовою з українським священником в Європі, читати українські книжки, бачити українські вистави, співати українських пісень. Українці прагнуть свого освітнього і духовного простору, який уособлюється в українському світові.

Як висновок, і освіта, і духовне життя в умовах війни зазнало колосальних втрат. Ці галузі виявилися розбалансованими, частково деструктурованими, які доведеться відбудовувати, а десь і будувати заново. Постане питання, на яких підставах відроджувати і освіту, і духовність. Відповідь одна: тільки на основі синергії, яка дасть можливість відновити порушений баланс в освітньо-духовній сфері, повертаючи освіті духовність, і роблячи духовність освіченою.

РОСІЙСЬКА ЕКСПАНСІЯ В УКРАЇНІ У СФЕРІ ОСВІТИ (2014–2024)

Для будь-якої держави одним із найважливіших питань забезпечення національної безпеки є розвиток і підтримання мови, віри, національних культурних традицій та освіти своїх громадян. Адже, як зазначив Іван Примаченко, засновник онлайн-університету Prometheus, «хто контролює освіту, той контролює майбутнє людей, які цю освіту отримують»⁶⁹. Зауважимо, що станом на вересень 2019 р. на тимчасово окупованих Російською Федерацією територіях Донецької і Луганської областей, Автономної Республіки (далі — АР) Крим і м. Севастополя проживало близько 1 млн дітей, з них понад 450 тис. — шкільного віку, чий інтереси й освітні потреби не враховували у державній освітній політиці України⁷⁰. Відповідно, виникають питання, як саме забезпечується країною-окупантом право українців на освіту на тимчасово окупованих територіях і як реінтегрувати дітей і молодь в українське суспільство після деокупації цих територій?

Огляд літератури за обраною темою показав, що переважна більшість праць — це матеріали журналістських розслідувань, опублікованих на шпальтах і порталах відомих Інтернет-видань і телеканалів. Аналіз цих матеріалів засвідчив, що російська експансія в освітній сфері України розпочалася задовго до повномасштабного вторгнення 24.02.2022 р. Проте особливо гостро вона постала і відбувалася на тимчасово окупованих українських територіях Криму, Донецької, Луганської, Харківської, Херсонської та Запорізької областей, на яких країна-агресор почала створювати власну систему освіти, наповнюючи її змістовно ідеологією «русского мира».

Методологічною основою дослідження російської експансії в освітній сфері України в 2014–2024 рр. стали загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та всебічності, системності та конкретності. Вони реалізовані через застосування загальнологічних методів наукового пізнання

⁶⁹ Примаченко І. «Інформаційна експансія»: як російські освітні компанії захоплюють український ринок // Українська правда. Життя. 2021. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/12/15/246833/>

⁷⁰ Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України. Київ : Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) ; Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2019. С. 2; 6.

(аналізу й синтезу, класифікації, аналогії та порівнянь, періодизації й узагальнення), спеціальних методів історичного дослідження (історико-логічний, історико-порівняльний, історико-системний). Поєднання зазначених принципів і методів наукового дослідження при всебічному аналізі залучених матеріалів дало змогу реалізувати поставлену мету та забезпечити достовірність отриманих результатів.

Фахівці та дослідники цього процесу, зокрема Д. Лубінець, Т. Заболотна, О. Охредько та інші, відмічають такі його напрями:

- насильницька інтеграція систем освіти в освітній простір Росії, побудова її за російськими стандартами та програмами;
- активне та цілеспрямоване впровадження ненависті до всього українського у навчальних закладах різного рівня;
- заміна освітянської управлінської ланки та педагогів вихідцями з Росії (обіцяють Р7 тис. на добу, збереження основної роботи, а також трансферт і проживання⁷¹);
- запровадження в навчальних процес вивчення російської мови, географії Росії та місцевого регіону, історії Російської держави, Криму, Донбасу та інших регіонів через призму єдиної історично сформованої російської спільноти, території тощо;
- позбавлення українських дітей на окупованих територіях можливості здобувати освіту згідно з національними культурними традиціями з метою розірвання їхніх зв'язків із рідною країною, руйнування української ідентичності та, відповідно, формування загальноросійської ідентичності;
- свідоме використання освітніх інституцій формальної і неформальної освіти для поширення пропагандистських наративів, формування позитивного ставлення до російської влади як до чогось божественного (правитель не винен, винні його піддані), позбавлення України та українського народу суб'єктності (України не було, це частина інших держав, українського народу не було, є українське населення тощо);
- заборона української мови, вилучення зі шкільних програм усіх українознавчих дисциплін (історії України, української мови та літератури, сус-

⁷¹ Хмельницька В. Вчителів у РФ відправляють до окупованих регіонів України проводити «виховну роботу» з дітьми // ТСН. 2022. URL: <https://tsn.ua/ato/vchiteliv-u-rf-vidpravlyayut-do-okupovanih-regioniv-ukrayini-provoditi-vihovnu-robotu-z-ditmi-2090518.html>

пільствознавства та інших), знищення підручників та іншої навчальної літератури, «що спотворює історію та пропагує нацизм і русофобію»;

- перекваліфікація вчителів української мови та літератури на російську мову і літературу;
- мілітаризація освіти дітей та молоді, формування «універсальної людини», яка повинна «служить родине» зі зброєю в руках;
- схиляння до колаборації українських педагогічних працівників, переслідування (примус, залякування, заручництво, викрадення) тих, які публічно виявляють українську національну ідентичність і відмовляються співпрацювати з окупантом;
- залякування і штрафування (у розмірі ₱148 тис.) батьків, які відмовляються віддавати дітей у захоплені школи та дитячі садки⁷².

Такі дії розглядають як порушення права на культурну і національну ідентичність, а також ст. 29 Конвенції ООН про права дитини, зокрема пункту (с) виховання поваги до культурної самобутності, мови і

⁷² Охредько О. Потьомкінські села освіти після анексії // Урядовий кур'єр. 2020. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/potomkinski-sela-osviti-pislya-aneksiyi/>; Об особенностях правового регулирования отношений в сфере образования в связи с принятием в Российскую Федерацию Республики Крым и образованием в составе Российской Федерации новых субъектов — Республики Крым и города федерального значения Севастополя и о внесении изменений в Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» (с изменениями и дополнениями): Федеральный закон Российской Федерации № 84-ФЗ от 5 мая 2014 г. // Normativ.kon-tur.ru. URL: <https://normativ.kon-tur.ru/document?moduleId=1&documentId=341138>; Заболотна Т. «Руський мір» в освітніх закладах тимчасово окупованих територій України // Українська лінія. 2022. URL: <https://ukrline.info/2022/05/08/ruskiy-mir-v-osvithnikh-zakladakh/>; Шулькін Д. Освіта в окупації. Злочин проти української ідентичності // Світ. 2023. URL: <https://svit.kpi.ua/2023/10/03/osvita-v-okupatsii-zlochin-proti-ukraini/>; Лубінець Д. Злочинний освітній процес: як окупанти мілітаризують та спотворюють освіту на ТОТ? // LB.ua. 2023. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/568426_zlochinniy_osvitniy_protses_yak.html; Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України. Київ : Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) ; Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2019. 14 с.; Янковський О. «Нас попередили, щоб не говорили українською». Освіта на півдні під тиском окупантів // Радіо Свобода. 2022. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novynuryazovnya-1-veresnya-okupatsiya-kherson-osvita/32005468.html>; Інформація щодо ситуації у Херсонській області станом на 22.08.2022 / Херсонська ОДА (ОВА) // Telegram. URL: <https://t.me/khersonskaODA/859>; Окупанти погрожують конфіскувати майно батьків, які не віддають своїх дітей на навчання до російських шкіл на ТОТ // Центр національного спротиву. 2022. URL: <https://t.me/khersonskaODA/859>; Як Росія готується до початку навчального року на окупованому півдні України? / Новини Приазов'я // YouTube. 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=nCYrAuj8N1o>; У Новій Каховці викрали директорок двох літєвів // Мост. 2022. URL: https://most.ks.ua/news/url/u_novij_kahovtsi_vikrali_direktorok_dvoh_litseviv/; Катастрофічні наслідки для освіти. Як війна змінила навчальний процес? / Новини Приазов'я // YouTube. 2022. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RL54oT4V9P0>

національних цінностей і (d) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в душі розуміння, миру, терпимості⁷³.

На тимчасово окупованих територіях російські окупанти проводять політику примусової асиміляції населення, зокрема української молоді з росіянами з подальшою її інтеграцією у російське суспільство. Відповідно освітня сфера виступає одним із важливих напрямів цієї асиміляції. З цього приводу можна наводити багато показових прикладів, зокрема у Таврійському національному університеті імені В. Вернадського (м. Сімферополь), перейменованому окупантами у Кримський федеральний університет, ліквідовано факультет української філології, більшість проукраїнських кримчан, серед яких було багато педагогічних працівників вимушено залишили півострів⁷⁴; у 2020 р. окупаційні адміністрації самопроголошених «Л/ДНР» через «інтеграційні процеси з Російською Федерацією» ухвалили рішення про скасування державного статусу української мови, який був закріплений у ст. 10 «Конституцій» т. з. народних республік⁷⁵ та ін.

Уперше вищезазначені заходи апробували російські окупанти у 2014–2021 рр. в українському Криму та на Сході України у самопроголошених т. з. Луганській / Донецькій народних республіках. Їхнім результатом стало значне скорочення чисельності учнів, які навчалися українською мовою. Наприклад, як зазначив у 2021 р. Антон Кориневич, Постійний представник Президента України в АР Крим, якщо станом на 2014 р. 13 589 дітей у Криму здобували освіту українською мовою (7,41 %; кримськотатарською — 3,11 %, російською — 89,32 %⁷⁶), то у 2019 р. ці показники значно

⁷³ Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України. Київ : Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) ; Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2019. С. 2.

⁷⁴ Охредько О. Потьомкінські села освіти після анексії // Урядовий кур'єр. 2020. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/potomkinski-sela-osviti-pislya-aneksiyi/>

⁷⁵ Конституция Луганской Народной Республики // Lnrnews.net. URL: <https://lnrnews.net/pages/konstitucija-luganskoj-narodnoj-respubliki-7.html>; Статус русского языка как единственного государственного установлен в ЛНР / Пресс-служба Администрации города Луганска // Facebook. 2020. URL: https://m.facebook.com/1686268378070093/photos/a.1686275341402730/3330165880346993/?type=3&_rdr; Конституция Донецкой Народной Республики // Главбух ДНР. URL: <https://gb-dnr.ru/normativno-pravovye-akty/3977/>; О внесении изменения в статью 10 Конституции Донецкой Народной Республики: Закон Донецкой Народной Республики № 106-ПНС от 06 марта 2020 г. // Главбух ДНР. URL: <https://gb-dnr.ru/normativno-pravovye-akty/8321/>

⁷⁶ Охредько О. Потьомкінські села освіти після анексії // Урядовий кур'єр. 2020. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/potomkinski-sela-osviti-pislya-aneksiyi/>

змінилися (українською — 0,2 %, кримськотатарською — 3,1 %, російською — 96,7 %⁷⁷). Крім того, у викладених «офіційних» даних окупаційних органів влади вбачається, що діти дошкільного віку українську мову майже не вивчають⁷⁸. У 2015/2016 навчальному році на тимчасово окупованій території Донецької області відкрито 6 780 (97 %) класів із російською мовою навчання, в яких навчалося 125 984 учні (98 %), і 170 (3 %) класів з українською мовою навчання, в яких навчалося 2 358 (2 %) учнів⁷⁹.

Негативним аспектом російської експансії на окупованих територіях в освітній сфері є мілітаризація освітнього процесу⁸⁰. Це проявилось, зокрема у таких заходах:

- поширення у підручниках та в іншій навчальній літературі російських мілітарних наративів («Жити – вітчизні служити», «Росія протистоять колективному заходу, США, НАТО»); а також поширення серед учнів літератури «про мужність», «про війну», «про міць і славу російської зброї», «про приєднання до Росії інших народів і територій» тощо;
- відкриття окупаційною владою у дитячих садочках, школах і закладах вищої освіти відкрила «кадетські» та «казацькі» класи, де основним напрямком навчання є військова підготовка;
- розміщення у школах стилізованих столів — «Парта героя», із зображеннями портретів «героїв», із фактами їхньої біографії та заслугами, за якими дозволяється навчатися лише відмінникам;
- впровадження в навчальний процес нових обов'язкових навчальних предметів наповнених відповідним ідеологічним і мілітарним змістом, наприклад, «Уроки громадянськості Донбасу», «Патріотичне виховання» і «Початкова військова і медико-санітарна підготовка»;
- заснування регіональних відділень «Всеросійського дитячо-юнацького військово-патріотичного громадського руху “Юнармія”» (членами

⁷⁷ Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України. Київ : Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) ; Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2019. С. 8.

⁷⁸ Звіт про результати діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим за 2021 рік. // Доступ до правди. Київ : Офіс Президента України, 2021. С. 38. URL: https://dostup.org.ua/request/98972/response/356153/attach/4/653.pdf?cookie_passthrough=1

⁷⁹ Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України. Київ : Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) ; Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2019. С. 9.

⁸⁰ Там само. С. 7.

можуть стати особи віком від 8 до 35 років на добровільних засадах), на яких дітей змушують носити військові однострої (форму), навчають користуватися справжньою зброєю та військовою технікою, ходити строем;

- проведення наметових військових зборів чи військово-спортивних ігор на кшталт «Зарниця», на яких діти проходять військову і тактико-вогневу підготовку, та інші⁸¹.

Наведемо цифри, які актуалізують ці проблеми. Так, загалом на території Криму та м. Севастополя функціонують 874 «загони юнармійців», які об'єднують близько 29 тис. молоді. У 2021 р. до лав цієї організації вступило близько 4 тис. дітей⁸². Інший приклад: на окупованій Луганщині кількість «казацких» класів зростала в арифметичній прогресії за навчальними роками: 8 — у 2018/2019 рр., 18 — у 2020 р., 62 — 2021/2022 рр., у яких навчається 1200 дітей. На заняттях дітям пояснюють, що вони не українці, а є нащадками донських козаків⁸³.

У контексті цього Дмитро Лубінець, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, наголосив: «Поширенням пропаганди, пов'язаної з війною, російські окупанти намагаються стерти в наших дітях українську ідентичність, розірвати їхній зв'язок з рідною країною... Мілітаризація Ро-

⁸¹ Освітнє поле на тимчасово окупованих територіях України. Київ : Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) ; Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ), 2019. С. 7, 10; Заболотна Т. «Руський мір» в освітніх закладах тимчасово окупованих територій України // Українська лінія. 2022. URL: <https://ukrline.info/2022/05/08/ruskiy-mir-v-osvitnikh-zakladakh/>; Шулікін Д. Освіта в окупації. Злочин проти української ідентичності // Світ. 2023. URL: <https://svit.kpi.ua/2023/10/03/osvita-v-okupatsii-zlochyn-proti-ukraini/>; Лубінець Д. Злочинний освітній процес: як окупанти мілітаризують та спотворюють освіту на ТОТ? // LB.ua. 2023. URL: https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/568426_zlochinniy_osvitniy_protzes_yak.html; Скрипник О., Потапова В., Діхтяренко А. Цілеспрямована мілітаризація освіти, мови, культури та інша зброя «руського міра» на тимчасово окупованих територіях // Укрінформ. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3608722-cilespramovana-mili-tarizacia-osviti-movi-kulturi-ta-insa-zbroa-ruskogo-mira-na-timcasovo-okupovanih-teritoriah.html>; Російські школярі навчатимуться за партами з портретами знищених в Україні окупантів (фото) // ТСН. 2022. URL: <https://tsn.ua/svit/rosiyski-shkolyari-navchatimutsya-za-partami-z-portretami-znischenih-v-ukrayini-okupativ-foto-2067169.html>

⁸² Звіт про результати діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим за 2021 рік. // Доступ до правди. Київ : Офіс Президента України, 2021. С. 42–43. URL: https://dostup.org.ua/request/98972/response/356153/attach/4/653.pdf?cookie_passthrough=1

⁸³ Скрипник О., Потапова В., Діхтяренко А. Цілеспрямована мілітаризація освіти, мови, культури та інша зброя «руського міра» на тимчасово окупованих територіях // Укрінформ. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3608722-cilespramovana-mili-tarizacia-osviti-movi-kulturi-ta-insa-zbroa-ruskogo-mira-na-timcasovo-okupovanih-teritoriah.html>

сією освіти та насаджування своєї ідеології дітям на тимчасово окупованих територіях України є воєнним злочином, згідно з міжнародним гуманітарним правом!»⁸⁴.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що Росія на тимчасово окупованих українських територіях проводить експансію в освітній сфері, спрямовану на асиміляцію місцевого населення (передусім молоді) з росіянами для подальшої їхньої інтеграції у російське суспільство. Окремим напрямом російської експансії є мілітаризація освітнього процесу, що має на меті налаштування українських дітей і молоді проти рідної країни, підвищення престижу й авторитету військової служби у збройних силах країни-окупанта, формування культу війни та агресивного ставлення до інших держав і народів.

⁸⁴ Омбудсман: мілітаризація Росією освіти та насаджування своєї ідеології дітям на ТОТ України є воєнним злочином // Омбудсман України. 2023. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/ombudsman-militarizaciya-rosiyeyu-osviti-ta-nasadzhuвання-svoyeyi-ideologiyi-dityam-na-tot-ukrayini-ye-voyennim-zlochinom

ВПЛИВ ВІЙНИ НА СИСТЕМУ ОСВІТИ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Феномен війни є складним і багатогранним явищем, що чинить глибокий вплив на суспільство, зокрема й на систему освіти. Питання впливу війни на освіту та освітній процес розглядали вітчизняні науковці В. Антонюк⁸⁵, О. Локшина⁸⁶, О. Макуріна⁸⁷, В. Нестеренко⁸⁸, О. Рудницька⁸⁹. Їхні дослідження були використанні для аналізу проблематики питання.

Мета цього дослідження — розглянути виклики та можливості, що виникають у контексті воєнного часу, для освітнього процесу. Війна може підірвати стабільність навчальних закладів та обмежити доступ до освітніх ресурсів. Однак правильні стратегії для реалізації доступу до освіти може сприяти забезпеченню якісної освіти та відкриття нових можливостей у майбутньому.

Прямі наслідки війни мають багато вимірів і можуть серйозно позначитися на можливостях отримання освіти. По-перше, загроза фізичної травми або смерті може створити атмосферу страху, яка відлякує як студентів, так і викладачів від навчання. Загроза насильства може також призвести до масового переміщення людей, що ще більше ускладнює ситуацію. По-друге, руйнування інфраструктури може серйозно ускладнити навчальний процес, знизити якість освіти та обме-

⁸⁵ Антонюк В. П. Проблеми формування людського капіталу України в системі освіти та його ризику в реаліях війни // Вісник економічної науки України. 2022. № 1 (42). С. 161–170. URL: <https://doi.org/10.37405/1729-7206>

⁸⁶ Локшина О., Глушко О., Джурило А., Кравченко С. та ін. Організація освіти в умовах війни: рекомендації міжнародних організацій // Український педагогічний журнал. 2022. № 2. С. 5–18. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-5-18>

⁸⁷ Макуріна О. А., Хожило І. І. Система вищої освіти України в умовах війни: аспекти стійкості // Державне будівництво. 2022. № 2 (32). С. 106–117. URL: <https://doi.org/10.26565/1992-2337-2022-2-10>

⁸⁸ Нестеренко В. Ю. Вплив війни на освіту в Україні // Науково-методичні аспекти підвищення якості підготовки фахівців в умовах глобальних викликів : матеріали міжнародної наукової конференції з проблем вищої освіти і науки, м. Харків, 12 травня 2023 р. Харків : Харківський національний автомобільно-дорожній університет, 2023. С. 77–78.

⁸⁹ Рудницька О. Г., Кузик П. В., Дзямко В. Й. Перспективи онлайн-навчання в умовах війни // Техніка та наука сьогодні. 2022. № 7 (7). С. 196–204. URL: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-7\(7\)-196-204](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-7(7)-196-204)

жити доступ до навчальних ресурсів. Це може мати серйозні наслідки на довгострокову освіту, оскільки люди, які обмежені у доступі до якісної освіти, можуть зіткнутися зі значними труднощами у реалізації свого потенціалу.

Тому уряду потрібно спрямовувати більше ресурсів на підтримку освіти, забезпечення безпечного доступу до неї та розвиток нових освітніх програм. Необхідно створити можливість використання інноваційних технологій, щоб забезпечити доступ до освіти для людей, які знаходяться під загрозою або перебувають у важкодоступних районах.

Для цього важливо розробити ефективні стратегії, які зменшать вплив війни на освіту та забезпечать людям необхідні інструменти для досягнення успіху. Серед них мають бути:

- безпека і захист: забезпечення безпеки студентів та викладачів є пріоритетом (це може включати створення безпечних місць для навчання, обладнання бомбосховищ із доступом до Інтернету та всіх необхідних освітніх ресурсів, встановлення системи безпеки та нагляду, а також підготовку персоналу щодо дій у небезпечних ситуаціях);

- реконструкція інфраструктури: інвестування у відновлення та підтримку освітньої інфраструктури — школи, коледжі та університети (це можуть бути ремонт або будівництво нових приміщень, сховищ, постачання необхідного обладнання та матеріалів для навчання);

- психосоціальна підтримка: забезпечення психологічної та соціальної підтримки для студентів та викладачів, які стали свідками воєнних подій або втратили близьких (це може включати проведення консультацій, групових занять та інших програм психологічної реабілітації);

- доступ до освіти: забезпечення доступу до якісної освіти для всіх, включаючи вразливі групи населення (це може включати розробку програм дистанційного навчання, організацію мобільних шкіл і забезпечення доступу до навчальних матеріалів через Інтернет);

- професійна підготовка викладачів: забезпечення підготовки та підтримки викладачів для роботи в умовах війни (це може включати навчання з психологічної та педагогічної підтримки, а також надання необхідних ресурсів для ефективного викладання в умовах воєнного часу).

Ці стратегії мають на меті не лише зменшення впливу війни на освіту, а й створення умов для подолання викликів, що виникають у зв'язку з

війною, а також надання людям можливостей для здобуття освіти та розвитку навичок, необхідних для успішного життя.

Таким чином, війна має значний вплив на систему освіти, окреслюючи численні виклики. Проте їх можна подолати завдяки продуманій і виваженій політиці, інноваціям та співпраці всіх зацікавлених сторін.

РОЗДІЛ V

НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ ТА СВІТУ. СТРАТЕГІЇ ПЕРЕМОГИ

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (2014–2024): ПРОБЛЕМИ КОНСТРУЮВАННЯ (НЕО)ПОСТБІПОЛЯРНОГО СВІТУ

(Нео)постбіполярні міжнародні відносини як сфера дії та взаємодії численних і різноманітних державних і недержавних акторів у політичній, дипломатичній, економічній, культурно-гуманітарній, науково-технічній тощо площинах є предметом системного аналізу. Останній органічно поєднується з виокремленням і детальною характеристикою значущих структурно-функціональних складників усього міжнародного комплексу. Концептуальні підходи до розуміння сучасного етапу еволюції міжнародних відносин були закладені в період руйнації двополюсного світу епохи «холодної війни» і формування нових основ світового і міжнародного порядку. Особливість цього процесу полягає в тому, що крах післявоєнного устрою відбувся за мирних умов. У просторі міжнародних відносин з'явилися відповідні дефініції нової епохи, які набули швидкого поширення і навіть стали метафоричними або й мемами. Йдеться про, «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона чи «кінець історії» Ф. Фукуями, «футурошок» і «третю хвилю» Е. Тоффлера, «інформаційну епоху» М. Кастельса, «світ без кордонів» З. Бжезинського або «світ-систему» І. Валлерстайна, «уніполярну міжнародну систему» А. Страуса. Водночас жодна з наведених дефініцій не відображає комплексної характеристики сучасної (після 1991 р.) системи міжнародних відносин. Необхідно також враховувати зміну її внутрішньої структури упродовж 2005–2014 рр., яка мала своїм головним наслідком трансформацію в неопостбіполярні міжнародні відносини.

Найчастіше для загального окреслення взаємопов'язаності та взаємозалежності процесів у сфері світової політики після падіння «залізної завіси» вживають два терміни: «постбіполярна міжнародна система» або «міжнародні відносини після завершення холодної війни». У першому випадку прагнуть підкреслити зникнення дуалізму на арені міжнародної політики після розвалу СРСР як наддержави. США залишилися єдиною наддержавою, хоча окремі елементи наддержавності властиві впливовим суб'єктам сучасних міжнародних відносин. Насамперед йдеться про Китайську Народну Республіку (далі — КНР), Російську Федерацію (далі — РФ) і Європейський Союз (далі — ЄС). Американський дослідник-міжна-

родник С. Гантінгтон у статті «Поодинок надержава» (1999 р.)¹ навіть пропонував розцінювати міжнародну систему «після холодної війни»² як комбіновану модель у форматі «одно- і багатополісного світу», у якому домінування США межує з поліцентричним конгломератом решти країн.

У другому випадку — «система міжнародних відносин після завершення холодної війни» — ключовим для оцінки сучасного стану в міжнародних відносинах виступає акцентування уваги на зникненні вузлових розмежувальних ліній на арені світової політики: між соціалізмом і капіталізмом, між державним регулюванням і ринковою економікою, врешті між СРСР і США. Звідси, на думку президента Ради з міжнародних відносин США Р. Хааса, сучасний світ можна трактувати як «безполісний», де владу розподілено між численними, але «відносно рівними» центрами³.

Неважко помітити, що обидва терміни мають спільні точки дотику. Це, як правило, дозволяє користуватися ними як синонімами і робить найпопулярнішими при виборі загального комплексного визначення для сучасної системи міжнародних відносин. Проте, на нашу думку, понад тридцятирічний період функціонування міжнародних відносин після глобальних системних трансформацій 1989–1991 рр., падіння комунізму і руйнації СРСР не є однорідним. У ньому чітко прослідковується три базові етапи.

Перший етап — 1991–2005 рр. — у понятійно-термінологічному ключі доречно визначити як постбіполярний. Він характеризувався відходом від конфронтаційного двополюсного світу до створення консенсусної системної міжнародної моделі на основі співробітництва при збереженні впливу наддержави в особі США.

Другий етап — 2005–2014 рр. — зростання конфронтації, переходу до нової «холодної війни» і «піднесення інших». Він характеризувався переходом до кризового багатополісного світу міжнародної політики на основі, по-перше, посилення ролі низки міжнародних акторів — ЄС, КНР, РФ; по-друге, зростання безпекових ризиків і викликів, пов'язаних зокрема з вибухом революційних подій Арабської весни в країнах Великого Близь-

¹ Huntington S. P. The Lonely Superpower // Foreign Affairs. 1999. Vol. 78. № 2. P. 35–49.

² Kuźniar R. Pozimowojenne dwudziestolecie: 1989–2010. Stosunki międzynarodowe na przełomie XX i XXI wieku. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2011. 536 p.

³ Haass R. N. The Age of Nonpolarity. What Will Follow U. S. Dominance // Foreign Affairs. 2008. Vol. 87. № 3. P. 44–56.

кого Сходу в 2010–2013 рр. і їхніми різноплановими наслідками; по-третє, ерозії існуючого міжнародно-правового порядку внаслідок імперської експансіоністської політики Росії, яка знайшла вираження у війнах проти Грузії (2008 р.) і України (з 2014 р.)⁴.

Третій етап триває з 2014 р. і може бути визначений як неопостбиплярний. Він характеризується подальшим зростанням конфліктогенності міжнародної системи, кризою безпеки, хаотизацією міжнародних відносин, остаточним переходом до нової або Другої «холодної війни», яку окремі дослідники навіть називають «світовою гібридною війною» (В. Горбулін, М. Станчев, Ю. Фельштинський)⁵.

Гібридна війна ведеться з одночасним застосуванням звичайних озброєнь та військової техніки і методів та засобів нетрадиційного насильства («м'якої сили») на різних операційних просторах: військовому, політико-дипломатичному, економічному, психологічному, інформаційному, тощо. При цьому в умовах гібридної війни невійськові засоби силового впливу (як і військові) спрямовуються на руйнування важливих систем життєзабезпечення супротивника. Війна гібридного типу є складнішим явищем, аніж збройна агресія проти тієї чи іншої країни (групи країн). Її можуть також вести для зміни світового порядку (світового устрою) загалом, маючи за мету створити політичний, економічний та соціальний хаос для дестабілізації міжнародновизнаних правових основ вказаного порядку. Відтак насправді гібридна війна не має власного сенсу. Вона не пропонує чітко визначених обрисів нового світового порядку, але створюється враження, боцімто йдеться про переформатування світових геополітичних схем (полюсів сили). Особливістю сучасної гібридної війни є те, що вона ведеться в умовах глобалізованого світу, в умовах розвиненого інформаційного середовища, коли світовий простір звужений інтенсивними комунікаціями. Саме розширений соціально-комунікаційний простір доз-

⁴ Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. Рівне; Київ : Київський міжнародний університет ; Рівненський інститут слов'язнавства Київського славистичного університету, 2009. 80 с.; Киридон А. М., Троян С. С. Українська пастка для російського Левіафана. Київ : Ніка-Центр, 2023. 400 с.

⁵ Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. 496 с.; Felshtinsky Y., Stanczew M. Trzecia wojna światowa. Bitwa o Ukrainę. Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2015. 432 p.; Felshtinsky Y., Stanczew M. Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III. London : Gibson Square Books, 2022. 304 p.

воляє формувати за певними лекалами (ідеологічними кліше) масову свідомість, налаштовувати населення на бажаний емоційний стан, створювати смислове навантаження подальших агресивних дій. Характерною рисою нового типу гібридних війн є використання подвійної або багатовимірної тактики у проведенні політики, спрямованої на досягнення стратегічної мети. На поверхневому рівні створюється квазіреальність. Цьому слугують соціальні конструкти типу «арійський світ», «русский мир», «демократичний світ», «ісламська держава» тощо. Квазіреальність створюється та, як правило, потужно підтримується засобами пропаганди і дезінформації, висловлюваннями й діями політичних лідерів та ідеологів. Водночас, на глибинному рівні відбуваються жорсткі дії, спрямовані на реалізацію справжніх цілей. Йдеться про фактичне формування «потрібної» реальності (феномен паралельної реальності) з відповідним ціннісно-інформаційним наповненням для смислового забезпечення влади й маніпулювання населенням⁶.

Гібридна агресія РФ проти України (з 26.02.2014 р.), а надалі її переростання в широкомасштабну війну (з 24.02.2022 р.) фактично стали початком серйозної трансформації постбіполярної системи міжнародних відносин, яка склалася в основних рисах після падіння СРСР і світової системи соціалізму (1991 р.). Росія одноосібно поставила під загрозу не лише суверенітет і територіальну цілісність України, але й почала демонтаж всієї міжнародно-правової конструкції сучасного світового порядку. Її агресивні кроки викликали відповідну реакцію опору не лише Української держави й суспільства, але спричинили санкційний тиск із боку демократичної частини світового співтовариства. Свідченням цього стали запроваджені з 2014 р. (а особливо від кінця лютого 2022 р.) індивідуальні та секторальні санкції проти Росії, російських компаній, юридичних і фізичних осіб та підтримка Генеральною Асамблеєю ООН 14-ти резолюцій (прийнятих за 2014–2023 рр.) щодо відновлення повної територіальної цілісності та суверенітету України в міжнародно визнаних кордонах 1991 р.⁷

Система міжнародних відносин у сучасному світі має дуже складну будову і будь-яке визначення чи типологія тільки більш або менш умовно

⁶ Ситник Г.П. Філософія війни та миру. Київ : ТОВ «САК Лтд.», 2023. С. 44–45, 50.

⁷ Sullivan J., Bowman B. UN General Assembly Votes 141-7 for Russian Forces to Withdraw from Ukraine // Foundation for Defense of Democracies. 2023. URL: <https://www.fdd.org/analysis/2023/02/24/unga-votes-141-7-russian-forces-withdraw-from-ukraine/>

відображає міжнародні реалії. Не можна не помітити і того факту, що основоположну роль у пізнанні законів функціонування міжнародної системи відіграє її структура. Відповідно до базової ідеї, нескоординована діяльність суверенних держав зі своїми інтересами формує міжнародну систему, головною ознакою якої є домінування обмеженого числа найсильніших держав, а структура її визначає поведінку всіх міжнародних акторів. Звідси, найзагальнішим законом міжнародних систем вважається залежність поведінки акторів від структурних характеристик системи. Ще одним найзагальнішим законом дослідники (наприклад, Р. Арон)⁸ називають закон рівноваги міжнародних систем, або закон балансу сил, який дозволяє зберегти відносну стабільність міжнародної системи.

Основним законом трансформації міжнародної системи вважають закон кореляції між полярністю і стабільністю міжнародної системи. Однак розпад радянського блоку і крах глобальної біполярної системи поставили на порядок денний такі питання, які не можуть бути вирішені в рамках традиційних термінів «полюсів», «балансу сил», «конфігурації співвідношення сил» і т. п. Світ вступив у смугу невпевненості та зростаючих ризиків. Глобальна міжнародна система переживає глибокі потрясіння, пов'язані з трансформацією своєї структури, змінами її взаємодії з середовищем, що відповідним чином позначається на її регіональних і периферійних вимірах. Доказом цього слугують події довкола Косово, Грузії, Іраку, Афганістану, країн Північної Африки та Близького Сходу, які, на думку фахівців у галузі міжнародних відносин, увійшли у смугу тривалої «надзвичайної ситуації»⁹. Особливо становище загострилося у зв'язку з гібридною і повномасштабною агресією Росії проти України 2014–2024 рр., ознаменувавши фактично новітній етап боротьби між ліберальною демократією та авторитарними диктатурами на регіональному і глобальному рівні.

Відповідні підходи до аналізу такої хаотизації сучасних або (нео)постбіполярних міжнародних відносин знаходимо у багатьох представників різних наукових шкіл і напрямків. Так, бельгійський учений А. Самюель у книзі «Новий світовий пейзаж» вважає, що людство уже вступило в «но-

⁸ Troyan S., Kyrydon A. Conceptual Fundamentals of Post-Wesrphalian International Relations // *Roczniki Nauk Społecznych*. 2020. T. 12 (48). № 4. P. 72.

⁹ Simoniya N. A., Torkunov A. V. The New World Order: From Bipolarity to Multipolarity // *Policy: Political Research*. 2015. № 3. P. 27–37; Onuf N. Center-Periphery Relations: What Kind of Rule, and Does It Matter? // *All Azimuth*. 2017. Vol. 6. № 1. P. 5–16.

вий міжнародний світ»¹⁰. Американський науковець Дж. Розенау в праці «Турбулентність у світовій політиці» говорив про «світ постміжнародної політики»¹¹. Насамперед йдеться про політику «роздвоєного світу», де утворилися два водночас взаємозалежних і непримиримих поля. З одного боку, це традиційні міждержавні взаємовідносини, які визначаються «законами» класичної дипломатії і стратегії; з другого, — взаємодія «акторів поза суверенітетом», тобто недержавних суб'єктів міжнародних відносин або державних, які вийшли за рамки існуючого міжнародно-правового порядку. Відносини між цими двома групами міжнародних акторів є доволі складними і мають структуру павутини. Це означає, що будь-яке потрясіння на одній із ділянок негайно резонує на інших, незалежно від кордонів між внутрішніми та міжнародними процесами, які хоч і нівелюються, але все ще зберігаються.

Швидкість та глибина змін у такому «світі постміжнародної політики», мають, як мінімум, три головні наслідки.

По-перше, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного або певною мірою перехідного неопостбіполярного світу. «Мережеві» теоретики (насамперед, Дж. Розенау і подружжя А. і Д. Андерсонів) особливо наголошують на тому, що в сучасному світі все настільки переплетено, що повернення до попередньої структури світопорядку неможливе.

По-друге, цей перехідний світ став непередбачуваним, у ньому вже неможливе вирішення питань міжнародної безпеки тільки старими військово-силовими методами за участі лише державних учасників міжнародно-політичного процесу¹².

По-третє, надзвичайно важливого значення в сучасному світі (зокрема й у сфері світової політики) відіграють інформаційні технології. Це дозволило схарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне, що здійснює кардинальний вплив на еволюцію традиційної політики, дипломатії і стратегії у міжнародних відносинах.

Ці наслідки можна звести до одного висновку: відбувається переstrukturування світового політичного простору, а значить закономірності

¹⁰ Samuel A. Nouveau Paysage International. Lyon : Chronique sociale, 1990. 264 p.

¹¹ Rosenau J. Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity. Princeton : Princeton University Press, 1990. 480 p.

¹² Rosenau J. New Dimensions of Security: The Interaction of Globalization and Localizing Dynamics // Security Dialogue. 1994. Vol. 25. № 3. P. 215–292.

міжнародних відносин хоча й зберігаються, але набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей і тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

Директор Інституту політичного аналізу і міжнародних відносин С. Толстов резонно відзначив, що специфічною ознакою сучасної міжнародної системи, якщо її тлумачити як стан «дифузії» однополярності, або як початкову фазу переходу до багатополусної (поліцентричної) моделі, є зміни, що стосуються реалізації інтересів і ускладнення політичних мотивацій у відносинах між провідними державами, а також істотне збільшення кількості держав, які залучаються до участі в діалозі з принципових глобальних проблем та пошуку потенційних спільних рішень¹³. У цьому сенсі полярність знаходить вираження насамперед як комплекс чинників і мотивацій у відносинах між «старими» та «новими» великими державами (економіками, що динамічно розвиваються), включаючи колишні країни третього світу, що мають значний прогнозований потенціал розвитку. Опосередковану участь у цих процесах беруть й інші країни, які долучаються до ситуативних регіональних комбінацій інтересів і форм взаємодії, та (залежно від їхніх індивідуальних характеристик і можливостей) беруть участь у регіональних балансах, спільнотах, коаліціях.

Звідси, якщо поглибити розуміння глобальних політичних тенденцій, причому не тільки з погляду історії, але й соціології міжнародних відносин, ґрунтуючись на вивченні способів впливу держави на суспільство і дослідженні механізмів впливу соціальних спільнот та інститутів на державу і політичний порядок у цілому, слід особливо наголосити на принципово важливій, на наш погляд, рисі. Усі тенденції розвитку міжнародних відносин «після холодної війни» еволюціонують хвилеподібно. Це відображає не просто складність їхнього перебігу (відповідно й аналізу), але й діалектику глибокої внутрішньої суперечливості, часто неоднозначності і навіть тактичної або стратегічної неокресленості чи невизначеності. Така оцінка загального процесу еволюції базових тенденцій не тільки не суперечить сучасним міжнародним відносинам, а фактично відображає їхній імпліцитний поточний стан.

Дж. Розенау відзначає, що світ «постміжнародної політики» характеризується хаотичністю і непередбачуваністю, спотворенням ідентичності,

¹³ Толстов С. В. Міжнародна система початку XXI століття // Зовнішні справи. 2013. № 9. С. 8–11; № 10. С. 8–13.

переорієнтацією традиційних зв'язків авторитету і лояльності¹⁴. Іншими словами, зростання кількості учасників вносить у систему міжнародних відносин значну непевність. Тому забезпечення воєнної безпеки держав продовжує залишатися актуальним завданням. До цього додаються виклики, пов'язані зі зростанням впливу інтеграційних і глобалізаційних процесів, ставок у сфері економічного змагання, проблемами міжнародного тероризму тощо. Водночас необхідно особливо звернути увагу на той факт, що в сучасному світі постійно відбувається трансформація діючих концепцій і структур безпеки конфронтаційного типу в концепції та структури безпеки, засновані на співробітництві. Цей аспект характеризує складний взаємовплив і взаємозалежність національного і міжнародного аспектів безпеки. Виникають нове розуміння та зацікавленість кожного суб'єкта в забезпеченні національної безпеки через зміцнення безпеки міжнародної. Проте таке розуміння навіть у світлі сучасних викликів і загроз не є панацеєю від традиційного свавілля на міжнародній арені потужних державних акторів. Одним з останніх прикладів може слугувати анексіоністська і мілітаристська політика РФ щодо України, яка фактично зруйнувала безпеково-політичний консенсус постбіполярної доби і перевела міжнародні відносини на рівень хаотизації та зростання ризику великої війни глобального плану.

До зростання конфліктогенності ведуть і глобалізаційні процеси, оскільки за ними стоять колосальні інтереси (економічні, політичні, інформаційні, воєнні тощо), корінні відмінності між потенціалом і можливостями різних країн світу, культурно-цивілізаційні розбіжності та виклики, а також виникнення нових і загострення багатьох старих глобальних проблем. Усе це увиразнюється в збереженні впливу геополітичних, економіко-фінансових, демографічних, екологічних чинників на міжнародні відносини. Шведські дослідники А. і Д. Андерсони навіть створили своєрідну «мережеву» модель у сфері сучасної світової економіки і міжнародних економічних відносин¹⁵. Спираючись на наукові факти та міжнародну практику, головною причиною трансформаційних зрушень Андерсони вважають стрімку інтеграцію національних економік у глобальну еконо-

¹⁴ Rosenau J. *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton : Princeton University Press, 1990. P. 71.

¹⁵ Дудинская С. И. «Сетевые» модели современного миропорядка // WEB-ресурс науково-практичних конференцій. URL: http://www.confcontact.com/2010alyans/ist_dudin.php

мічну систему. «Мережеву» модель Андерсонів можна умовно назвати моделлю глобальної економіки, побудованої на основі теорії соціальних мереж. Із точки зору еволюції сучасної системи міжнародних відносин треба констатувати, що все чіткіше простежується тенденція до зростання значення і ролі геоекономічних чинників, які суттєво доповнюють та розширюють поле класичної геополітики.

У підготовленому Національною розвідувальною радою США в 2004 р. прогнозі «Глобальні тенденції 2020» зазначалося, що геополітичний простір, у якому домінує американська могутність, стане складнішим і багатоманітнішим¹⁶. Ці ознаки можуть призвести до суттєвих змін у позиціонуванні США, оскільки через піднесення Китаю США тяжітимуть до ролі «балансера» між Китаєм, з одного боку, та Японією та іншими азійськими країнами — з іншого. Стверджувалося, що тенденції глобального розвитку вимагають від США лідерства, проте американському керівництву знадобляться хист і винахідливість, аби досягти консенсусу. Гострі суперечки з питань етики і моралі супроводжуватимуться сподіваннями частини міжнародних суб'єктів на збереження ролі США як провідного гаранта міжнародної безпеки, оскільки лише США володітимуть подібними для цього силами і військовими засобами. Проте архітектура міжнародних відносин не пристосована для забезпечення розподілу відповідальності в питаннях безпеки. На думку американського експертного співтовариства, окрім Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO; далі — НАТО) жодна інша структура чи регіональна організація не здатна взяти на себе таку відповідальність. Проте саме роль НАТО останнім часом викликала найбільші заперечення з боку інших акторів міжнародних відносин — насамперед РФ та її союзників.

З іншого боку, у сучасних (нео)постбіполярних відносинах хиткої рівноваги очевидна напруженість до перетворення світового міжнародного порядку в «постамериканський світ» (за визначенням американського політолога Ф. Закарії). У своїй однойменній книзі він звернув увагу на критичну динаміку відносин між старими і новими акторами глобального рівня¹⁷.

¹⁶ Толстов С. В. Тенденції міжнародної взаємодії в XXI столітті: досвід політичного аналізу і моделювання // Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право. 2013. № 1. С. 300.

¹⁷ Zakaria F. The Post-American World and the Rise of the Rest. New York; London : Penguin, 2008. 292 p.

У такому контексті питання про можливу реакцію інших держав на скорочення або можливий принциповий перегляд ролі та впливу США на міжнародній арені, залишається відкритим. Це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в переструктуруванні всієї сучасної системи міжнародних відносин під впливом трансформаційної еволюції і змін у світі «постміжнародної політики».

Наслідком цього на сучасному етапі еволюції міжнародних відносин після «холодної війни» стала т. з. Друга «холодна війна». Цей термін використовують з 2010-х рр. для означення політичного, економічного, військового та іншого протистояння між ЄС і США, з одного боку, та РФ, з іншого боку. На думку академіка Російської академії наук Ю. Рижова, принциповою відмінністю сучасної «холодної війни» є те, що вона ведеться в умовах війн нового характеру — гібридних. У серпні 2015 р. він зазначив, що російська влада, розпочавши агресію проти України, ввела Росію в історичну та стратегічну пастку, а Друга «холодна війна» наближається до свого апогею¹⁸.

«Запрошуємо до другої холодної війни», — так називається опублікована у престижному журналі «Foreign Policy» стаття політолога Д. Треніна¹⁹, директора московського Центру Карнегі. Автор одним із перших описав те, про що думають політичні аналітики по обидва боки Атлантики: система міжнародних відносин змінилася, і навіть якщо Росія зменшить тиск на Україну, до попереднього стану вже не повернеться. Д. Тренін вважає, що російська окупація Криму стала початком Другої «холодної війни», нового витка глобального протистояння між Росією та Заходом. Він стверджує, що попередні 20 років спокою ознаменували не кінець старого конфлікту, а були лише тимчасовим перемир'ям. Зараз же «сезон змагань» між Заходом та Росією за впливи, зокрема у Східній Європі та на Близькому Сході, знову відкритий. Відкритим залишається і питання подальшої еволюції всієї системи міжнародних відносин у неопостбіполярному світі та тенденцій її перетворення з конфронтаційної у систему співробітництва.

У часових рамках завершення першої чверті 21 ст. увиразнюється факт очевидних змін у тенденціях трансформації системи (нео)постбіполярних

¹⁸ Troyan S., Kyrydon A. Conceptual Fundamentals of Post-Wesrphalian International Relations // Roczniki Nauk Społecznych. 2020. T. 12 (48). № 4. P. 81.

¹⁹ Trenin D. Welcome to Cold War II // Foreign Policy. 2014. URL : <https://foreignpolicy.com/2014/03/04/welcome-to-cold-war-ii/>

міжнародних відносин у зв'язку зі зростанням конфліктогенності, особливо з огляду на деструктивний вплив російсько-української війни 2014–2024 рр. Остання, на думку дослідників, має глобальний вимір протистояння, свідченням чого є низка маркерів:

а) безпосередньо у воєнних діях беруть участь три держави, сумарна територія яких становить більшу частину Європейського континенту і близько 1/5 земної кулі;

б) опосередковано до цього протистояння долучилися десятки країн, зокрема членів НАТО, які сприяють боротьбі народу України проти агресорів зброєю, боеприпасами, логістичними, розвідувальними, іншими матеріальними засобами, підготовкою військового персоналу, фінансовою допомогою тощо;

в) практично всі міжнародні організації у той чи інший спосіб відреагували на агресію Росії проти України політичними заявами та рішеннями, що мають міжнародно-правовий зміст;

г) десятки країн і тисячі найбільших бізнесових та фінансових структур приєдналися до санкцій проти Росії та Білорусі, що перетворило їх на системний чинник економічного тиску;

д) вже під час війни, до її завершення, стає зрозумілим невідворотне, кардинальне, безпрецедентне за масштабами переформатування світового енергетичного ринку, що є визначальним чинником економічного розвитку на середню й віддалену перспективу;

е) з великим ступенем вірогідності можна припустити, що після завершення війни світова спільнота стане задіяною у відродженні України в масштабах, співставних з тими, які спостерігалися після Першої та Другої світових війн. При цьому з РФ та Білорусі мають стягуватися репарації в обсягах, достатніх для відшкодування матеріальних збитків Української держави, недержавних інституцій та окремих громадян;

є) принципи справедливості ставлять на порядок денний засудження воєнних та інших злочинів РФ та Білорусі не лише на рівні національної, а й міжнародної юрисдикції, а бажано — за допомогою спеціально створеної судової інстанції — міжнародного трибуналу на зразок Нюрнберзького чи Токійського;

ж) нарешті, війна має спричинити суттєву зміну конфігурації балансів у світі, центрів глобального впливу та системи міжнародної безпеки. Нині для всіх очевидними стали недосконалість «нюрнберзького» способу

мислення, згубність європейської «реальної політики», що фактично зби-
лася на практику умиротворення агресивної імперії — Росії, невинуваті
поступки і запобігання перед нею через економічні рації та вигоди. Світ
зможе обійтися без Росії, Росія без світу — ні. З усією очевидністю постала
проблема рудиментарності Ради Безпеки ООН принаймні у тій частині,
що стосується статусу постійних членів цього органу та права вето, а та-
кож ефективності інструментів регулювання міждержавних конфліктів
міжнародними організаціями (ООН, ОБСЄ, НАТО, міжнародних судових
інституцій, багатосторонніх міждержавних угод — Будапештського мемо-
рандуму, Мінських угод та інших)²⁰.

Відтак відбувається трансформація сучасних міжнародних відносин
від постбіполярних консенсусного і коопераційного характеру «після за-
вершення холодної війни» (1991–2005 рр.) до все більш конфліктогенних із
поверненням до нової «холодної війни» (2006–2014 рр.), а надалі неопост-
біполярних в умовах зростання хаотизації на міжнародній арені, зокрема
під визначальним впливом російської агресії проти України, особливо піс-
ля вступу її у фазу широкомасштабної війни від 24.02.2022 р. Така, за твер-
дженням французького аналітика Тьєрі Лорана Пеллета, «балканізація
планети»²¹ або розширення зони регіональних конфліктів, прикладом чого
в (нео)постбіполярному світі можуть слугувати Великий Близький Схід і
сучасна Східна Європа з її повномасштабною російсько-українською вій-
ною, створюють кардинальну загрозу існуючому міжнародно-правовому
порядку та вимагають переструктурування всієї системи міжнародних
відносин зі зміною наявних інструментів і механізмів забезпечення гло-
бальної та регіональної безпеки.

Важливою тенденцією еволюції сучасних міжнародних відносин ви-
ступає направленість до перетворення світового міжнародного порядку в
«постамериканський світ» (за визначенням американського політолога

²⁰ Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних дослі-
джень // Вісник НАН України. 2022. № 7. С. 85–98; Реєнт О., Лисенко О. Війна як екзистенцій-
на сучасна реальність // // Війна: держава, суспільство, особа. Збірник наукових статей / Гол.
ред. В. Смолій; Відповід. ред.: О. Реєнт, О. Лисенко; Відповід. секретарі: О. Андрощук, Н. За-
леток, Д. Ніколайчук. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України,
2023. С. 17–18.

²¹ Міжнародні регіональні процеси та зовнішньополітичні пріоритети України / За заг.
ред. С. Шергіна, В. Космини. Київ : Дипломатична академія України при МЗС України, 2017.
С. 36.

Ф. Закарії). У своїй однойменній книзі, яка стала бестселером, він дав таку влучну характеристику міжнародної системи: «У цій системі, яка розвивається, Сполучені Штати займають основне місце, але саме їм новий порядок і кидає найбільше викликів. Більшості інших великих держав ще належить визначити свою роль — і цей процес уже йде повним ходом. Китай та Індія стають все серйознішими гравцями у своєму і сусідніх регіонах. Росія завершила пристосування до пострадянських умов і перетворюється у все впливовішу (насамперед за рахунок енергоносіїв і потужних ядерних озброєнь), і навіть агресивну. Свідченням цього стала її анексіоністсько-окупаційна політика щодо України у формі спочатку гібридної, а надалі й повномасштабної війни, що триває вже десять років (2014–2024 рр.) і стала свого роду загрозливою пасткою для самої Росії, яка отримала потужні санкції Заходу, втрату ринків і прибутків від експорту енергоносіїв, загрозу воєнної поразки в Україні)»²². Треба також додати, що Японія під впливом останніх подій, пов'язаних із дестабілізацією безпекового чинника в умовах хаотизації неопостбіполярних міжнародних відносин, усе активніше порушує питання про посилення своїх позицій. Європа діє на торговому та економічному майданчиках зі зростаючою могутністю і цілеспрямованістю. У латиноамериканських справах усе гучніше звучать голоси Бразилії та Мексики. Південна Африка позиціонує себе як лідера всього африканського континенту. І ці країни займають на міжнародній арені все більший простір.

У футурологічній доповіді Національної розвідувальної ради США «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи» (2012 р.) у довгостроковій перспективі вектор очікувань змінено в бік дифузії «глобальної влади», що змушує зосереджувати увагу на критичній динаміці відносин між старими і новими акторами глобального рівня²³. У такому контексті питання про те, як інші держави реагуватимуть на скорочення або можливий принциповий перегляд ролі та впливу США на міжнародній арені, залишається відкритим. У сучасних умовах «присмерку ліберальної демократії»²⁴ в про-

²² Zakaria F. *The Post-American World and the Rise of the Rest*. New York; London : Penguin, 2008. P. 26.

²³ *Global Trends 2030: Alternative Worlds*. [W. p.] : National Intelligence Council, 2012. 160 p. URL : https://www.dni.gov/files/documents/GlobalTrends_2030.pdf

²⁴ Kuźniar R. *Zmierzch liberalnego porządku międzynarodowego 2011–2021*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2022. 326 p.

тистоянні з авторитарними і диктаторськими режимами, криз і воєн неопостбїполярної доби це означає не що інше, як відносну нестійкість і подальші зрушення в реструктуризації всієї системи міжнародних відносин.

Така тенденція має перспективи і з точки зору історичного досвіду, який вказує не лише на обов'язкову множинність реальних суб'єктів політики й альтернативність світового політичного процесу, але й на короткочасність відвертої домінації. За результатами аналізу І. Валлерстайна, спроможність держави-гегемона безперешкодно нав'язувати свою волю іншим великим державам обмежується 25–50 роками²⁵.

Ми є свідками того, як виникають і поступово набирають сили інші глобалізаційні центри, зокрема КНР і ЄС, а Росія в умовах гострого збройного конфлікту і санкцій прагне створити антиамериканську / антизахідну коаліцію. Як зауважив Верховний представник ЄС Жозеп Боррель під час нещодавнього виступу перед слухачами Університету Нью-Йорка: «Сьогодні ніхто не може знати, як завершиться російська агресивна війна проти України, але її результати стануть визначальним фактором для розбудови нового світового порядку»²⁶. На його думку, новий світовий порядок стане результатом трьох ключових подій. Перша — це завершення війни Росії проти України: «Я не знаю, яким буде цей результат, але це буде одним із елементів, що визначатимуть новий світ»²⁷. Другою основою світового порядку буде «неймовірний» підйом Китаю (економіка якого у 1970-ті роки становила усього 1 відсоток від американського ВВП і за п'ятдесят років змогла зрости до 80 відсотків, що є надзвичайним результатом). Відтак саме конфронтація між США і Китаєм також визначатиме майбутній світ. Третім рушійним елементом нового світоустрою є розвиток країн Глобального Півдня і те, як вони сприйматимуть нову реальність.

Викладене дає підстави передбачити, що у стратегічній перспективі (15–20 років) трансформація сучасної системи міжнародних відносин

²⁵ Гура В. Світ-системні перспективи XXI ст. у контексті трансформації геополітичних пріоритетів США // Світ XXI ст. Взаємодія «Північ-Південь» у вимірах перспектив глобального співіснування : Матеріали Міжвідомчої науково-теоретичної конференції (м. Київ, 21 червня 2011 р.) / Відп. ред. В. К. Гура. Київ : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2011. С. 4–14.

²⁶ Боррель Ж.: «Результат війни Росії проти України визначатиме новий світовий порядок» // Укрінформ. 21.09.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3764419-rezultat-vijni-rosii-proti-ukraini-viznacatime-novij-svitovij-poradok-borrel.html>

²⁷ Там само.

відбуватиметься у бік формування поліцентризму при збереженні конфліктогенного потенціалу на глобальному, регіональних і периферійних її рівнях, із прагненням окремих потужних гравців-суб'єктів міжнародної системи до домінації, але й до можливого занепаду чи зниження геополітичної та гео економічної ваги інших міжнародних акторів.

«КОРЕЙСЬКИЙ СЦЕНАРІЙ» ЗАВЕРШЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Затягування російсько-української війни, її переростання у позиційну викликають дискусії щодо можливих варіантів завершення бойових дій. Одним із них часто називають «корейський сценарій».

Проблемі війни у Кореї та мирному врегулюванню на півострові присвячено значну кількість досліджень вітчизняних науковців: С. Шергіна²⁸, Н. Франчук²⁹, С. Проня³⁰, І. Погорелової³¹, О. Шевчука³², Кан Ден Сіка³³. Актуальності «корейського сценарію» завершення війни додає його жваве обговорення у засобах масової інформації³⁴.

Під «корейським сценарієм» розуміють завершення бойових дій Корейської війни 1950–1953 рр. і повоєнне врегулювання на Корейському півострові.

Корейська війна 1950–1953 рр. стала першим великим збройним конфліктом періоду «холодної війни». На окупованому наприкінці Другої світової війни Союзом Радянських Соціалістичних Республік (далі — СРСР) та Сполученими Штатами Америки (далі — США) Корейському півострові утворилося дві антагоністичні держави. Зрештою, керована комуністами

²⁸ Шергін С. О. Азіатсько-Тихоокеанський регіон: Історія і сучасність. Київ : Вища школа, 1993. 91 с.

²⁹ Франчук Н. С. Південно-Східна Азія в глобальній системі міжнародних відносин // Актуальні проблеми міжнародних відносин: КНУ імені Тараса Шевченка ІМВ. 2003. Вип. 42. Ч. 1. С. 35–46.

³⁰ Проня С. В. «Корейський вузол» та сучасні орієнтири США // Наукові праці. Історичні науки. 2002. Вип. 4. С. 149–153.

³¹ Погорелова І. С. «Корейська проблема» в системі сучасних міжнародних відносин // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2006. Вип. 84. С. 93–97.

³² Шевчук О. В. Корейська проблема в зовнішньополітичній стратегії КНР // Сучасна українська політика. 2008. Вип. 14. С. 274–282.

³³ Кан Ден Сік. Проблема роз'єднання Кореї в історичній ретроспективі // Політичний менеджмент. 2008. № 5 (32). С. 175–183.

³⁴ Malkasian K. The Korea Model Why an Armistice Offers the Best Hope for Peace in Ukraine // Foreign Affairs. 2024. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/korean-war-diplomacy-armistice-nato> ; Грущенко М. Корейська війна та «корейський сценарій» // DeepState. 2024. URL: <https://deepstateua.com/korieiska-viina-ta-korieiskii-stsenarii-v-ukrayini/>; Солов'ян В. Що приховує «корейський сценарій» для України? // Український кризовий медіа-центр. 2023. URL: <https://uacrisis.org/uk/shho-pryhovuye-korejskyj-stsenarij-dlya-ukrayiny>

Корейська народно-демократична республіка (далі — КНДР) напала на проамериканську Республіку Корея (далі — РК). На боці останньої виступили сили Організації Об'єднаних Націй (далі — ООН), основну роль серед яких відігравали США.

Війна завершилася 27.07.1953 р. укладенням у Пханмунджомі угоди між командувачем Об'єднаних сил ООН, з одного боку, та верховним головнокомандувачем Корейської Народної Армії і командиром Китайських народних добровольців — з іншого. Представники РК підписувати угоду відмовилися. Угода передбачала припинення бойових дій на фактичній лінії бойового зіткнення, по якій встановлювали 4-кілометрову демілітаризовану зону; заборону збільшувати чисельність військ сторонам конфлікту відносно наявних сил на момент підписання угоди; заборону сторонам вводити нові одиниці військової техніки, за виключенням заміни наявних; звільнення і репатріацію усіх військовополонених; створення Наглядової комісії нейтральних держав. Із метою забезпечення мирного врегулювання корейського питання військові командувачі обох сторін мали рекомендувати урядам зацікавлених країн з обох сторін протягом трьох місяців після підписання та набуття чинності Угоди про перемир'я провести політичну конференцію вищого рівня для вирішення шляхом переговорів питань виведення всіх іноземних військ із Кореї, мирного вирішення корейського питання тощо³⁵.

Така конференція почала роботу у м. Женеві 26.04.1954 р. Проте обговорення питань виведення іноземних військ, проведення загальнокорейських виборів і подальшого об'єднання країни через протилежність поглядів сторін та їхню непоступливість зайшло у «глухий кут». 15.07.1954 р. країни, які надали свої контингенти у розпорядження ООН 1950 р., оприлюднили Декларацію шістнадцяти, у якій висловили прихильність Статуту ООН та її вирішальній ролі в організації та проведенні вільних виборів у Кореї та з жалем констатували, що відкидання комуністами цих двох принципів робить подальшу роботу конференції безперспективною³⁶. Таким чином, військовий конфлікт у Кореї став «замороженим». Взаємна ворожість між Північчю і Півднем та «холодна війна» між радянським

³⁵ Text of The Korean War Armistice Agreement // FindLaw. URL : <https://web.archive.org/web/20140305164517/http://news.findlaw.com/cnn/docs/korea/kwarmagr072753.html>

³⁶ Declaration by the Sixteen, Geneva, June 15, 1954 // Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1952-54v16/d237>

блоком і Заходом, які стояли за ними, унеможливили подальший конструктивний діалог між ворогуючими сторонами.

Шанс на вирішення корейської проблеми принесло закінчення «холодної війни». 13.12.1991 р. за посередництва ООН між Південною та Північною Кореєю було підписано Угоду про примирення, ненапад, обміни та співпрацю³⁷.

Подальші спроби порозуміння між Кореями, зокрема за активної участі США, були зруйновані непоступливістю КНДР щодо своєї ядерної програми. Зрештою, після чергової порції міжнародних санкцій, 08.03.2013 р. уряд КНДР заявив, що не вважає себе пов'язаним умовами не лише Угоди про перемир'я 1953 р., а й мирним договором із Південною Кореєю про ненапад 1991 р.³⁸. Відносини двох корейських держав знову не врегульовані жодним чином, при тому, що формально вони залишаються у стані війни.

Отже, «корейський сценарій» звершення війни передбачає:

а) початок переговорів про перемир'я на етапі переходу війни на виснаження, їхнє поєднання з бойовими діями для зміцнення переговорної позиції;

б) завершення бойових дій на фактичній лінії бойового зіткнення;

в) укладення угоди за згоди великих держав;

г) забезпечення перемир'я шляхом створення широкої демілітаризованої зони;

д) подальші переговори сторін із метою укладення стійкого миру з можливим визнанням завоювань один одного та спробами реінтеграції втрачених територій дипломатичним шляхом.

Аналіз цих складників і можливість їхнього застосування щодо російсько-української війни варто розпочати із зауваження, що її вихідні умови кардинально відрізняються від війни у Кореї. Остання почалася і закінчилася між двома незалежними корейськими державами. У випадку російсько-української війни бойові дії тривають унаслідок агресії Росії, а не між українськими державами. Тому в принципі неможливий «український» варіант «корейського сценарію», бо не існує двох Україн. Про такий варіант

³⁷ Agreement on Reconciliation, Non-Aggression, and Exchanges and Cooperation between South and North Korea // United Nations Peacemaker. URL: <https://peacemaker.un.org/korea-reconciliation-nonaggression91>

³⁸ North Korea Enters «State of War» with South // BBC News. 2013. URL : <https://www.bbc.com/news/world-asia-21979127>

можна було теоретизувати під час російсько-української війни періоду Антитерористичної операції (АТО) / Операції Об'єднаних сил (ООС), але 2014 р. Росія включила до свого складу Крим, а у жовтні 2022 р. — Донецьку, Луганську, Запорізьку, Херсонську області України. Тобто, якщо у випадку Кореїської війни були наявні ознаки громадянської війни, учасники якої визнали відсутність можливостей знищити опонента й об'єднати країну під своєю владою, в Україні відбувається агресія з боку сусідньої держави, яка утримує її окуповані території і намагається їх інтегрувати. Звідси, завершення бойових дій на фактичній лінії зіткнення не означатиме невизначеного статусу окупованих територій — вони вже включені до складу Росії її конституцією, безвідносно до того, визнає це світове співтовариство чи ні. Відповідно, вони не зможуть стати предметом перемовин під час укладання перемир'я. З іншого боку, у ході Кореїської війни лінія боєзіткнення, яка стала демілітаризованою зоною, не пролягала чітко 38-ю паралеллю, але відхилення були незначні. Тому ворогуючі сторони пішли на фактичний обмін територіями в обмін на припинення вогню. У випадку ж російсько-української війни, за «кореїським сценарієм», Україна буде змушена визнати належність окупованих територій до Росії. Останнє є неприйнятним ані для українського керівництва, ані для українського народу.

Ці висновки роблять й інші елементи «кореїського сценарію» завершення російсько-української війни беззмисловими. Проте твердження, що Росія зацікавлена у реалізації «кореїського сценарію» ґрунтується на тому, що вона домагається залагодити конфлікт з Україною шляхом угоди не з нею, а із Заходом, уособленням і рушійною силою якого є США. Риторика Кремля постійно наголошує на тому, що доля України повністю залежить від міжнародної політичної ситуації, так само, як поділ Кореї колись був продуктом відносин США та СРСР. Зрештою, Південна Корея не підписала угоду про перемир'я 1953 р., але була вимушена визнати її факт, оскільки значно залежала від військової та економічної допомоги США³⁹. Проте при детальному аналізі це твердження теж видається сумнівним. На відміну від Кореїської війни, США не беруть безпосередньої участі у бойових діях і навряд чи колись будуть. Відповідно, вони не мають важелів тиску на Москву, які вони мали щодо Пхеньяна, як то бомбардування стратегічних об'єктів і погрози ядерною зброєю. Смерть Й. Сталіна від-

³⁹ Западные СМИ считают, что скоро Вашингтон бросит Киев // Life.ru. 2023. URL: <https://life.ru/p/1574564>

крила можливості для укладення перемир'я у Кореї⁴⁰, але сподівання на компроміс у зв'язку з відходом В. Путіна наразі також безперспективні. Тому дипломатичні можливості США у російсько-українській війні доволі обмежені. Зрештою, США постійно наголошують, що не будуть вирішувати питання припинення війни в Україні без її вирішальної участі⁴¹.

Запровадження демілітаризованої зони в осяжній перспективі — також вкрай малоймовірний сценарій заморозки конфлікту. По-перше, жодна міжнародна організація не в змозі забезпечити миротворчу місію належного масштабу для встановлення ефективного контролю над сотнями кілометрів лінії розмежування, а також кордону України з країною-агресором та її союзницею — Білоруссю. До слова, починаючи з 2014 р. Росія блокувала всі спроби розгорнути миротворчий контингент на Донбасі, тому, безсумнівно, зробить це знову⁴².

Насамкінець, ані Угода про перемир'я 1953 р., ні мирний договір 1991 р. не принесли на Корейський півострів стійкого миру. Згідно заяви міністерства оборони РК, за 1953–2011 рр. КНДР порушила перемир'я 221 раз, причому до 26 разів здійснювала фактичні військові атаки. Згідно зі звітом, військові провокації досягли піку в 1990-х рр., коли Північна Корея кілька разів намагалася вторгнутися на південнокорейські острови поблизу західного морського кордону⁴³. У випадку Росії, яка має значно більший військовий потенціал, ніж Північна Корея, її агресія щодо України після перемир'я може стати лише питанням часу, особливо за відсутності в останньої гарантій безпеки, які має Південна Корея.

Отже, з «корейського сценарію» для України залишається лише припинення бойових дій, що означає замороження конфлікту на десятиріччя. Колишній чиновник адміністрації Дж. Байдена заявив, що у Вашингтоні обговорювали зупинення конфлікту «у корейському стилі»: «Це правдоподібно, оскільки жодній зі сторін не треба було б визнавати жодних нових кордонів, і єдине, про що треба було б домовитися, — це припинення

⁴⁰ Стыук У. Корейская война. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 513–515.

⁴¹ Байден: «Нічого про Україну без України» // Світовий Конгрес Українців. 2022. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/bajden-nichogo-pro-ukra%D1%97nu-bez-ukra%D1%97ni/>

⁴² Солов'ян В. Що приховує «корейський сценарій» для України? // Український кризовий медіа-центр. 2023. URL: <https://uacrisis.org/uk/shho-pryhovuye-korejskyj-stsenarij-dlya-ukrayiny>

⁴³ Shin H. «N. K. Commits 221 Provocations Since 1953» // The Korea Herald. 2011. URL: <https://web.archive.org/web/20200209174043/http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20110105000563>

стрілянини вздовж встановленої лінії»⁴⁴. Проте у такій побудові немає жодної ознаки «корейського сценарію», про які говорилося вище.

Виходячи з реалій поточного стану російсько-української війни, «корейський сценарій» для України можливий лише у вигляді перетворення лінії фронту на лінію розмежування з Росією і Білоруссю за аналогією з 38-ю паралеллю, яка відмежовує «зону добра від зла, свободу від тиранії, ринок від комунізму, розвиток від стагнації»⁴⁵. Окупованим територіям України у такому випадку відводиться роль такого собі «аналога КНДР» — вантажу, якого Київ має позбутися для власного ж блага у вигляді миру та різних політичних і економічних вигід від інтеграції до Заходу⁴⁶. Проте такий погляд на завершення російсько-української війни потребує окремого аналізу.

⁴⁴ Toosi N. Ukraine Could Join Ranks of «frozen» Conflicts, U. S. Officials Say. How Ukraine Could Become the Next South Korea // Politico. 2023. URL: <https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563>

⁴⁵ Дроздов О. Корейський сценарій, або 38 паралель // Главком. 2024. URL: <https://glavcom.ua/columns/ostapdrozdov/korejskij-stsenarij-abo-38-paralel-983621.html>

⁴⁶ Солов'ян В. Що приховує «корейський сценарій» для України? // Український кризовий медіа-центр. 2023. URL: <https://uacrisis.org/uk/shho-pryhovuye-korejskij-stsenarij-dlya-ukrayiny>

ПИТАННЯ «ФІНЛЯНДИЗАЦІЇ» АБО «АВСТРІЇЗАЦІЇ» УКРАЇНИ ЯК ПОЛІТИЧНИЙ МІФ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Як у ситуації агресії 2014 р., так і в час широкомасштабного вторгнення 2022 р. Російська Федерація постійно намагається обґрунтувати необхідність ведення бойових дій проти України. Досить часто однією з «причин» ворог називає євроатлантичні прагнення нашої держави та порушення з боку Організації Північноатлантичного договору (англ. North Atlantic Treaty Organisation, NATO; далі — НАТО) начебто існуючих домовленостей із Росією щодо нерозширення першого на Схід. У цьому контексті щодо України в публічному дискурсі використовують поняття «нейтральна», «нейтралітет». Далі вони набувають таких словесних форм, як «фінляндизація» та «австріїзація». У такий спосіб РФ намагається не лише виправдати свої військові злочини проти України, а й зафіксувати «нормальність» насильницької зміни зовнішньополітичної орієнтації цієї чи іншої держави. Однак, окрім цього, значну небезпеку для України має прихований інформаційно-психологічний вплив подібних наративів. Поширення політичного міфу про те, що РФ лише прагне здійснити «фінляндизацію» або «австріїзацію» України, породжує хибні уявлення про наміри держави-агресора. Йдеться про віру в те, що в разі публічної відмови України від євроатлантичних намірів, РФ припинить агресію. Саме тому розкриття питання «фінляндизації» або «австріїзації» України як політичного міфу РФ має важливе значення в контексті забезпечення національної безпеки нашої держави.

Поняття «фінляндизація» досить давно використовують у політичній науці, особливо — в геополітиці. Доцільно згадати таких дослідників, як Р. Торнгрєн⁴⁷, К. Райт⁴⁸, Д. Вуорінен⁴⁹, Дж. Квестер⁵⁰ та інших. Очевидно, що й вітчизняні вчені, розробляючи проблематику геополітичного становища України, звертаються до поняття «фінляндизація». Серед

⁴⁷ Törnrgren R. The Neutrality of Finland // Foreign Affairs. 1961. Vol. 39. № 4. P. 601–609.

⁴⁸ Wright Q. Western Diplomacy Since 1945 // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1961. Vol. 336: Is International Communism Winning?. P. 144–153.

⁴⁹ Wuorinen J. H. Finland and USSR — 1945–1961 // Journal of International Affairs. 1962. Vol. 16. № 1. P. 38–46.

⁵⁰ Quester G. H. Finlandization as a Problem or an Opportunity? // The Annals of the American Academy of Political and Social Science. 1990. Vol. 512 (1). P. 33–45.

них — Л. Літвін⁵¹, В. Головченко⁵², Ю. Теміров і К. Майдибура⁵³. Однак закономірно, що популярним це поняття є серед російських дослідників. Тут доцільно згадати напрацювання Н. Вежливцевої⁵⁴, К. Воронова⁵⁵, І. Ковяко⁵⁶.

Поняття «австріїзація» практично не використовують у науковому обігу. В українській мові воно з'явилося з початком агресії Росії проти України в 2014 р. Наприклад, ним послуговуються здебільшого філологи (Е. Мінкевич⁵⁷, А. Нелюба та Є. Редько⁵⁸). Поняття «австріїзація» використовують на публіцистичному рівні.

Однак, не зважаючи на значну кількість досліджень, присвячених як поняттю «фінляндизація», так і гіпотетичності цього процесу щодо України, питання використання цього політичного міфу для здійснення інформаційно-психологічного впливу потребує окремого розгляду.

Для розкриття окресленої проблематики використовують конкретно-історичний та порівняльний методи. Перший — для розкриття визначень понять «фінляндизація» та «австріїзація» на прикладі політичного досвіду Фінляндії та Австрії. Тоді як другий застосовують для зіставлення характерних ознак «фінляндизації» та «австріїзації» з тими геополітичними рамками, які де-факто намагається нав'язати Росія Україні. Саме такий вибір інструментарію дозволяє розглянути політико-міфологічний характер наративів про «фінляндизацію» та «австріїзацію» України.

⁵¹ Літвін Л. А. Моделі національної безпеки: досвід для України // Політичне життя. 2017. № 1–2. С. 107–110.

⁵² Головченко В. Революція Гідності й вибір оптимальної моделі зовнішньої політики України // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 3–12.

⁵³ Теміров Ю., Майдибура К. Концепція «фінляндизації» України // Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 25–31.

⁵⁴ Вежливцева Н. Современное прочтение термина «финляндизация» // Современная Европа. 2020. № 20. С. 83–90.

⁵⁵ Воронов К. В. Стратегии международной адаптации малых стран: сателлизм vs финляндизация // Международная жизнь. 2020. № 5. С. 44–55.

⁵⁶ Ковяко И. И. Финляндизация как концепция научного исследования внешней политики и международных отношений // Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения. 2023. № 4. С. 28–39.

⁵⁷ Мінкевич Е. Е. Топоніми як база творення okazіonal'nykh деривативів // Слов'янський збірник. 2015. 2015. № 19. С. 113–118.

⁵⁸ Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник. Харків : Харківське історико-філологічне товариство. 2015. 220 с.

Американський дослідник Дж. Квестер розглядає «фінляндизацію» як одночасну дружбу із Заходом та Сходом⁵⁹. Фінський політик Р. Торнгрен наголошує на такій визначальній рисі «фінляндизації», як нейтралітет⁶⁰. Загалом західні вчені, як і в більш ранніх публікаціях 1960–1970-х рр., так і в значно пізніших напрацюваннях, описують модель відносин Фінляндії з СРСР як таку, що лякала Європу, але була оптимальною для самої Фінляндії. Тоді як українські дослідники мають іншу думку щодо цього геополітичного феномена. В. Головченко зазначає, що «фінляндизація» передбачає не лише відмову від євроатлантичних прагнень, а й право вето Москви на будь-які зовнішньополітичні заходи⁶¹. Ю. Теміров та К. Мандибура звертають увагу на те, що «фінляндизація» полягає не лише у відмові від вступу до НАТО, а й у збереженні можливості самостійного визначення внутрішньої суспільної моделі⁶².

Відповідно, західні вчені розглядають дану геополітичну модель як особливий нейтралітет, який полягає у рівній віддаленості від двох великих політичних супротивників з одночасним збереженням дружніх зовнішньополітичних відносин із ними. Українські дослідники акцентують увагу на тому, що «фінляндизація», не зважаючи на привабливість та поєднання ефективності й оптимальності в зовнішньополітичному лавіруванні, де-факто не забезпечує реального нейтралітету. Це розуміють і їхні американські та фінські колеги (щоправда, намагаються оминати цю проблему).

Тоді як російські автори зазначають, що «фінляндизація» — виведення конкретної держави зі сфери впливу Росії⁶³. Наприклад, варто згадати, що до 1917 р. Фінляндія перебувала у складі Російської імперії. Однак навіть перемоги СРСР у Зимовій війні 1939–1940 рр. та у Війні 1941–1944 рр. не дозволили перетворити Фінляндію на повністю залежну державу.

⁵⁹ Quester G. H. Finlandization as a Problem or an Opportunity? // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1990. Vol. 512 (1). P. 35.

⁶⁰ Törnren R. The Neutrality of Finland // *Foreign Affairs*. 1961. Vol. 39. № 4. P. 601.

⁶¹ Головченко В. Революція Гідності й вибір оптимальної моделі зовнішньої політики України // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 9.

⁶² Теміров Ю., Мандибура К. Концепція «фінляндизації» України // *Вісник Львівського університету*. Серія: Міжнародні відносини. 2015. Вип. 36. Ч. 3. С. 27.

⁶³ Ефременко Д. В. Смена вех: Россия и украинский кризис // *Россия и современный мир*. 2014. № 4 (85). С. 6–28.

Отже, «фінляндизація» — нейтралітет, рівновіддаленість від двох протидіючих блоків / сторін. Однак т. з. фінська модель ніколи не забезпечувала реальної окремішності. Фінляндія, не зважаючи на збереження «капіталістичного устрою», де-факто все ж політично залежала від СРСР.

«Австріїзація» досі не є концептуально розробленим поняттям. Її розкриття потребує окремих ґрунтовних досліджень. Очевидно, що як і у випадку з повоєнною Фінляндією, тут мається на увазі Австрія після Другої світової війни. На це вказують українські філологи А. Нелюба та Є. Редько⁶⁴. Чим же принципово відрізняється австрійська модель нейтралітету від фінської?

На відміну від Гельсінкі, Відень мав можливість справді бути рівновіддаленим від соціалістичного та капіталістичного блоків. Цьому сприяла відсутність кордонів із СРСР, відсутність радянських військ та об'єктів на території Австрії, а також відсутність власне територіальних претензій СРСР та / або його сателітів (Угорщини, Чехословаччини та Югославії) до Австрії. При цьому показово, що за Договором про незалежність Австрії 1955 р.⁶⁵, на відміну від Паризького мирного договору 1947 р. із Фінляндією⁶⁶, Збройні сили Австрії не обмежувалися в чисельності. Це важливий індикатор того, що СРСР не розглядав Австрію небезпечною для себе та для своїх сателітів.

До того ж, Австрія сама проголосила Декларацію нейтралітету в 1955 р.⁶⁷ (хоча й не без тиску з боку Заходу та СРСР). Однак сама австрійська модель нейтралітету не була закладена на рівні договору чи нав'язана зовні. Це головна відмінність «австріїзації» від «фінляндизації». Ключова відмінність обох моделей полягає у різниці геополітичного становища цих країн.

⁶⁴ Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2014). Словник. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2015. С. 6.

⁶⁵ State Treaty (with Annexes and Maps) for the Re-Establishment of an Independent and Democratic Austria. Signed at Vienna, on 15 May 1955 // Dipublico.org. URL: <https://www.dipublico.org/100823/state-treaty-with-annexes-and-maps-for-the-re-establishment-of-an-independent-and-democratic-austria-signed-at-vienna-on-15-may-1955/>

⁶⁶ Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Finland, Paris, 10 February 1947 // International Law Studies. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2177&context=ils>

⁶⁷ Bundesverfassungsgesetz vom 26. Oktober 1955 über die Neutralität Österreichs // Rechtssystem des Bundes. URL: https://www.ris.bka.gv.at/Dokumente/ErV/ERV_1955_211/ERV_1955_211.pdf

Тему «фінляндизації» України відроджено в 2014 р., у момент агресії Росії в Криму та на Донбасі. Тут можна згадати статті російських дослідників С. Мінасяна та Д. Єфременка, низку публікацій у російських і західних медіа. Новим поштовхом для обговорення перспектив «фінляндизації» України стала ситуація напередодні повномасштабної агресії в лютому 2022 р. Це і матеріали в німецькому виданні DW⁶⁸, у британській BBC⁶⁹, американському «The New York Times»⁷⁰. Поштовхом для подібних дискусій стали запропоновані Росією НАТО та США проекти договорів про де-факто розмежування сфер впливу^{71,72}. В одному з документів прямо передбачалося неприєднання України до НАТО.

Враховуючи значну кількість публікацій у медіа на тему «фінляндизації», можна припустити, що це була цілеспрямована інформаційна кампанія з метою виправдання подальшого розширення бойових дій Росії проти України. Однак показовим у даному контексті є те, що, на відміну від власне самої «фінляндизації», де така модель була нав'язана Фінляндії через безпосередній договір із нею, Україні відводилася роль пасивного споглядача, доля якого вирішувалася б без нього. Це ключовий момент для розуміння політико-міфологічного характеру наративів про агресію Росії як прагнення «фінляндизувати» або «австріїзувати» Україну. Москва не вважає Київ суб'єктом на міжнародній арені. Тоді як Гельсінкі та Відень у геополітичній парадигмі Москви суб'єктністю володіли. Свідченням цього є вже згадані Паризький договір 1947 р. і Договір про незалежність 1955 р.

⁶⁸ Гункель Е. Пример для Украины? Эксперт о «финляндизации» ради мира с РФ // DW. 2022. URL: <https://www.dw.com/ru/primer-dlja-ukrainy-jekspert-o-finljandizacii-radi-mira-s-rf/a-60718122>

⁶⁹ Що таке фінляндизація і чи потрібна вона Україні // BBC News Україна. 2022. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60437593>

⁷⁰ Engelbrecht C. «Finlandization» of Ukraine is Part of the Diplomatic Discourse. But What Does that Mean? // The New York Times. 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/02/08/world/europe/ukraine-russia-finlandization.html>

⁷¹ Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о гарантиях безопасности // Министерство иностранных дел Российской Федерации. 2021. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790818/

⁷² Соглашение о мерах обеспечения безопасности Российской Федерации и государств-членов Организации Североатлантического договора // Министерство иностранных дел Российской Федерации. 2021. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790803/

Важливо звернути увагу, що усвідомлення керівництвом Росії факту неможливості захоплення Києва в березні 2022 р. призвело до трансформації позиції першої щодо України. Прессекретар президента РФ Д. Песков заявив, що в переговорах з Україною розглядається австрійська модель нейтралітету⁷³. Відповідно наратив «фінляндизації» чи не вперше замінено на «австріїзацію». Щоправда, і в цьому варіанті Москва категорично відмовлялася визнати суб'єктність Києва, оскільки передбачалося, що перша отримуватиме гарантії від країн Заходу.

Анексія Росією частини територій України (Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей), а також виявлення доказів злочину геноциду проти української нації в Бучі, Ізюмі та інших населених пунктах України довели те, що питання «фінляндизації» або «австріїзації» України є політичним міфом РФ. Його мета полягає в обґрунтуванні та узаконенні агресії проти України і продукуванні в частини українського суспільства віри в те, що відмова від євроатлантичних намірів задовольнить Росію. Американський політолог З. Бжезинський зауважив, що без України Росія не зможе бути імперією⁷⁴. Україна має 1974 км кордону з Росією по суходолу і 331 км морем. Це майже удвічі більше, ніж межа між Фінляндією та Росією. Крим та Севастополь — єдині адміністративно-територіальні одиниці нашої держави, де за переписом 2001 р. більшість населення складали етнічні росіяни. Зрештою, Росія не визнає суб'єктність та окремішність України. Тому ні «фінляндизація», ні «австріїзація» (навіть на гіпотетичному рівні) є неможливими варіантами для України. Обидві моделі нейтралітету використовує Росія як наративи для здійснення негативного інформаційного впливу на українську та світову спільноти. Сама ідея «нейтралітету» України є політичним міфом.

⁷³ Украине предлагают шведскую или австрийскую модель нейтралитета. Что это значит? // BBC News Русская служба. 2022. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-60756500>

⁷⁴ Brzezinski Z. The Grand Chessboard. American Primacy and its Geostrategic Imperatives. New York : Basic Books, 1997. P. 112.

З ДОСВІДУ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ ЯПОНІЇ

Актуальність дослідження полягає в необхідності вивчення світового досвіду з метою його впровадження в практичному розрізі для ефективного післявоєнного відродження України. Як не дивно, але поразка Японії в Другій світовій війні ознаменувала для невеликої острівної країни початок якісних змін у державному, соціальному та політичному житті, коли вона за підтримки США, швидко почала відбудову.

Від 1945 до 1952 р. Японія перебувала під військовим протекторатом союзників на чолі з Верховним головнокомандувачем об'єднаних збройних сил (англ. Supreme Commander of the Allied Powers, SCAP) — американським генералом Д. Макартуром до 1951 р. Незважаючи на те, що номінально країною керувала багатонаціональна Далекосхідна комісія у м. Вашингтоні (округ Колумбія) і союзна рада в м. Токіо, до якої входили США, СРСР, Китай та країни Співдружності, окупація була майже повністю справою США. У той час як Д. Макартур створив великий Генеральний штаб у м. Токіо для проведення політики за підтримки місцевих команд «військового уряду», Японія, на відміну від Німеччини, не керувалася безпосередньо іноземними військами. Замість цього SCAP покладалася на японський уряд і його органи, особливо на місцеву бюрократію, для виконання своїх директив⁷⁵.

По своїй суті повоєнна політика, як і наймасштабніші соціально-політичні перетворення в історії стародавньої Японії, відомі як реформа Тайка та реставрація Мейдзі, є періодом швидких соціальних та інституційних змін, основні принципи яких, як управління, були викладені в Потсдамській декларації та зафіксовані в політичних заявах уряду США в 1945 р. Вказані реформи мали здійснюватися крізь призму демілітаризації Японії, як виключення загрози миру в майбутньому, демократизації, через закладення основ для розвитку сучасної демократичної політичної системи, що буде гарантувати та захищати права та свободи людини, та шляхом створення економіки, яка могла б адекватно підтримувати мирну і демократичну Японію. Післявоєнне відновлення Японії через окупацію розділяють на 3 етапи.

1. Перший етап — спроба покарання та реформування Японії, що тривав 1945–1947 рр., містив найбільш фундаментальні зміни для японського

⁷⁵ Jansen M., Notehelfer Fr. Economic Transformation // Britannica. URL: <https://www.britannica.com/place/Japan/Economic-transformation>

уряду і суспільства. Союзники карали Японію за її минулий мілітаризм і експансію, провівши судові процеси по військовим злочинам у м. Токіо. Водночас розформовано японську армію, введено мораторій на займання колишніми військовими офіцерами посад політичного керівництва в нових урядах. Впроваджено земельну реформу, покликану знівелювати владу багатих землевласників та дати можливість для розвитку більшості фермерів-орендарів⁷⁶. Початково покарання в планах союзників полягало в масштабних репараціях, одна нестабільність серед інших азійських країн, на користь яких мали виплачуватися репарації, внесла свої корективи. Як наслідок, репарації обмежувалися документами, які були укладені між Японією та її азійськими жертвами після підписання мирного договору з Японією в 1951 р.

Найважливішою реформою цього періоду, проведеною окупаційними силами, було створення нової конституції. Її суть — у перегляді конституції Мейдзі, що мало отримати найвищий пріоритет. Та спроби створення нового основного закону Японією виявилися недостатніми, тож за основу взято проєкт окупаційного урядового відділу, який і був схвалений імператором, представлений першому післявоєнному парламенту в квітні 1946 р., офіційно оприлюднений у листопаді та набув чинності 03.05.1947 р. Основоположним було пониження статусу імператора до представницької особи без політичного контролю та надання більшої влади парламентській системі, сприяння розширенню прав для жінок, а також відмова від права на ведення війни, яка передбачала ліквідацію всіх необоронних збройних сил (далі — ЗС).

Цей проєкт Конституції передбачав низку непопулярних заходів, зокрема скасування принципу децентралізації у поліції, шкільній системі та деякі сфери місцевого управління. І хоча стаття 9 була скомпрометована рішенням про створення резерву Національної поліції, який у 1954 р. став Силами самооборони, основні принципи конституції отримали підтримку серед сегментів японської політики. Виконавча влада стала головним активом нових громадських інститутів країни. А після перемоги конкуруючих сил, які заважали реформам прем'єр-міністрам у 1930-х рр., післявоєнні прем'єр-міністри впевнено очолили державну адміністрацію та (з обмеженим переозброєнням) ЗС. Відповідальне керів-

⁷⁶ 1945–1952: The Early Cold War // Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/foreword/>

ництво поступово витіснило претензії на владу імперського правління попередніх часів.

2. Другий етап — комплексна робота з відродження японської економіки. На тлі занепокоєння через стрімке поширення ідей комунізму окупаційна політика в 1947–1948 рр. потребувала переформатування для унеможливлення посилення впливу комуністичного руху в Японії з огляду на високі шанси перемоги комуністів у громадянській війні в Китаї. Перед окупаційною владою гостро стояла необхідність вирішення проблеми дефіциту сировини, необхідної для підтримки японської промисловості та насичення ринків збуту готової продукції й підтримання податкових реформ, як заходів, спрямованих на контроль інфляції. У цей період Японія вступила в час «високошвидкісного зростання», і пральні машини, холодильники та телевізори, «три священні перлини» післявоєнного споживацтва, почали заселяти більшість японських будинків, освітлюючи колись похмуре життя. Державні установи в тандемі з корпораціями та робочою силою, а також під прикриттям американської парасольки безпеки організували економічне відновлення, яке породило такі глобальні лідери, як «Toyota Motor Corporation» та «Sony». Серед основних здобутків цього часу варто виділити:

- розпуск великих фінансових домів Японії (дзайбацу);
- розробка нового законодавства, спрямованого на забезпечення «чесної торгівлі» та уникнення монополізації;
- створення Міністерства праці, посилення профспілок — ознаменувало становлення ролі робітника як основи демократизації суспільства;
- впровадження в соціальне та політичне життя гендерної рівності⁷⁷.

3. Третій етап — укладення офіційного мирного договору та альянс. На третьому етапі окупації з 1950 р. політичне та економічне майбутнє Японії вже мало чітко визначені абрисы, що давало можливість забезпечити укладення формального мирного договору, який ознаменує закінчення війни та окупації. 1951 р. Японія уклала Сан-Франциський мирний договір із США та союзниками, який СРСР відмовився підписати. Радянсько-японська війна закінчилася, проте мирну угоду між обома країнами ніколи укладено не було⁷⁸. Остаточна угода дозволила США утримувати свої

⁷⁷ 1945–1952: The Early Cold War // Office of the Historian. URL: <https://history.state.gov/milestones/1945-1952/foreword/>

⁷⁸ Мейсон Р., Кайгер Дж. Краткая история Японии / Пер. с англ. Москва : КоЛибри, 2020. С. 261–282.

бази на Окінаві та в інших місцях Японії, а уряд США пообіцяв Японії двосторонній пакт про безпеку. У вересні 1951 р. у м. Сан-Франциско проведено зустріч представників 52 країн світу з метою обговорення договору і в кінцевому підсумку 49 із них підписали його. 1952–1973 рр. в Японії спостерігалось прискорене економічне зростання і соціальні зміни. До 1952 р. Японія нарешті відновила рівень довоєнного промислового виробництва. Після цього економіка зростала безпрецедентними темпами.

Однією з фундаментальних основ відродження Японії стала ефективна інтеграція економіки країни 1970–1980 рр. у глобально-світову систему та диверсифікація власних ринків і сировинних джерел шляхом поглиблення вільної торгівлі та створення енергетичної автономності через розширення використання ядерної енергії. У цей період роль Японії на світовій арені кардинально змінилася. Виважені кроки повоєнного відродження країни за сприяння США утвердили Японію як провідну розвинену індустріальну країну, яка завдяки впровадженню фінансовій дерегуляції, технологічному успіху та створенню передумов для подорожчання власної валюти перетворилася на важливу країну-кредитора, збільшивши прямі іноземні інвестиції країни.

Тоді, як Японія протягом тривалого періоду часу розглядала зовнішніх постачальників як основне джерело сировини і як ринок збуту для товарів, японська власність на великі виробничі підприємства, фінансові установи та нерухомість за кордоном вимагала від Японії поглибленої безпосередньої участі у світових справах. Відповідно Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, Світова організація торгівлі отримують все більшу увагу і участь Японії.

Окремого дослідження заслуговує повоєнне відновлення міст Хіросіми і Нагасакі після ядерного бомбардування США. Авіація США 06.08.1945 р. скинула на Хіросіму 16-кілотонну ядерну бомбу. Вона розірвалася в повітрі над центром міста, на висоті 600 м. Вибух миттю забрав життя 70 000 мешканців і перетворив місто на згарище. Протягом року від бомбардування загалом померло 90–140 тисяч містян. Тогочасні дослідники пророкували, що впродовж 70–75 р. у м. Хіросімі не ростиме жодна трава чи дерево. 40 % із 33 млн м² придатної для використання землі перетворилося на попіл⁷⁹.

⁷⁹ Ошемкова К. Хіросіма. Реконструкція та нова ідентифікація міста після Другої світової війни // *Pragmatika*. 2022. URL: <https://pragmatika.media/hirosima-rekonstrukcija-ta-nova-identifikacija-mista-pislja-drugoi-svitovoi-vijni/>

17.09.1945 р. містом прокотився потужний тайфун Макурадзакі, що затопив великі території та зруйнував багато тимчасових лікарень, створених на околицях. Відбулося значне падіння рівня радіації, яку «змило в море». Щодо відбудови міста, то вона затягнулася на десятиліття і спочатку здавалася багатьом неможливою місією, зважаючи на кількість загиблих, площу перетвореної на попіл території й брак ресурсів, матеріальних і людських.

У відбудові м. Хіросіми провідну роль відіграв відділ міського планування однойменної префектури, який до листопада 1946 р. сформулював план реконструкції міста, що включав проекти доріг, парків і зелених зон, а також відновлення земель на основі побажань міського уряду та місцевих жителів. Проекти реконструкції доріг і парків реалізовувалися в рамках раніше розробленого Закону про містобудування. Перша частина плану містила невідкладні заходи: розчищення територій від руїн, знесення небезпечних споруд, повне відновлення систем водопостачання, каналізації, транспорту, електроенергії, газу та телефонних мереж, а також будівництво тимчасового житла. На її виконання витрачено близько 4 р. Щодо переходу до основної частини реконструкції, то було зрозуміло, що через брак коштів місто самостійно з нею не впорається⁸⁰.

У травні 1949 р. парламент Японії прийняв Закон про будівництво меморіалу миру в м. Хіросімі, який складався із семи статей, як спеціальний закон на основі статті 95 Конституції Японії. У статті 1 цього закону зазначено ціль, що полягає в тому, «щоб визначити реконструкцію міста Хіросіма як міста-меморіалу миру, який символізує людський ідеал щирого прагнення до справжнього й міцного миру». 06.08.1949 р. японський парламент прийняв закон про відновлення Хіросіми як міста миру і скерував частину державних коштів на її реставрацію. Завдяки цьому м. Хіросіму майже повністю відновлено на початок 1960-х р. Нині ж тут основними галузями є машинобудування («Мазда Мотор Корпорейшн»), кораблебудування («Ісікава-Харіма Хеві Індастріз») і сталеливарна («Джей-еф Стіл») промисловість. Іншими важливими галузями є виробництво напівпровідників і комп'ютерних чипів, цифрові технології, хімічна та харчова промисловість.

При відновленні міста значну увагу приділено будівництву парків (10 % території міста). На площі 170 га створено 88 парків, зелених зон (включаючи зелені смуги біля річок) і кладовищ. А парк Чуо був створений на

⁸⁰ Там само.

місці військової частини площею близько 70 га, де розміщувався штаб п'ятої дивізії японської армії, а Меморіальний парк миру — на 11 га колишнього житлового району Накадзіма, який перебував близько до епіцентру вибуху. Одночасно відбувалася демілітаризація Хіросіми через зміну функції міських територій та інтеграцію в її структуру пам'яті про жакливу подію⁸¹.

Повоєнна Японія, яка зазнала поразки у Другій світовій війні (втративши території Південного Сахаліну, Квантун із містами Порт-Артур та Далянь, а також Курильські острови — майже половину території), змогла винести належний урок із наслідків своєї одновекторної політики та продемонструвала готовність до різкої трансформації, що стало основним тригером післявоєнного відродження країни в усіх сферах соціального та політичного життя, а предметна глобальна експертиза змін, яких потребувала Японія, спрямована політикою і витримана практичними обмеженнями, допомогла розробити та впровадити в життя план кардинального перетворення імперської, мілітаристської соціально не орієнтованої держави в один зі стовпів глобальної економіки та глобального суспільства. За допомогою США Японія змогла відбудувати економіку, яка з середини 1960-х рр. посідає друге місце у світі за темпами зростання. Японське «економічне диво» мало такі передумови:

- закупівля ліцензій, патентів, використання нових технологій;
- реформа податкової системи, запропонована американцем Доджем;
- відносна дешевизна японської робочої сили;
- відсутність значних військових витрат;
- кредити США;
- великі замовлення під час війн США в Кореї та В'єтнамі;
- зниження цін на світових ринках на сировину і паливо та деякі інші.

Багато з досвіду повоєнної відбудови Японії можна використовувати в Україні вже зараз, не очікуючи перемоги. «Японське економічне диво» — найкраща сторінка в історії Японії. Тоді його мешканці проявили максимум працьовитості та терпіння на шляху до відбудови країни. Такі риси національного характеру притаманні і українцям, тому маємо підстави у значно кращих повоєнних умовах стати авторами «українського культурно-економічного дива».

⁸¹ Там само.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ЙОГО ВІДНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Початок повномасштабного військового вторгнення поглибив соціально-економічні проблеми, які існували з початку російсько-української війни 2014 р. Масштаби руйнувань житлової нерухомості, об'єктів промисловості, інфраструктури та сільського господарства можна порівняти лише з масштабами руйнувань, які отримала Україна у результаті Другої світової війни. Окрім безпосередніх руйнувань унаслідок військових дій, доцільно говорити про процеси зниження фінансово-економічних показників, ділової активності та можливостей до соціального забезпечення.

Актуальність проблеми дослідження визначає високу увагу авторів до цієї проблематики, зокрема низку науково-практичних робіт і публікацій присвячено питанням міграційної політики (О. Боков⁸², О. Шепель⁸³, О. Швагер⁸⁴, Г. Іпarraguirre⁸⁵, В. Кінг⁸⁶ та інші⁸⁷).

Проте в умовах нових викликів виявляють нові запити до проблеми втрат людського капіталу.

Міграційні процеси здійснюють суттєвий внесок у формування передумов соціально-економічного розвитку. Працездатне населення формує

⁸² Боков О. В. Безпекова складова людського капіталу держави в умовах російсько-української війни // Актуальні проблеми забезпечення державної безпеки : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2023 р.). Київ : Київський інститут Національної гвардії України, 2023. С. 49–51.

⁸³ Шепель О. Особливості та сфери регулювання сучасної міграційної політики в приймаючих країнах // Цифрова економіка та економічна безпека. 2022. № 1. С. 9–16. URL: <https://bitly.ws/3bdYq>

⁸⁴ Швагер О. А. Деякі аспекти міграційної політики Європейського Союзу щодо осіб, які потребують тимчасового захисту // Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Суми, 29 квітня 2022 р. Суми : Сумський державний університет, 2022. С. 301–305.

⁸⁵ Iparraguirre G. Imaginaries, Rhythms and Development // Cultural Rhythms. Leeds : Emerald Publishing Limited, 2022. P. 19–37. URL: <https://bitly.ws/3bdYM>

⁸⁶ King V. E. Latin American Refugee Youth in the United States: Migration-Related Trauma Exposure and Implications for Policy and Practice // International Journal of Migration, Health and Social Care. 2022. Vol. 18. № 3. P. 222–242. URL: <https://bitly.ws/3bdZn>

⁸⁷ Políticas migratorias y gobernanza de la migración // Portal De Datos Mundiales Sobre La Migración. 2021. URL: <https://bitly.ws/3bdYf>

умови для розвитку виробництва та забезпечення сфери послуг. Діти та літні люди створюють навантаження на соціальну систему. Інтелектуальний потенціал держави визначає умови конкурентоспроможності її економіки. Отже, процеси розвитку міграційних потоків і вплив держави на забезпечення ефективної міграційної політики має вирішальне соціально-економічне значення.

Новим викликом для України стали процеси міграції, викликані повномасштабним військовим вторгненням. У 2022 р. збитки виробництва склали 114,5 млрд доларів США, але процеси відновлення економіки неможливі без повернення робочої сили в країну. Процеси вимушеної міграції змусили понад 9 млн осіб виїхати з України, ще 6,9 млн осіб стали вимушено переміщеними по території України⁸⁸. Отже, процеси відбудови країни та її подальшого економічного розвитку пов'язані з поверненням населення до України, створенням умов для трудової міграції та заповнення тих вакансій, що будуть утворюватися внаслідок переміщення людей, викликаних військовими діями.

Основним видом міграції у сучасному світі є трудова. Це пов'язано з нерівномірним розвитком економіки, відсутністю ефективних ринків праці у деяких країнах, безробіттям та іншими соціально-економічними чинниками. Аналізуючи передумови трудової міграції, доцільно заглибитися у ці процеси, та говорити не лише про безробіття як наслідок неефективної державної політики, але й визначити причини високого рівня безробіття як системи внутрішнього публічного управління, так і аналізуючи глобальні світові тенденції. Як і будь-яка інша суспільна система, ринок праці формується та розвивається під впливом зовнішніх і внутрішніх умов. До останніх умов розвитку ринку праці відносять природно-кліматичні, ресурсні, в яких знаходиться держава географічно. Крім того, важливим чинником впливу на ринок праці є кількість населення. У державах, де щільність населення є вищою, за умови відсутності підходів до реалізації інтенсивних методів розвитку виробництва та сільського господарства, доцільно говорити про вищий рівень безробіття. Якщо розглядати екстенсивні методи розвитку виробництва та сільського господарства, то доцільно визначити високий рівень потреби у робочій силі, проте така робоча

⁸⁸ King V. E. Latin American Refugee Youth in the United States: Migration-Related Trauma Exposure and Implications for Policy and Practice // International Journal of Migration, Health and Social Care. 2022. Vol. 18. № 3. P. 222–242. URL: <https://bitly.ws/3bdZn>

сила буде низькооплачуваною та продукція буде малоконкурентною та з низьким рівнем доданої вартості.

Цінність людини у суспільстві як капіталу постійно зростає. Так, уособлюючи накопичені протягом життя знання, навички і здоров'я, людський капітал має внутрішню цінність для самої людини через складові її здоров'я та освіти, які дають можливості їй реалізувати свій потенціал як продуктивному члену суспільства⁸⁹.

Людський капітал формує 70 % національного багатства розвинутих країн, в Україні — тільки 30 %. Від якості людського капіталу залежить соціально-економічний розвиток держави, а й відповідно рівень та якість життя людини⁹⁰.

До військового вторгнення РФ в Україну наша держава мала не найкращі міжнародні показники за індексом людського розвитку, людського капіталу, порівняно з більшістю розвинених країн світу. Так, негативні тенденції в Україні спостерігалися в демографічних процесах та міграції населення, низької продуктивності праці тощо.

До економічних процесів, які спостерігаються у період повномасштабного військового вторгнення, можна віднести наступні:

- суттєве скорочення економіки, зокрема внутрішнього валового продукту (далі — ВВП) країни;
- завдання величезних збитків промисловості та сільському господарству;
- зниження та концентрація ділової активності в районах, що є відносно спокійними для проживання;
- закриття бізнесу;
- релокація бізнесу;
- необхідність пошуку фінансових ресурсів на післявоєнне відновлення економіки, зокрема промислової та сільськогосподарської інфраструктури;
- зниження попиту на більшість товарів і послуг;

⁸⁹ Боков О. В. Безпекова складова людського капіталу держави в умовах російсько-української війни // Актуальні проблеми забезпечення державної безпеки : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2023 р.). Київ : Київський інститут Національної гвардії України, 2023. С. 49–51.

⁹⁰ Шепель О. Особливості та сфери регулювання сучасної міграційної політики в приймаючих країнах // Цифрова економіка та економічна безпека. 2022. № 1. С. 9–16. URL: <https://bitly.ws/3bdYq>

- необхідність виплат компенсацій бізнесу за зруйновану чи пошкоджену інфраструктуру.

Аналізуючи економічні проблеми розвитку країни у період повномасштабного військового вторгнення, доцільно говорити про соціальні наслідки таких проблем:

- необхідність покриття витратної частини державного бюджету України за рахунок іноземних грантів та запозичень;

- скорочення кількості працівників, збільшення безробіття;
- зростання навантаження на соціальну сферу шляхом збільшення кількості соціальних виплат, зокрема за рахунок збільшення кількості вимушено переміщених осіб;

- скорочення кількості працюючих на одного пенсіонера;
- необхідність надання додаткових соціальних послуг і виплат для реабілітації постраждалих від військових дій, зокрема фізичної та психологічної реабілітації військових, які отримали поранення чи каліцтва;

- корегування процесів надання соціальних послуг (наприклад, дистанційне навчання у закладах освіти, що може впливати на якість надання соціальної послуги).

Так, у 2022 р. українська економіка втратила 29,2 % реального ВВП. Понад 13,5 млн українців змушені були покинути свої домівки. За межею бідності опинилися понад 7 млн осіб, а рівень бідності в Україні сягнув 24 % населення. За соціологічним опитуванням Організації Об'єднаних Націй, 85 % українських біженців — жінки, серед яких 47 % мають вік від 35 до 59 р., 25 % — від 18 до 34 р. Близько 47 % жінок мають вищу освіту та 73 % із них до війни працювали⁹¹. Тобто, практично більшість жінок, які покинули Україну та ще не визначилися з поверненням на батьківщину, це українки репродуктивного віку. Усе це має значний негативний вплив на демографічну ситуацію в Україні.

Військова агресія може призводити до виникнення численних соціальних проблем, які мають серйозний вплив на населення та суспільство загалом. Деякі з таких проблем включають:

⁹¹ Боков О. В. Безпекова складова людського капіталу держави в умовах російсько-української війни // Актуальні проблеми забезпечення державної безпеки : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2023 р.). Київ : Київський інститут Національної гвардії України, 2023. С. 49–51.

- призводить до значної кількості загиблих і поранених, що ставить під загрозу фізичне та психологічне здоров'я населення: війна залишає важкі наслідки для військових, цивільних осіб і дітей, які можуть зіштовхуватися з інвалідністю, травмами та посттравматичним стресовим розладом;

- призводить до масового вимушеного виселення людей з їхніх домів та місць проживання (внутрішньо переміщені особи та біженці змушені шукати притулку в інших регіонах чи країнах, що створює гострі проблеми із забезпеченням житла, безпеки, харчування та доступу до основних послуг для внутрішньо переміщених осіб);

- призводить до руйнування інфраструктури (дороги, мости, електричні мережі, водопостачання та інші комунальні послуги), що має серйозний вплив на якість життя населення та підприємницьку активність; відновлення руйнованої інфраструктури вимагає значних фінансових і технічних зусиль;

- призводить до економічного спаду та зниження виробництва. Зруйновані підприємства, зупинення економічної діяльності, зменшення зайнятості та збитки в сільському господарстві та інших галузях економіки знижують доходи населення та збільшують бідність. Економічний спад може також призвести до зростання безробіття та зменшення доступу до освіти, охорони здоров'я, інших соціальних послуг.

Соціально-економічні процеси, які відбуваються у період повномасштабного військового вторгнення, несуть безпосередній вплив на поствоєнний стан нашої держави, зокрема процеси соціально-економічного розвитку. Для проведення аналізу поствоєнного стану та визначення перспектив соціально-економічного розвитку доцільно зважати на три контрольні точки: причини — стан — наслідки.

Проаналізуємо причини соціально-економічних проблем, які можуть виникнути в Україні після завершення війни⁹².

1. Зруйнована інфраструктура. Війна може спричинити значні пошкодження і знищення інфраструктури. Відновлення доріг, мостів, електромереж та інших комунальних систем вимагатиме великих фінансових і ресурсних зусиль, а також часу.

⁹² Програма грошової допомоги «Спільно» від ЮНІСЕФ для українців // ЮНІСЕФ Україна. URL: <https://bitly.ws/3bdVb>; УВКБ ООН оновлює дані про біженців з України, які відображають останні переміщення // УВКБ ООН Україна. 2022. URL: <https://bitly.ws/3bdVJ>

2. Економічна втрата. Війна має серйозний вплив на економіку країни. Знищення промислових підприємств, зменшення виробництва та втрата ринків збуту можуть призвести до економічного спаду. Національний бюджет також може зазнати значних втрат через зменшення податкових надходжень та збільшення витрат на військові цілі.

3. Зростання безробіття. Унаслідок військових дій багато людей можуть втратити робочі місця, а підприємства можуть бути змушені припинити діяльність. Це може призвести до зростання безробіття та зменшення доходів населення.

4. Масова міграція. Війна може спричинити масову як внутрішню, так і зовнішню міграцію населення. Це може мати негативний вплив на економіку країни, оскільки втратиться робоча сила, а також можуть збільшитися витрати на соціальний захист мігрантів.

5. Психологічні травми та соціальна напруженість. Війна справляє психологічний тиск на населення (посттравматичний стрес, тривожність та депресія). Ці психологічні проблеми можуть впливати на загальний стан здоров'я населення та їхню здатність до працевлаштування, соціальної інтеграції. Більшість людей, які пережили воєнний конфлікт, можуть потребувати психологічної підтримки та відновлювальних програм.

6. Нерівність і соціальна дезінтеграція. Війна може поглибити соціальну нерівність та сприяти соціальній дезінтеграції. Втрата майна, виробничих потужностей та доступу до основних послуг може призвести до появи розриву між багатими та бідними прошарками місцевого населення. Це може призвести до соціальних конфліктів, напруженості та нестабільності у суспільстві.

7. Політична нестабільність. Після завершення війни можуть виникнути політичні напруги та нестабільність. Різні політичні сили можуть боротися за вплив і ресурси, що може ускладнити процес відновлення та реалізації соціально-економічних програм. Політична стабільність та ефективне управління є необхідними факторами для успішної реалізації державної міграційної політики та післявоєнної відбудови.

Окремо доцільно визначити проблему міграції в Європі з початком повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну. При цьому варто виділити три групи країн. Україна є країною-донором, адже українці покидають територію країни через війну, прямуючи, в першу чергу, до країн Європейського Союзу та Великої Британії. Ця тенденція має значні не-

гативні впливи на розвиток економіки країни у післявоєнний період, що пов'язано із виїздом працездатного населення, також варто зазначити негативну демографічну тенденцію, що пов'язана із виїздом за кордон, в першу чергу, жінок із неповнолітніми дітьми. Отже, найбільш гостро проблема буде відчутною у період, коли працездатне населення, наявне на ринку праці, потрібно буде замінювати працездатним населенням, яке у дитячому віці переїхало та осіло за кордоном. Сусідні країни стали транзитерами потоків біженців, оскільки частина з цих країн не могла надати гуманітарної та фінансової допомоги в повному обсязі, наприклад, Молдова, Румунія, Болгарія. Хоча ці країни прийняли певну частину біженців, проте більшість не зупинилася там, не ставши трудовими мігрантами та не приносячи економічні вигоди країні, що їх прийняла. Найбільша кількість біженців опинилися у країнах, які готові були їх прийняти за фінансовими, гуманітарними та нормативними питаннями. Це Польща, Німеччина, Велика Британія та інші. Ці країни отримали великий додатковий трудовий потенціал для розвитку економіки, оскільки українці є висококваліфікованими, освіченими людьми із розвиненим професійними навиками. Новим викликом для української системи публічного управління у післявоєнний період стане повернення громадян до країни, проведення реєміграції для відновлення власного трудового та інтелектуального потенціалів.

**РЕЕМИГРАЦІЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ
У ПЕРСПЕКТИВІ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ
(У ТЕОРЕТИЧНІЙ МОДЕЛІ МІГРАЦІЇ
«ПРИТЯГУВАННЯ-ВИШТОВХУВАННЯ»)**

Теоретична модель «протягування-виштовхування» (англ. «push-pull») є однією з ключових у дослідженні міграційних процесів у сучасній соціології. Її автор, Еверетт Лі, визначає основні чинники, які спонукають людей до міграції — залишити місце свого проживання та шукати нові можливості в інших регіонах або країнах⁹³. «Притягувальні» чинники — позитивні стимули, які формують мотивацію до міграції в конкретний регіон чи країну. Вони можуть містити кращі економічні й освітні можливості, вищий рівень життя, політичну стабільність та інші соціальні й культурні переваги. «Виштовхувальні» чинники — негативні стимули, які впливають на рішення людей залишити місце свого проживання, включаючи економічні труднощі, війни, соціальні конфлікти (етнічні, релігійні тощо), природні катастрофи, політичну нестабільність, дискримінацію або інші обставини, які створюють несприятливі умови для життя. Також у цій моделі виділяють додаткові бар'єри або труднощі, з якими мігранти можуть зіткнутися під час переїзду від місця відправлення до місця призначення. Ці перешкоди можуть бути фізичними (природні бар'єри: гори чи водойми), юридичними (імміграційна політика та обмеження), економічними (вартість міграції), культурними (наприклад, мовні бар'єри) або соціальними (можлива дискримінація мігрантів у місцях прибуття).

Модель «протягування-виштовхування» використовують у вивченні різних типів міграцій (вимушених, добровільних, освітніх, трудових тощо), аналізі різних масштабів міграційних потоків — від індивідуальних до колективних (на рівні малих і великих груп, спільнот), а також взаємозв'язку між різними чинниками, що впливають на міграційні рухи та їхню взаємодію. Приклад використання цієї моделі — робота Т. Маззарола з його колегами щодо виявлення чинників освітньої міграції студентів з Індонезії, Тайваню, Китаю та Індії. Виділили такі чинники: загальна поінформованість про країну та доступність інформації про неї загалом (зокрема про якість тамтешньої освіти та визнання її результатів у своїй

⁹³ Lee E. A Theory of Migration // Demography. 1966. № 3 (1). P. 47–57.

країні); можливість вивчення західної культури; особисті рекомендації, які особа може отримати від близьких, родичів, друзів, знайомих, приватних агентств із працевлаштування; репутація навчального закладу та вартість навчання; умови проживання, а також соціальні витрати, пов'язані з можливою расовою дискримінацією та криміногенною ситуацією; природний клімат; географічна і часова близькість до потенційної країни навчання студента; соціальні зв'язки (наявність членів сім'ї або друзів, які живуть у країні призначення) та деякі інші⁹⁴. У вітчизняних публікаціях цю теоретичну модель розглядають із деталізованим оглядом чинників впливу на міжнародну міграцію населення⁹⁵.

Модель «протягування-виштовхування» є не тільки корисним та ефективним теоретичним інструментом у дослідженні міграційних процесів, але й може мати важливе практичне значення для розробки політики та стратегії управління міграцією та підтримки мігрантів у сучасному світі. На нашу думку, її використання може бути актуальним у вивченні проблеми повернення (реєміграції) громадян України після закінчення повномасштабної війни. Ця проблема має фундаментальний характер, оскільки людський капітал як сукупність професійних знань, навичок і здібностей є не тільки передумовою повоєнного відновлення та зменшення масштабів бідності, але й ключовим чинником економічного зростання, стимулювання інновацій, соціального й технологічного розвитку. Стратегія побудови потужного аграрного сектору або експортно-орієнтованої індустріалізації з використанням дешевої робочої сили в умовах постіндустріального типу суспільства не можуть забезпечити процес створення високотехнологічної економіки з експортом інтелектуальних продуктів і послуг. Реалізація цієї стратегії є можливою з розширенням масштабів творчої діяльності освічених людей.

Нестачу людського ресурсу українське суспільство відчувало ще до початку повномасштабної війни. Проте зараз, коли приблизно 8 млн 177 тис. громадян України (за даними Міністерства закордонних справ, станом на червень 2023 р.) перебувають за кордоном, в економіці можуть

⁹⁴ Mazzarol T., Soutar G. The Push-Pull Factors Influencing International Student Selection of Education Destination // *International Journal of Educational Management*. 2001. № 16 (2). P. 82–90.

⁹⁵ Кизима І. С. Чинники зовнішньої трудової міграції населення України // *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Серія: Економічні науки*. 2009. № 15. С. 365–369.

настати катастрофічні наслідки⁹⁶. Ситуація ускладнюється й тим, що переважна частина наших співвітчизників за кордоном — це люди з вищою освітою⁹⁷.

Згідно з прогнозами Міністерства економіки, в найближчому десятиріччі Україні доведеться залучити на ринок праці додатково 4,5 млн працівників. Однак фахівці вважають, що надії на повернення принаймні 60 % емігрантів є ілюзією. Статистика інших країн свідчить, що лише 60–80 % людей, які виїхали менше року тому, повертаються, а цей показник знижується до 40–50 % у випадку еміграції тривалістю від року до двох, із подальшим зменшенням на 10 % кожний наступний рік⁹⁸. Чим довше мігранти перебувають за кордоном, тим менше вірогідність їхнього повернення в країну походження. Вони матимуть більше часу та можливостей, щоб вивчити мову, знайти роботу та інтегруватися у місцеві спільноти. Діти українських мігрантів підуть у школу або вступлять у заклади професійної освіти за кордоном. Ті, хто почнуть здобувати середню, професійну або вищу освіту в інших країнах, матимуть більше можливостей для інтеграції. Ці закономірності прослідковуються і в порівняльних даних опитувань дослідницької компанії «Gradus». У жовтні 2023 р. частка українців, які висловили бажання повернутися додому, скоротилася за рік від 67 % до 63 %, порівняно з жовтнем 2022 р.⁹⁹. Існуючі наразі несприятливі в Україні політичні, економічні, правові, безпекові, культурні процеси тільки погіршуватимуть цю динаміку з часом.

Розглядаючи чинники «притягування» та «виштовхування», важливо виходити з того, що вони стосуються одночасно і країни походження, і

⁹⁶ Кількість українців та їх міграція за кордон через війну // Укрінформ. 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-killist-ukrainciv-ta-ih-migraciya-za-kordon-cerez-vijnu.html>

⁹⁷ Настрої та оцінки українських біженців, що повертаються на Батьківщину (квітень–травень 2022 р.) // Разумков Центр. 2022. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-shcho-povertaiutsia-na-batkivshchynu>; Kononov I. Ukrainian Refugees of the Period of the Russian-Ukrainian War in NATO Countries: The Geopolitical Context of the Military Migration Crisis // Canadian Foreign Policy Journal. 2024. Vol. 30 (1). P. 11–29.

⁹⁸ Мічковська Н. Очікуючи на біженців. Чи повернуться мільйони українців, що знайшли домівки за кордоном // Фокус. 2024. URL: <https://focus.ua/uk/economics/615414-ochikuyuchi-na-bizhenciv-chi-povertaiutsia-milyoni-ukrajinciv-shcho-znayshli-domivki-za-kordonom>

⁹⁹ Як міграційні процеси впливають на бізнес? // Gradus Research Company. 2023. URL : <https://gradus.app/uk/open-reports/how-do-migration-processes-affect-business/>

країни перебування. Відповідно, згідно з теорією Е. Лі, щоб українські громадяни поверталися назад, їх повинні стимулювати, з одного боку, чинники «притягування» в самій Україні, а з іншого боку — «виштовхування» з країни перебування. Крім цього, мають нівелюватися чинники «виштовхування» з України та чинники «притягування» країни перебування.

Дослідницька й аналітична компанія «Factum Group Ukraine» в рамках регулярного соціального дослідження «YOUkraina» 15.07–10.08.2023 р. провела опитування мігрантів з України в рамках проекту «Українці за кордоном». Вибіркова сукупність — 700 опитаних осіб: чоловіки та жінки віком від 18 до 55 р., які до повномасштабної війни проживали в Україні в містах із населенням 50 тис. + (без Криму та окремих районів Донецької і Луганської областей — ОРДЛО), але виїхали за кордон і на момент проведення опитування не повернулися. Вибірку формували в 2 етапи. На першому будували квотну вибірку для всіх респондентів, які до війни проживали в Україні. Вона відображала структуру населення досліджуваної цільової аудиторії за віком, статтю, регіоном і типом населеного пункту (відповідно до даних Держкомстату України до початку повномасштабної війни). Квоту на місце проживання ставили на питання: «Де Ви постійно проживали до початку воєнних дій?». На другому етапі ставили питання: «Де Ви проживаєте зараз?», щоб виокремити саме тих, хто проживає за кордоном або проживав і повернувся. Вибірка не покривала біженців, які проживають на території Росії та Білорусі. Метод опитування — кількісне онлайн-дослідження (англ. Computer Assisted Web Interviewing — CAWI). Джерело даних — інтернет-панель «Opinion» в Україні чисельністю 350 000 +. Автор цього тексту (М. Єнін) був у складі проектної команди розробників дослідницького інструментарію.

На емпіричній базі цього дослідження можна розглянути чинники, що впливають на рішення українських громадян залишатися за кордоном та / або повертатися в Україну. У перспективі ці дані допомогли б сформулювати належну державну політику, які стимулювали б громадян України до реєміграції.

За даними опитування компанії «Factum Group Ukraine», 53 % наших співвітчизників, які перебувають за кордоном, мають плани та бажання повернутися жити в Україну (щоправда, на питання лише про плани повернутися в Україну розподіл відповідей був вищим і становив — 64 %, що є схожим із даними опитування компанії «Gradus»). Близько третини і

хочуть, і не хочуть повертатися (28 %), виявили небажання повертатися в Україну — 18 %.

На основі розподілу відповідей на питання: «Які основні причини того, що Ви не плануєте / не хочете повертатися в Україну?» ми виокремили чинники, що стосуються умов життя в Україні та є відштовхуючими у перспективі реєміграції: занепад економіки (82 %); небезпека для життя (81 %); відсутність перспектив (75 %); тривога і страх (69 %); негативне ставлення співвітчизників (51 %); екологія або дозвілля (47 %); відсутність місця, куди можна повернутися (39 %); загроза мобілізації (33 %).

Емоції страху в процесі дослідження були розглянуті детальніше за допомогою відкритих питань. У дужках позначено приклади відповідей респондентів. На відкрите питання: «Які страхи є у Вас стосовно майбутнього України? Будь ласка, запишіть якомога детальніше», 45 % відповіли про тривалість повномасштабної війни, перманентну загрозу її повторної ескалації, відсутність безпеки («Війна буде тривати ще декілька років, і на місці України залишиться пуста земля», «Страх, що довготривала війна буде виснажувати як економічні, так і людські ресурси», «...щоб наші діти не продовжували цю війну в майбутньому»).

Іншим поширеним страхом є неможливість подолання корупції, розкрадання державних коштів, політичні сутички, некомпетентність української влади у здійсненні позитивних змін та реформ. На це вказали 29 % опитаних («Ми ніколи не поборемо корупцію, і всі будуть і далі розкладати наше майбутнє, замість того щоб будувати його!», «Корупція загубить Україну», «Розкрадуть все. І не буде в бюджеті коштів», «Далі крастимуть чиновники!», «Брак змін у країні і суспільстві», «Відсутність змін на краще життя, втрата шансу на ці зміни...», «Відсутність реформ і розвитку, люди для влади не існують, є тільки їхнє збагачення»).

Третій найбільший страх — економічний занепад (17 % опитаних), переживання за неможливість знайти добре оплачувану роботу, зниження рівня добробуту, бідність та голод («Економіка впаде до низів — і діти не матимуть майбутнього в Україні», «Зруйнована економіка, повна залежність від грошей ЄС», «Неможливо буде знайти роботу згідною оплатою праці», «Набагато гірший рівень життя, ніж був до війни», «Поганий рівень життя для населення через міжнародні борги», «Голодомор», «Жебраки пенсіонери», «Збільшення бідного класу через неможливість оплатити своє життя»).

Водночас в опитуванні українські громадяни розповіли про умови, за яких вони погодилися б повернутися до власної країни, що можна вважати чинниками «притягування» в Україну. На думку 62 % опитаних, вирішальним чинником для їхнього повернення є налагодження безпекової ситуації. Для 35 % із них це означає повне закінчення війни та мирна угода з надійними гарантіями безпеки. Також, на думку 18 % респондентів, спонукати їх до повернення в Україну можуть соціально-економічні перспективи в країні (наявність достойно оплачуваної роботи, сприятлива економічна ситуація, боротьба з корупцією, успішні реформи).

Рівень життя та психологічного благополуччя мігрантів — зона відповідальності обох культурних груп — як приймаючого суспільства, так і мігрантів¹⁰⁰, тому стимулювати українських мігрантів до повернення додому можуть не лише чинники «притягування» з України, але й «виштовхнування» з країни перебування. Для 11 % опитаних завершення дії тимчасового захисту та матеріальні труднощі за кордоном є ключовими і можуть вплинути на рішення повернутися на батьківщину. Для громадян України безпека та соціальний захист є важливими чинниками перебування за кордоном. Саме тому завершення дії тимчасового захисту, припинення виплат або скасування субсидій на оренду житла можуть значно вплинути на рішення про повернення додому. Дослідниця О. Малиновська на основі вивчення повоєнного досвіду колишньої Югославії справедливо наголошує: прогножуючи подальший розвиток ситуації з українськими біженцями, варто враховувати, що, по-перше, захист, яким користуються українці в Європі, є тимчасовим, а відміна або завершення терміну його дії можуть бути раптовими і неочікуваними. Це може призвести до непередбаченого повернення або ризику опинитися за кордоном у неврегульованій правовій ситуації. Після припинення тимчасового захисту становище українців у різних державах може кардинально відрізнятись залежно від того, чи зацікавлена країна перебування у наданні переміщеним особам статусу постійних мешканців, чи ні. Найвірогідніше буде застосований прагматичний селективний підхід, статус постійного мешканця надаватимуть насамперед тим біженцям, які не є

¹⁰⁰ Єнін М., Заєць О. Соціальна адаптація та інтеграція біженців з України закордоном (приклад Польщі) // Трансформація українського суспільства в цифрову еру: Матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 23 березня 2023 р.). Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2023. С. 132–136.

«тягарем», успішно інтегрувалися і є додатковим ресурсом для розвитку країни¹⁰¹.

Водночас продовження та інтенсифікація воєнних дій в Україні загрожує новими хвилями біженців, безповоротними втратами цінного людського капіталу, а також демографічною катастрофою. Українським громадянам, які перебувають за кордоном, важливо мати стимули для повернення на батьківщину. Для цього, крім завершення війни, необхідна ефективна програма післявоєнного відновлення країни, яка повинна містити комплекс заходів, спрямованих на забезпечення перманентної безпеки, соціально-економічної стабільності, сприятливого політичного й культурного кліматів. Україні важливо отримати стимули для розвитку індустрії високих технологій та науки, росту соціальних стандартів, поширення демократичних інститутів та культури діалогу між владою та народом, а також різними соціальними групами. Це залежить не лише від українського уряду, але й від міжнародної коаліції.

¹⁰¹ Малиновська О. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії // Демографія та соціальна економіка. 2023. № 1. С. 53–72.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ НАДІЇ ЯК ОРІЄНТИР САМОЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Осмислення ціннісних викликів війни для філософії є викликом, відповідь на який свідчить про її комунікативний потенціал і спроможність творити смисли. Протягом 10 років російсько-української війни запити, що постають перед українським філософським дискурсом, змінюються, але смисловим ядром залишається потреба пізнання її екзистенційної специфіки.

Нині актуальні філософські дослідження виразних у граничних ситуаціях екзистенціалів людського існування. Вони дозволять поєднати підходи філософських дисциплін та психології, не втрачаючи живого зв'язку із дійсністю життя мільйонів українців, військових і цивільних. Мета нашого розгляду — виявлення засад розуміння смислу екзистенціалу надії у самоздійсненні особистості в умовах російсько-української війни. Для її реалізації звернемося до методології екзистенціальної аналітики, підходів філософської антропології і гуманістичної психології у комбінації з реактуалізацією концепцій надії, запропонованих філософами у 20 ст. Поставлена мета конкретизується у з'ясуванні виразних у часи війни характеристик надії та окресленні її особливостей у персональних й інтерсуб'єктивних вимірах.

Осмислення обраного для розгляду екзистенціалу у філософії почалося в часи античності, а спектр висновків щодо його значення в житті людини демонструє приклади апологій і нищівної критики. За спостереженням Тетяни Борисової¹⁰², феномен надії є точкою перетину багатьох основоположних філософсько-антропологічних питань. Минуле століття позначене переходом до розгляду надії як екзистенціалу людського існування. Цей підхід релевантний прагненню зрозуміти смисл надії у самоздійсненні особистості в умовах війни.

Осмислення здатності сподіватися–надіятися від початку 21 ст. періодично з'являється у працях українських дослідників, які демонструють

¹⁰² Борисова Т. В. Філософський портрет феномену «надія» в поглядах Г. Марселя // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. № 41. С. 11.

пріоритет міждисциплінарного підходу¹⁰³ та акцентують на багатовимірності феномена надії¹⁰⁴. У 2022–2023 рр. підвищився інтерес до пізнання його екзистенційних аспектів з боку психологів¹⁰⁵ і філософів, зацікавлених в актуалізації її концепції¹⁰⁶. Міркування про роль сподівань у житті людини з'являються під час пізнання соціальних очікувань¹⁰⁷, проактивної поведінки¹⁰⁸, оптимістичних уявлень про майбутнє¹⁰⁹, синдрому відкладеного життя¹¹⁰, але досі бракує уваги дослідників до філософсько-антропологічного розгляду цього екзистенціалу.

Перед екзистенціальною аналітикою часів російсько-української війни постає завдання увиразнити смисл феноменів, пізнання яких дозволяє

¹⁰³ Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / За ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2005. 336 с.; Голіна І. В. Феномен надії у вимірі громадянської активності особистості // Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2011. Вип. 29. С. 229–242; Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості / За наук. ред. Т. М. Титаренко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 512 с.; Мельничук І. Я. Надія як рушійна сила розв'язання проблеми клієнта у процесі психологічної допомоги // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2018. Вип. 1. С. 128–132.

¹⁰⁴ Коломієць О. Л. Зв'язок феномену віри з похідними феноменами людського буття // Гілея. 2015. Вип. 97. С. 207–211; Алексеева Ю. А. Логічний аналіз співвідношення феноменів віри та надії в структурі особистості // Особистість у кризових умовах та кризових ситуаціях життя : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 19–20 лютого 2015 р. Суми : Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2015. С. 13–15.

¹⁰⁵ Кітчак Т. Феноменологічні аспекти психотерапевтичної роботи із актуальною здібністю «Надія» у часі війни // The Global Psychotherapist. 2023. Т. 3. № 2. С. 114–118.

¹⁰⁶ Ганаба С. О. Сенс життя як екзистенційна цінність у поглядах Віктора Франкла // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2022. № 35. С. 3–8; Борисова Т. В. Філософський портрет феномену «надія» в поглядах Г. Марселя // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. № 41. С. 9–14.

¹⁰⁷ Савельчук І. Соціальні очікування молоді: від теоретичного осмислення до практичного застосування у военний та післявоєнний період // Social Work and Education. 2022. Т. 9. № 1. С. 113–121; Шульга М. Очікування в екстремальних умовах. Українське суспільство в умовах війни. 2022 / За ред. Є. Головахи, С. Макеева. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 46–55.

¹⁰⁸ Лозова О. В., Тимошенко І. С. Проактивна поведінка вітчизняних підприємств у поствоєнний період // Економіка: реалії часу. 2023. № 1 (65). С. 41–48.

¹⁰⁹ Вельбрехт О. О., Тавровецька Н. І. Оптимістичні уявлення про майбутнє — спонтанний спосіб самопомоги та саморегуляції в умовах війни // Проблеми політичної психології. 2023. Вип. 13 (27). С. 43–56.

¹¹⁰ Клевака Л. П., Горбенко Ю. Л. Синдром відкладеного життя у стресових умовах війни // Психолого-педагогічні координати розвитку особистості : збірник наукових матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції, 2–3 червня 2022 року. Полтава : Національний університет імені Ю. Кондратюка, 2022. С. 105–109.

«схопити» живу миттєвість людської присутності в світі. Навіть побіжний огляд умов війни в аспектах їхнього переживання в Україні як військовими, так і цивільними, засвідчує виняткову цінність екзистенціалу надії. Парадоксальність його проявів у житті людей підсилює феноменологічна специфіка повсякдення війни. За словами Володимира Приходька, як феномен «війна» має видиму та невидиму сторони, і пріоритетним простором її появи виступає повсякдення як сфера мистецтва продовжувати жити. Водночас серії граничних подій зумовлюють те, що людина живе у форматі деформації стискання її життєвого простору і самого її існування, пов'язаної із загрозливістю відкритості, в результаті чого поширюються «екзистенційні *практики переховування*»¹¹¹. Війна як подія-трагедія¹¹² унікає у персональному існуванні мобілізацію внутрішніх і зовнішніх ресурсів, котрі дозволяють особі вижити та «зумовлюють динаміку життя розуму й ґештальтів духу, пошуки нею індивідуального смислу через солідарність з Іншими»¹¹³. Простором оприсутнення надії як екзистенціалу та прояву її вітального потенціалу також виявляється повсякдення, в якому життєсвіт маніфестує свою інтерсуб'єктивну природу. Її екзистенційна сила виростає з парадоксальності прояву здатності сподіватися в людському існуванні. Попри повагу до звичного в українській культурі з подачі Лариси Косач-Квітки латинського вислову «*Contra spem spero*» в умовах російсько-української війни смисл екзистенціалу надії краще характеризує фраза «*Dum spiro, spero*» із триєдністю дихати–жити–сподіватися. У самоздійсненні особистості смисл надії проявляється з можливістю її народження, відновлення, збереження і плекання, а одночасна її смислова близькість та відмінність від очікування доповнює уявлення про парадоксальність її ролі в житті людини. На думку Миколи Шульги¹¹⁴, очікування як фоновий психологічний і соціально-психологічний процес передбачає постійне перебування у свідомості суб'єкта образу бажаного і небажаного майбутнього та уявлень про певне майбутнє, супроводжує

¹¹¹ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. 2023. № 1 (8). С. 38.

¹¹² Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії // Культурологічна думка. 2023. № 23. С. 27–37.

¹¹³ Там само. С. 28.

¹¹⁴ Шульга М. Очікування в екстремальних умовах. Українське суспільство в умовах війни. 2022 / За ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 52.

його дії, рух до мети, реалізацію бажань і потреб, та життя в екстремальних соціальних умовах позначене високим рівнем непередбачуваності подій, накопиченням граничних ситуацій, хаотичним характером приросту несподіваних змін та дефіцитом достовірної інформації про майбутнє, коли «людина потрапляє у смугу без майбутності, оскільки не може уявити не тільки більш-менш вірогідне майбутнє країни, а й майбутнє свого міста, свого підприємства, своєї сім'ї, навіть своє майбутнє»¹¹⁵. Отже, особа живе у вимірі виключно теперішнього часу і далі має жити сьогоднішнім. Важко не погодитися із Миколою Шульгою, що в такій рамці існування ми не вимикаємо повністю модус майбутнього, але воно втрачає прагматичний смисл, тому виникає багато підтримуваних уявою і здатних психотерапевтично впливати на особу нереалістичних очікувань, які можуть стати підґрунтям бездіяльності і чинником формування проактивної поведінки.

Виходимо з того, що в екзистенційному плані надія не дорівнює очікуванням, може бути близькою до них і перевершувати їх. Екзистенційні зв'язки сподіватися–очікувати, сподіватися–вірити, сподіватися–знати представляють розмаїття її аспектів в повсякденні війни. Суттєвий і зв'язок сподіватися–бажати, котрий у філософії виступає ядром стандартного визначення сутності надії шляхом акцентування на прагненні / бажанні чогось та вірі в можливість цього чогось. Хоча нині в аналітичній філософії постає і дискусійне питання про те, чи охоплює умови надії формула «сподіватися = бажати + вірити в здійснення бажаного», що може добре підходити до мікрорівня сподівань і бути недостатньою тих випадках, коли йдеться про опозицію відчаю та надії. Двома варіантами врахування ширшого спектра сподівань, виразних у часи війни, може бути повернення до стандартного визначення з використанням більш багатого опису суті спроможності людини бажати у зв'язку з її переконаннями¹¹⁶ або звернення до того, що в надії проступає відмінність між ідеєю планування та феноменологічною ідеєю майбутнього¹¹⁷. Важливим видається й зв'язок сподіватися–довіряти, з яким пов'язане переживання особою психологічного добробуту, що в екстремальних умовах може стати внутрішнім ресурсом й

¹¹⁵ Там само. С. 53.

¹¹⁶ Milona M. Finding Hope // Canadian Journal of Philosophy. 2019. № 49 (5). P. 1–20.

¹¹⁷ Calhoun Ch. Doing Valuable Time: The Present, the Future, and Meaningful Living. Oxford : Oxford University Press, 2018. 200 p.

екзистенційною опорою самоздійснення, а не лише її орієнтиром. Тут йдеться про переплетіння довіри до себе (як результату самопізнання і самоактуалізації) та довіри до світу, підкріпленої або підваженої попереднім досвідом. Вимір надії-довіри передбачає увиразнення інтерсуб'єктивного виміру цього екзистенціалу, тому в часи війни спільність сподівань є передумовою формування комунікативної єдності між людьми, солідарності і взаємодопомоги та сприяє підтримці довіри як соціальної чесноти. Динамічна єдність когнітивного / афективного у надії зумовлює її спроможність виступати у житті людини опозицією до відчаю. У сподіваннях концентруються особливості взаємодії зі світом, самими собою, Іншими, подіями, увиразнюється спектр ситуацій, котрі ми спроможні визнати своїми. Незайве відмежувати пасивну та активну надію, на відмінності між якими наголошував Еріх Фромм¹¹⁸, зазначаючи, що перша є замаскованою безнадією, а друга перебуває в єдності з вірою і виступає внутрішньою готовністю до активності й однією із сутнісних сил людського способу присутності в світі, що відповідає за здатність сприймати загрози як виклики. Образ *Homo esperans* вказує на можливість зростання та розуміння того, що відмова від надії як орієнтиру самоздійснення означає відкидання суттєвого прояву людськості. Габріель Марсель¹¹⁹ наполягав на існуванні поруч із надією на щось іншої надії, справжнім об'єктом якої стає сама людина, і називав її фундаментальною, заснованою радикальній налаштованості на неможливо можливе майбутнє. Такий екзистенціал філософ зробив принципом світовідношення людини, в якому вона протистоїть замкненості часу. У Марселя надія виявляється альтернативою трагізму існування, бо чим трагічнішим є наше існування, тим більше шансів для неї залишається. Конкретність існування людини зумовлює і те, що «феномен надії виявляє себе саме у реальній дійсності, а не у відстроченій перспективі потенційної дійсності (майбутнього)»¹²⁰. Згадуючи про надію в часи війни, філософ говорить про концентрацію жадання самої надії та її плекання обрисів, що актуально і в часи війни у 21 ст.

¹¹⁸ Fromm E. *The Revolution of Hope: Toward a Humanized Technology*. New York : American Mental Health Foundation Books, 2010. 159 p.

¹¹⁹ Марсель Г. *Homo viator. Пролегомени до метафізики надії* / Пер. з фр. В. Шовкун. Київ : Видавничий дім «KM Academia» ; Університетське видавництво «Пульсари», 1999. 320 с.

¹²⁰ Борисова Т. В. Філософський портрет феномену «надія» в поглядах Г. Марселя // Актуальні проблеми філософії та соціології. 2023. № 41. С. 10–11.

Характеризуючи війну як феномен, Володимир Приходько зазначив: «Світова зворотність речей, людей, самості зникає, глибина поглинається товщею, подібно до ситуації із загрозливою тотальною темрявою, яка переживається як задуха від передбачуваного близького підступання монструозної нерозрізненості, топосної дезорієнтації. Світ стає ніби німим і припиняє життєву, екзистенційну, медіацію»¹²¹. Спроможність сподіватися в її персональному та інтерсуб'єктивному вимірах є відповіддю на описану загрозу відкритості, запорукою збереження її можливості. Недарма, зарахувавши надію до темпоральних екзистенціалів людського існування, Отто Фрідріх Больнов¹²² вказував, що вона передбачає довіру до майбутнього і вдячність до минулого, є опозицією до відчаю і запорукою рішучості. Амбівалетність оцінки надії як переживання відома з античності, та вже в «Нікомаховій етиці» Аристотель вказує на важливе місце дієвої здатності сподіватися в житті сміливця та її спроможність визначати його вчинки. Зв'язок сподіватися–діяти ключовий у розумінні продуктивного потенціалу надії у часи війни, адже в ньому проявляється її єдність із ціннісними орієнтаціями особистості. Позиція Ганни Арендт щодо цього екзистенціалу не надто компліментарна. Міркуючи про темні часи Другої світової війни, вона оцінює надію як перешкоду. Саманта Роуз Гілл¹²³ вказує, що найбільш нищівною є її критика надії в есе «Знищення шести мільйонів» (англ. «The Destruction of Six Million»; 1964), в якому вона говорить про те, як цей феномен можна використати для знищення самої людяності, бо здатність сподіватися спроможна зробити багатьох людей у темні часи безпорадними. Виявлення «тіньової» сторони надії дозволяє нам вийти на усвідомлення відмінності між пасивними надіями та надіями дієвими. Ганна Арендт втілює дієвий потенціал людського життя у зв'язку починати–діяти, що пов'язано з ідеєю натальності (англ. *nativity*), за допомогою якої вона фіксує дієве спрямування існування людини в майбутнє, вказуючи, що діяти — означає творити диво, і все-таки називаючи надію і

¹²¹ Приходько В. Феномен війни: точка бачення матеріалістичної феноменології // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. 2023. № 1 (8). С. 28.

¹²² Bollnow O. F. *Neue Geborgenheit. Das Problem einer Überwindung des Existenzialismus*. 4. Aufl. Stuttgart : W. Kohlhammer, 1979. 248 p.

¹²³ Rose Hill S. *When Hope is Hindrance* // Aeon. 2021. URL: <https://aeon.co/essays/for-arendt-hope-in-dark-times-is-no-match-for-action>; Rose Hill S. *Hannah Arendt*. London : Reaktion Books, 2021. 232 p.

віру двома природними характеристиками людської екзистенції¹²⁴. В умовах російсько-української війни можемо доповнити запропонований зв'язок починати–діяти як сподіватися–починати–діяти, відтак позначити додання у надії персонального виміру існування і вихід на вимір інтерсуб'єктивний. За словами Надії Корабльової¹²⁵, у події-трагедії війни формується подія-солідарність, бо війна на нинішньому етапі увиразнює питання про можливість вільної і незалежної уявлювальної спільноти, яка конфігурується як солідарність «Ми перед лицем ворога» та пов'язана з підтримкою самої спільноти як процесу взаємодії. Екзистенціал надії відіграє у цьому виняткову роль, концентруючи силу інтерекзистенціальної природи людського існування¹²⁶ в опорі українців ворогу. Повсякдення війни є простором прояву ролі надії як орієнтира самоздійснення особистості та відповіді на загрозу відкритості існування. У граничних ситуаціях здатність сподіватися виступає опозицією до відчаю, в надіях втілено особливості взаємодії особи зі світом, самою собою й Іншими. Завдяки зв'язку сподіватися–довіряти виразна спроможність надії-довіри бути основою солідарності. Акцент на активній формі надії дозволяє помітити, що в умовах десятилітньої російсько-української війни в житті мільйонів українців проступає триєдність сподіватися–починати–діяти, в якій йдеться про інтерсуб'єктивний смисл самоздійснення.

¹²⁴ Арендт Г. Становище людини / Пер. з англ. М. Зубрицької. Львів : Літопис, 1999. С. 190.

¹²⁵ Корабльова Н. «Подія-трагедія» війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії // Культурологічна думка. 2023. № 23. С. 31.

¹²⁶ Ренч Т. Конституція моральності. Трансцендентальна антропологія і практична філософія / Пер. з нім. В. Приходька. Київ : Дух і Літера, 2010. С. 185–186.

ЯК КОЖЕН УКРАЇНЕЦЬ МОЖЕ ДОПОМОГТИ ПЕРЕМОЗІ: ОСОБИСТІ СТРАТЕГІЇ

Місце людини у війні — це тема, що охоплює широкий спектр ролей, дій та внесків, які індивід може зробити в умовах військового конфлікту. Війна, будучи однією з найтрагічніших та найскладніших людських досвідів, водночас виявляє глибоку силу духу, волю до життя та здатність до самопожертви. У контексті війни Росії проти України, яка є однією з найбільш визначальних подій сучасної Європи, місце людини набуває особливої значущості в контексті формування особистої стратегії перемоги українця у цій війні, що робить цю тему надзвичайно релевантною для дослідження.

Огляд літератури за цією темою містить аналіз наукових робіт, присвячених психологічній адаптації до умов війни, стратегіям виживання в екстремальних умовах, ролі волонтерського руху у воєнний час, а також ефективності індивідуальних і колективних дій у контексті військових конфліктів. Особливу увагу приділяють дослідженням моральної та емоційної підтримки, яку люди можуть надавати один одному, та її впливу на загальний опір агресору. Методологічний підхід є багаторівневим, зокрема кількісні методи (опитування, анкетування), якісні методи (інтерв'ю, фокус-групи), кейс-стаді (ситуаційний аналіз).

Українець у цій війні є одночасно і жертвою, і учасником, і героєм. Кожен індивід стикається з випробуваннями, які перевіряють його моральні цінності, фізичну витривалість та психологічну стійкість. Особливість індивіда полягає в його здатності до співчуття, допомоги, збереження людяності та цивілізаційних цінностей у найважчі часи. Так, у цій війні кожен українець відіграє власну унікальну роль, яка в сукупності формує загальний опір агресії росіян та сприяє збереженню національної ідентичності, культури та незалежності українців. Незважаючи на жахи війни, саме українці стають тими, хто виносить із неї уроки мужності, відваги й жертвовності, демонструючи нескореність духу та віру в перемогу.

Кожен українець здатен (з належної підготовки) зробити значний особистий внесок у перемогу, використовуючи свої унікальні ресурси, навички та можливості. Ось декілька прикладів, як це можна реалізувати.

1. Особистий розвиток і самодопомога (підтримання власного здоров'я, як фізичного, так і психологічного, для збереження працездатності

та можливості допомагати іншим; розвиток відповідальності, самоосвіти, критичного мислення та інших якостей, які дозволяють адаптуватися до швидкозмінних умов життя).

2. Бойові дії (на передовій захисники борються за свободу та незалежність нашої країни, захищаючи її територіальну цілісність і суверенітет).

3. Оборона та опір (не лише на фронті, але й у тилу, люди організовуються для захисту своїх громад, формуючи територіальну оборону, допомагаючи в евакуації та наданні притулку внутрішньо переміщеним особам).

4. Волонтерство та гуманітарна допомога (долучитися до волонтерських ініціатив та організацій, що займаються збором і розподілом гуманітарної допомоги для військових та цивільних; організувати або взяти участь у зборі коштів, одягу, медикаментів, продуктів харчування тощо, допомагаючи забезпечити продовольство, одяг, притулок та інші необхідні речі для постраждалих від війни).

5. Медична допомога (лікарі та медичні працівники можуть надавати необхідну допомогу на фронті або в тилу, лікарнях, мобільних шпиталях або пунктах евакуації; пройти навчання з надання першої допомоги, щоб бути готовим допомагати у надзвичайних ситуаціях).

6. Інформаційний фронт (активно протидіяти пропаганді та дезінформації, поширюючи перевірену інформацію, підтримуючи моральний дух; використовувати соціальні мережі та інші платформи для роз'яснення ситуації в Україні на міжнародній арені).

7. Підтримка Збройних сил України (далі — ЗСУ): придбання облігацій, здійснення пожертв на потреби армії; надання допомоги в організації постачання необхідного спорядження, засобів зв'язку та інших ресурсів для ЗСУ; підтримка духу власної нації та морального духу солдатів на фронті через мистецтво, літературу, музику або просто слова підтримки.

8. Освіта та розвиток (отримання знань і навичок для підтримки національної безпеки, розбудови економіки, відновлення інфраструктури; участь у розробці та реалізації інноваційних проєктів, спрямованих на підтримку країни в умовах війни та післявоєнного відновлення).

9. Спільнота та підтримка (створення спільноти підтримки для ветеранів війни, постраждалих та їхніх сімей, допомога у соціальній адаптації, реабілітації; організація освітніх і культурних заходів для підтримки морального духу своєї громади).

Кожен внесок, незалежно від його масштабу, має велике значення в загальній боротьбі за мир та незалежність не тільки України, а й світу. Навіть найменші дії, здійснені з любов'ю та відданістю до своєї країни, мають величезний вплив на її майбутнє.

Рецепція війни може бути розглянута як комплексний підхід до розуміння впливу війни на індивіда та розробки стратегій адаптації і виживання в умовах військового конфлікту. У цьому контексті особиста стратегія перемоги українця не лише охоплює безпосередню участь у бойових діях або опір агресору, а й містить психологічну стійкість, здатність до адаптації, розвиток внутрішніх ресурсів для підтримки себе та оточуючих у складний період.

Основні аспекти особистої стратегії перемоги українця

- Психологічна стійкість (розробка механізмів справляння зі стресом, тривогою та іншими негативними емоціями, які викликає війна; важливість психологічної підтримки, зокрема професійної, для збереження психічного здоров'я).

- Фізична підготовка та самозахист (навчання основам самозахисту та підтримка фізичної форми, що важливо для особистої безпеки та здатності допомагати іншим у надзвичайних ситуаціях).

- Соціальна підтримка (створення та зміцнення мережі соціальної підтримки, включаючи сім'ю, друзів, спільноту, що дозволяє людям відчувати себе захищеними та зрозумілими).

- Інформаційна обізнаність (критичне сприйняття інформації, розвиток навичок розрізнення достовірних джерел від фейків і маніпуляцій, що особливо актуально у військовий час).

- Емоційний інтелект (розвиток здатності розуміти, керувати власними емоціями та емпатії до інших, що сприяє кращому взаєморозумінню та співпраці з оточуючими).

- Цілеспрямованість і планування (визначення особистих цілей та розробка плану їхнього досягнення; можливість адаптувати свої плани з урахуванням змінюваних умов).

- Волонтерство та участь у громадському житті (активна участь у житті спільноти, волонтерська діяльність, допомога тим, хто цього потребує, як засіб побудови сильнішої та згуртованішої громади).

Таким чином, особиста стратегія перемоги українця може бути представлена як інтегрований підхід, що включає не тільки боротьбу за фізич-

не виживання, але й за збереження ментального здоров'я, соціальної згуртованості та культурної ідентичності в умовах війни. Це демонструє важливість комплексного підходу до ведення війни, де кожен індивід може знайти способи зробити внесок у спільну перемогу, долаючи виклики на особистому та колективному рівнях.

Отже, побудова особистої стратегії перемоги у війні Росії проти України вимагає комплексного підходу, який включає психологічну стійкість, фізичну підготовку, інформаційну обізнаність, соціальну підтримку та активну громадську участь. Наведемо низку кроків, які допоможуть українцям сформуванати особисту стратегію перемоги.

1. Підтримка психологічної стійкості (професійна психологічна допомога (не вагайтеся звертатися за психологічною підтримкою, що допоможе впоратися зі стресом, тривогою та іншими психологічними викликами); медитація та міндфулнес, тобто усвідомленість (регулярні практики медитації та усвідомленості допоможуть знизити рівень стресу, підвищити емоційну рівновагу).

2. Фізична підготовка (регулярні фізичні вправи (підтримання фізичної форми не тільки зміцнює здоров'я, але й покращує настрій та загальний емоційний стан); навчання навичкам самооборони (навчання основ самозахисту підвищить впевненість у собі та забезпечить додатковий рівень безпеки).

3. Інформаційна обізнаність (критичне споживання інформації (намагайтеся отримувати інформацію з надійних джерел і критично оцінювати її достовірність); освіта та самоосвіта (використовуйте надійні ресурси для поглиблення знань про війну, її причини, хід та наслідки).

4. Соціальна підтримка (підтримка спільноти (активна участь у житті місцевої спільноти створить сильну мережу взаємодопомоги).

5. Волонтерство (допомога іншим не тільки зміцнює громаду, але й підвищує власне почуття цінності та контролю над ситуацією).

6. Планування та цілепокладання (визначення особистих цілей: поставте конкретні, досяжні цілі, що допоможуть зосередитися на позитивному та майбутньому розвитку; адаптивне планування: будьте готові до необхідності адаптувати свої плани відповідно до змінюваних обставин).

7. Ведення документації та особистісний розвиток (ведення щоденника, записуйте свої думки, почуття, успіхи та виклики, що допоможе аналізувати особистісний розвиток та адаптуватися до викликів).

8. Саморефлексія та саморозвиток (постійно працюйте над собою, розвивайте нові навички та компетенції).

Звісно, побудова особистої стратегії перемоги в умовах війни вимагає часу, зусиль, самовідданості та постійної актуалізації. Однак через активну участь, підтримку та особистий розвиток кожен українець може зробити свій внесок у загальну перемогу та зберегти своє здоров'я, благополуччя. Для чого це потрібно? Побудова особистої стратегії перемоги у війні Росії проти України має важливе значення з кількох причин.

1. Психологічна резиліентність (в умовах тривалого стресу та невідомості, які супроводжують військовий конфлікт, здатність зберігати психологічну стійкість є ключовою для виживання. Особиста стратегія допомагає розвинути механізми справляння зі стресом, знижує ризик розвитку психологічних розладів і сприяє швидшому відновленню після травматичних подій).

2. Фізична безпека та виживання (навички самозахисту та фізичної підготовки можуть врятувати життя у критичних ситуаціях. Здоров'я та фізична форма також важливі для здатності допомагати іншим у надзвичайних обставинах).

3. Інформаційна обізнаність та критичне мислення (у військовий час активно використовують інформаційні війни; здатність критично оцінювати інформацію, відрізнити факти від пропаганди є критичною для прийняття обґрунтованих рішень і формування об'єктивного розуміння ситуації).

4. Соціальна підтримка та спільнота (війна руйнує звичайне життя і може відчужувати людей. Підтримка та активна участь у спільноті допомагають зберегти відчуття єдності, важливість власного внеску в загальну справу та зменшити відчуття ізоляції).

5. Емоційний інтелект та особистісний розвиток (розвиток емоційного інтелекту допомагає краще розуміти себе та інших, ефективніше взаємодіяти в складних обставинах. Особистісний розвиток і самоосвіта сприяють адаптації до змінюваних умов життя).

6. Посилення відповідальності та самовизначення (визначення особистих цілей та розробка стратегії дозволяє не втратити почуття контролю над власним життям, зберегти мотивацію та зосередитися на позитивних аспектах, незважаючи на негативні зовнішні обставини).

7. Внесок у загальну перемогу (кожна особиста стратегія перемоги, спрямована на збереження власного здоров'я, підтримку близьких та ак-

тивну участь у житті спільноти, є внеском у загальну справу перемоги над агресором).

Таким чином, особиста стратегія перемоги кожного українця є не просто засобом самозбереження, а й інструментом активної участі в обороні країни, зміцненні громадянського суспільства та підтримці демократичних цінностей.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БІДНИЙ Віталій, кандидат історичних наук, заступник начальника Центру досліджень воєнної історії ЗСУ

БОБРИЦЬКИЙ Леонід, кандидат юридичних наук, помічник-консультант народного депутата України ВРУ

БОКОВ Олександр, доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, начальник відділу історії воєнної економіки України Центру досліджень воєнної історії ЗСУ

БУРАКОВ Юрій, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу підготовки військ Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ВАЩУК Олеся, доктор юридичних наук, професор, професор Національного університету «Одеська юридична академія», голова Ради молодих учених при МОН України

ВЕДЕНЄЄВ Дмитро, полковник запасу, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Навчально-наукового інституту військової історії Національного університету оборони України

GERMANENKO Людмила, кандидат економічних наук, доцент, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу випробувань озброєння бойових машин, стрілецького озброєння та спорядження Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки

ДЕСЯТНИКОВ Іван, кандидат історичних наук, доцент, вчитель історії Черкаського фізико-математичного ліцею

ДЕГТЯР Олег, доктор наук з державного управління, професор, заступник начальника відділу історії воєнної економіки України Центру досліджень воєнної історії ЗСУ

ДИКУН Володимир, старший викладач кафедри внутрішніх комунікацій Національного університету оборони України

ДОБРОНОСОВА Юлія, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та педагогіки Національного транспортного університету

ДРАПОГУЗ Михайло, військовий капелан військової частини А7382, аспірант

ЕНІН Максим, кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ЗДАНОВСЬКА Валентина, головний бібліотекар Національної бібліотеки України імені Ярослава Мудрого

ЛІЯШ Анастасія, майор, науковий співробітник Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України

КИРИДОН Алла, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, в.о. директора Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

КИРИЧЕНКО Андрій, доктор філософії в галузі психології, старший викладач кафедри внутрішніх комунікацій Національного університету оборони України

КОВАЛЬЧУК Михайло, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер відділу історії тактики військових частин видів, родів військ, сил ЗСУ Центру досліджень воєнної історії ЗСУ

КОЖИН Олег, начальник науково-дослідного відділу випробувань озброєння бойових машин, стрілецького озброєння та спорядження Державного науково-дослідного інституту випробувань і сертифікації озброєння та військової техніки

КОЛЕСНІЧЕНКО Максим, кандидат філософських наук, доцент, військовослужбовець відділення дистанційного навчання Навчального центру Сил ТрО

КОЛОДНИЙ Анатолій, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

КОРОП Сергій, слухач Національного університету оборони України

КОТИЛЕВСЬКИЙ Олег, доцент кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

КУРАВСЬКИЙ Віталій, кандидат історичних наук, начальник відділу історії тактики військових частин видів, родів військ, сил ЗСУ Центру досліджень воєнної історії ЗСУ

ЛЕВЧЕНКО Сергій, генерал-майор, кандидат військових наук, провідний науковий співробітник Навчально-наукового інституту військової історії Національного університету оборони України

ЛЕНЕЦЬ Володимир, аспірант кафедри публічного управління та землеустрою Класичного приватного університету

ЛЕЩЕНКО Анжеліка, викладач кафедри мовної підготовки Київського інституту Національної гвардії України

ЛИСЕНКО Олександр, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України

МАТВІЙЧУК Андрій, ад'юнкт кафедри військового права та правоохоронної діяльності Інституту стратегічних комунікацій Національного університету оборони України

МІНЧЕНКО Дар'я, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»

НАДТОКА Олександр, кандидат історичних наук, доцент, старший офіцер Центру дослідження воєнної історії ЗСУ

ОНИЩУК Олександр, заступник начальника кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ПАТРИЛЯК Іван, доктор історичних наук, професор, заступник начальника відділу історії тактики військових частин видів, родів військ, сил ЗСУ Центру досліджень воєнної історії ЗСУ

ПЕЧЕНЮК Ігор, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України

ПОДОЛЕЦЬ Катерина, молодший науковий співробітник відділу соціогуманітарних, природничих, технічних наук Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

ПОЛЯКОВА Марина, аспірант, молодший науковий співробітник Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України

ПОСМІТНА Вікторія, кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри мовної підготовки Київського інституту Національної гвардії України

РОМАНОВА Катерина, кандидат історичних наук, заступник генерального директора з наукової роботи Національного меморіального комплексу Героїв Небесної Сотні — Музей Революції Гідності

РУДИК Андрій, доктор філософії, старший офіцер Центру досліджень трофейного та перспективного озброєння та військової техніки

СЕГЕДА Сергій, полковник, доктор історичних наук, професор, заступник начальника Навчально-наукового інституту воєнної історії Національного університету оборони України

СТАСЮК Василь, доктор психологічних наук, професор, професор кафедри внутрішніх комунікацій Національного університету оборони України

СТАСЮК Олександра, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ТЕНИЦЬКИЙ Сергій, начальник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

ТКАЧЕНКО Володимир, кандидат військових наук, начальник науково-дослідного відділу Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України

ТКАЧЕНКО Наталія, лейтенант, молодший науковий співробітник Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України

ТРОЯН Сергій, доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій Державного університету «Київський авіаційний інститут»

ТУМАНЯНЦ Ануш, кандидат юридичних наук, професор, доцент кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ФИЛИПОВИЧ Георгій, кандидат філософських наук, військовослужбовець, солдат ЗСУ

ФИЛИПОВИЧ Людмила, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділення релігієзнавства Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України

ФУРМАН Ігор, доктор історичних наук, професор, начальник кафедри історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України

ШОПИНСЬКИЙ Богдан, офіцер відділу історії стратегії та оперативного мистецтва ЗСУ Центру дослідження воєнної історії ЗСУ

Наукове видання

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ
(лютий 2014 — лютий 2024 рр.).
СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ

За ред. д. і. н., проф. А. Киридон

Комп'ютерне верстання

М. Гутман

Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 16,04.